

X. YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN MISIR (TARİH,
EKONOMİ, KÜLTÜR, TOPLUM VE DİN)

Hazırlayan

Mustafa Enes Kaan KILINÇ

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Bilim Dalı

X. YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN MISIR (TARİH,
EKONOMİ, KÜLTÜR, TOPLUM VE DİN)

Hazırlayan

Mustafa Enes Kaan KILINÇ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK

KARAMAN 2019

	TEZ ONAY SAYFASI FORMU	Doküman No	FR-285
		İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
		Revizyon Tarihi	
		Revizyon No	00
		Sayfa No	1/1

**X. YÜZYIL MÜSLÜMAN SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN MİSİR
(TARİH, EKONOMİ, KÜLTÜR, TOPLUM VE DİN)**

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 11 /10/2019

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Üye :Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mesut CAN

İmzası

(Handwritten signatures of Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK, and Dr. Öğr. Üyesi Mesut CAN)

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 10.10.2019 tarih ve 4/629 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

İçindekiler

ÖN SÖZ.....	xii
ÖZET	xiv
ABSTRACT	xv
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ.....	1
1. Konunun Önemi, Amacı ve Sınırlandırılması	1
2. Araştırmada Takip Edilen Teknik ve Metotlar	1
3. Seyyahlar ve Seyahatnâme Türleri	2
4. Mısır'ı Ziyaret Eden Seyyahlar.....	5
4.1. Ya'kûbî–Kitâbü'l-Büldân.....	5
4.2. İbn Hurdâzbih – Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik	7
4.3. İbn Rüste–el-A'lâku'n-Nefise	8
4.4. İbnü'l-Fakîh-Kitâbü'l-Büldân	8
4.5. Mes'ûdî - Mürûcü'z-Zeheb	9
4.6. İstahrî-Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik.....	10
4.7. Kudâme b. Ca'fer-Kitâbü'l-Harâc.....	11
4.8. Hudûdü'l-'âlem Müellifi	12
4.9. İbn Havkal - Sûretü'l-arz.....	12
4.10. Mukaddesî- Ahsenü't-Tekâsim	13
4.11. Bîrûnî - Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkîn	15

5. XI. Yüzyıla Kadar Mısır Tarihi	16
5.1. İslâmiyet Öncesi Mısır	17
5.2. İslâmiyet Sonrası Mısır	21

I. BÖLÜM

MISIR'IN BÖLGELERİ, ŞEHİRLERİ VE COĞRAFÎ ÖZELLİKLERİ	32
I.1. Cifâr Bölgesi.....	38
I.2. Havf Bölgesi.....	41
I.2.1. Bülbeys	41
I.2.2. Meştûl	42
I.2.3. Kulzüm.....	42
I.3. Rif Bölgesi.....	44
I.3.1. Abbâsiye	44
I.3.2. el-Mahalle'l-Kebîr ve Sendefâ.....	45
I.3.3. Şubrû ve Demenhûr	45
I.3.4. Senhûr	45
I.4. İskenderiye Bölgesi	46
I.4.1. İskenderiye.....	46
I.4.2. Reşîd ve Burullus.....	49
I.5. Makadûniye Bölgesi.....	50
I.5.1. Fustât.....	50
I.5.2. Cîze	54

I.5.3. Aynışems.....	54
I.6. el-Saïd Bölgesi.....	55
I.6.1. Asvan	55
I.6.2. Hulvân.....	56
I.6.3. İhmîm.....	56
I.6.4. Feyyûm	58
I.6.5. Kays ve Behnesa	59
I.6.6. el-Allâkî	59
I.7. Vâhât Bölgesi	60
I.8. Diğer Şehirler ve Bölgeler.....	62
I.8.1. Tinnîs ve Dimyat.....	62
I.8.2. Bûsîr.....	63
I.8.3. Minef.....	64
I.8.4. Nûbe.....	65
I.8.5. Bûce	66
I.9 Mısır'ın Coğrafi Özellikleri.....	68
I.9.1. Nehirler	68
I.9.2. Göller	80
I.9.3. Dağlar.....	80

II. BÖLÜM

MISIR'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI	83
II.1. Mısır İsmi'nin Kökeni	83
II.2. Mısır İnsanın Tabiatı	84
II.3. İdarî Yapı	85
II.4. Konuşulan Diller	86
II.5. Dinî Yapı	87
II.5.1 Yahudilik	88
II.5.2. Hıristiyanlık	89
II.5.3. İslâmiyet	93
II.5.4. Putperestlik	95
II.6. Ticarî Durum	96
II.6.1. Ticaret Güzergahında Mısır	96
II.6.2. Mısır'da Ticaret Ürünleri	98
II.7. Ziraat	103
II.8. Mısır Vergi Âmillikleri, Beytül mâli, Kullanılan Para Birimleri ve Gelirleri	106
II.8.1. Vergi Âmillikleri	106
II.8.2. Para Birimleri	106
II.8.3. Vergi Gelirleri	108
II.9. Mısır'da Yaşayan Hayvan Türleri	114
II.9.1. Suda Yaşayan Hayvanlar	114

II.9.2. Karada Yaşayan Hayvanlar	117
II.10. Madenler	120
II.10.1. Altın Madenleri.....	121
II.10.2. Kıymetli Taşların Çıkartıldığı Madenler	122
II.10.3. Maden İşçileri.....	124
III.BÖLÜM	
TARİHİ YAPILAR	126
III.1. Piramitler	126
III.2. İskenderiye Deniz Feneri	137
III.3. Aynişems Obeliskleri	143
III.4. Mısır Surları	146
III.5. Süleyman Sütunu.....	147
III.6. Giza Sfenks	148
III.7. Mısır Tapınakları.....	150
III.8. Amr b. Âs Camii	153
III.9. İbn Tolun Camii	155
III.10. Beytül mâl	157
III.11. Diğer Yapılar.....	159
SONUÇ.....	162
KAYNAKÇA	166

HARİTALAR

Harita 1: Mukaddesî'nin Mısır Haritası.....	37
Harita 2: İbn Havkal'ın Nil Deltası Haritası	69
Harita 3: Batlamyus'un Afrika Haritası, Doğu.....	71
Harita 4: Abbâsiler Dönemi Ticaret Güzergâhları	97
Harita 5: Piramitlerin Konumu	127

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Nilometre İç Görünümü.....	77
Fotoğraf 2: Nilometre Dış Görünüm	78
Fotoğraf 3: Mısır Piramtileri.....	133
Fotoğraf 4: Mısır Piramtileri.....	134
Fotoğraf 5: Mısır Piramitlerinin İç Planı	136
Fotoğraf 6: İskenderiye Feneri'nin Planı.....	138
Fotoğraf 7: İskenderiye Feneri	140
Fotoğraf 8: İskenderiye Feneri	141
Fotoğraf 9: M.Ö. 1. yy.'dan kalma Afganistan Kabil müzesinde sergilenen cam vazo üzerinde İskenderiye Feneri tasviri M.Ö. 1. yy.'dan kalma Afganistan Kabil müzesinde sergilenen cam vazo üzerinde İskenderiye Feneri tasviri.....	143
Fotoğraf 10: Aynişems Obeliski.....	145
Fotoğraf 11: Amûdu's-Sevârî	148
Fotoğraf 12: Büyük Giza Sfenksi	149
Fotoğraf 13: Edfu Tapınağı	151

Fotoğraf 14: Amr b. Âs Camii Girişİ.....	154
Fotoğraf 15: İbn Tolun Camii.....	156
Fotoğraf 16: İbn Tolun Camii Minaresi	156
Fotoğraf 17: Amr b. As Camii Avlusu	158
Fotoğraf 18: Amr b. Âs Camii Şadırvanı'nın Günümüzdeki Hâli	159

ÖN SÖZ

Mısır Dünya üzerinde özel bir yere sahiptir. Çünkü Nil Deltasında kurulmuş olan Antik Mısır Medeniyeti, Helen Medeniyeti, Roma Medeniyeti ve İslâm Medeniyeti'ne ev sahipliği yapmıştır. Bu saydığımız dört uygarlık evresi de kendi dönemlerinde hem medeniyet sahasında hem de siyasi alanda en ileri düzeye ulaşmışlardır. Mısır, sözünü ettiğimiz bu dört medeniyetten de beslenmiş ve onların mirasçısı olmuştur. Ayrıca Mısır devraldığı mirası binlerce yıl koruyup, sonraki dönemlere aktararak yeni dönem ile eski dönemin sentezini yapmayı başarmıştır.

Seyyahlar, ziyaret ettikleri yerlerin siyasî, sosyo-ekonomik, fizikî, coğrafi özelliklerini kendi açılarından anlattıkları için gittikleri bölgeler hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedirler. Klasik tarih kitaplarında yazmayan bilgileri seyyahların kaleme aldıkları eserlerinde görmek mümkündür. Bu yüzden sosyal tarih alanında seyahatnâme türü eserler çok kıymetli bir mevkie haizdir.

Mısır gibi tarihi açıdan önemli bir bölge ile ilgili çok sayıda tarihi çalışma yapılmasına karşın yukarıda bahsettiğimiz türde, sosyal tarih alanında yapılan çalışmaların yeterli seviyede olmadığını tespit ettik. Bu yüzden bu eksikliğin kapatılmasına katkı sağlamak amacıyla böyle bir konuyu çalışmayı uygun gördük. İslâm Dünyasında IX. yy.'ın son yılları ve X. yy. seyahatname türü eserler bakımından oldukça bereketli bir dönemdir. Bu yüzden çalışmamızda bu zaman aralığını seçtik. Bazı seyyahların kaleme aldığı eserler tam tarih olarak IX. yy.'ın son yıllarına gelmektedir. Bu eserlerin X. yy.'ın içerisinde değerlendirilebileceğini düşünerek çalışmamızın içerisine dâhil ettik.

Çalışmamızda Ya'kubî'nin Kitâbü'l-Büldân, İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, İbn Rüste'in el-A'lâku'n-Nefise, İbnü'l-Fakih'in Kitâbü'l-Büldân,

Mes'ûdî'nin Mürûcû'z-Zeheb, İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Kudâme b. Ca'fer'in Kitâbü'l-Harâc, müellifi bilinmeyen Hudûdü'l-Âlem, İbn Havkal'ın Sûretü'l-arz, Mukaddesî'nin Ahsenü't-Tekâsim ve Bîrûnî'nin Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkîn eserlerini kullandık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Mısır'ın X. yy.'ın sonuna kadarki tarihine kısaca değindik. Ardından seyahtnâme konusu hakkında bilgi verdik. Son olarak da konumuz dâhilindeki seyyahların hayatlarına ve eserlerine yer verdik. Birinci bölümde Mısır'ın sosyal, idarî, siyasî, yer altı ve yer üstü kaynaklarını seyyahların gözünde anlattık. İkinci bölümde ise Mısır'ın bölge ve şehirleri hakkında seyyahları bakış açısı ile aktardık.

Beni böyle bir çalışma yapmam için yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Murat GÖK'e teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışma sırasında yardımlarını gördüğüm değerli hocalarım Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ'ye, Prof. Dr. Mehmet MERCAN'a, Dr. Öğr. Üyesi Mesut CAN'a ve kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ'a müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Son olarak çalışmanın her aşamasında yardımcı ve destek olan sevgili eşim Arş. Gör. Kerime Nur EFLATUN KILINÇ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa Enes Kaan KILINÇ

KARAMAN 2019

ÖZET

Mısır, yani Nil Deltası Antik Mısır, Helen, Roma ve İslâm Medeniyetleri olmak üzere Dünya tarihinin dört büyük uygarlığına ev sahipliği yapmış, bunların mirasçısı olmuştur. Bu mirasın içerisinde tarım, ticaret, mimari, sanat, yeraltı kaynaklarının kullanımı, vergilerin toplanması gibi çeşitli sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel unsurlar yer almaktadır. Seyyahların eserleri resmî evrak hüviyetinde olmadığından dolayı, verilen bilgiler müelliflerin kendi görüşlerini yansıtmaktadır. Konumuza mevzu bahis olan bu tür eserlerde yukarıda belirttiğimiz unsurlar, dışarıdan gelen birisinin gözünden anlatılmaktadır. Bu sebeple bu eserler sosyal tarih anlamında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmada IX. yy.'ın son yılları ile X. yy.'da dini, tarihi, kültürel ve ekonomik bağlamda seyyahların gözünden Mısır'ı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler; Mısır, Seyyah, Seyahatnâme, Nil, X. yy.

ABSTRACT

Egypt, the jewel of North east Africa, fertile ground of the Nile Delta was the home of four great civilizations; Ancient(antique) Egypt, Hellenic, roman and Islamic. She is still their sole inheritor and benefactor in the history of the world. This heritage comprises of certain elements such as architecture, art, trade, agriculture, mining and use of underground resources, the collection of taxes. It also contains certain social, political, economic and cultural components. Since the traveler's journey book(diaries) are not considered official documents; the knowledge and information given in these works reflects the views of the authors. The elements we mentioned above are coming from an outsider's eyes and views. Therefore, these works are very important in the term of social history arena. In this study, we have examined Egypt from the eyes of travelers in religious, historical, cultural, and the economic context towards the end of 9th Century and 10th Century AD.

KEYWORDS: Egypt, traveler, traveler's diary, Nile, 10th century.

KISALTMALAR

DİA	Türkiye Diyanet Vâkfi İslâm Ansiklopedisi
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
Çev.	Çeviren
haz.	Hazırlayan
neşr.	Neşreden
H	Hicrî
M.	Miladî
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
s.	Sayfa
S.	Sayı
t.y.	Basım tarihi yok
y.y.	Yazarı Yok
Hz.	Hazreti
km	Kilometre
m	Metre
vb	Ve benzeri

b. Bin/Oğlu

Edt. Editör

Haz. Hazırlayan

İSAR İslam Tarih, Sanat ve Kùltürünü Araştırma Vakfı

Red. Redaktör

TTK Türk Tarih Kurumu

ACES Arapça Coğrafya Eserleri Serisi

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

Yay. Yayınları

GİRİŞ

1.Konunun Önemi, Amacı ve Sınırlandırılması

Dünya'nın en eski ve gelişmiş medeniyetlerinden birisi olan Antik Mısır, bu özelliğinin yanı sıra kültürel izlerini tarihi süreç içerisinde koruması ile bilinmektedir. Jeopolitik konumu, iklimi, yeraltı ve yer üstü kaynakları gibi faktörler Mısır'ı tarih boyunca ilgi çekici bir yer haline getirmiştir. Antik Çağ'da coğrafi şartlarının dış dünya ile ilişkilerini kısıtlamasından dolayı kendi medeniyetini kuran Mısır, ileriki dönemlerde Helen, Roma ve İslâm hâkimiyet altına girmiştir. Sözünü ettiğimiz bu üç unsur kendi dönemlerinde siyasi ve uygarlık anlamında daha ileri bir noktadaydılar. Yani antik dünyada ulaştığı medeniyet seviyesi üzerine, başta Helen olmak üzere Roma ve İslâm medeniyetlerinin de eklenmesi ile Mısır, uygarlık anlamında önemli mevkie sahip olmuştur. Konumuz açısından bu denli önemli bir medeniyeti, X. yy. seyyahlarının bakış açısıyla tarih, ekonomi, toplum, kültür ve din bağlamında inceleyerek anlamaya çalıştık. Bu çalışmayı hazırlarken bizzat o dönemde kaleme alınan Müslüman seyyahların eserlerini inceleyerek konumuzun sınırlandırmasını yaptık. Başka yüzyıllarda yaşamış seyyahların Mısır hakkındaki gözlemlerine ve düşüncelerine yer vermedik.

Bu çalışmayı hazırlayarak dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Mısır hakkında IX. yy. sonundan X. yy.'ın bitimine kadar Müslüman Seyyahların çizdiği panoramayı gözler önüne sermeyi amaçladık. O dönemde kaleme alınan seyahatnâmelerin muhtevası hakkında bilgi vererek bu eserlerin tarihi önemini ortaya koymaya çalıştık.

2. Araştırmada Takip Edilen Teknik ve Metotlar

Seyahatnâme alanında çalışma yapmaya karar verdikten sonra, İslâm Dünyası'nda kaleme alınan seyahatnâmeleri inceledik ve içerisinde Mısır'ı konu edinen

eserleri tespitettik Ardından ulaşabildiğimiz kaynakları temin ettik. Kaynakları topladıktan ve muhtevasını inceledikten sonra geçici bir plan oluşturduk. Bu plan ışığında fiş çıkartma işlemini gerçekleştirdik. Bununla birlikte eser planı meydana geldi. Bu plan ile çalışmamızı hazırladık. Son safhada okuma ve düzenlemelerimizi yaptık.

Kullanılan kaynakların Türkçe, Fransızca çevirilerinden ve Arapçalarından yararlanıldı. Kaynakların verdiği bilgileri tenkit için diğer kaynak ve araştırmalardan karşılaştırma yapıldı. Bu bağlamda birçok kaynak eser ve araştırma çalışmamızda kullanıldı. Araştırmamızda Mehmed Fuad Köprülü'nün metodolojisi takip edildi¹. Bu metot ışığında kullandığımız kaynak ve araştırmalar dipnotlarda ve kaynakçada belirtildi. Eserde yer alan şahıs ve yer adlarının kullanımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alındı.

3. Seyyahlar ve Seyahatnâme Türleri

Seyahatnâme, Arapça “*yolculuk etmek, gzmek, dolaşmak*” manasına gelen seyâhat terimi ile Farsça “*mektup*” anlamına gelen nâme kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Arapça’da bu tür eserlere göç etmek anlamında “*rahl*” denilmektedir. Farsçada ise seyahate çıkmak bir yerden başka bir yere gitmek anlamındaki sefer ile mektup manasına gelen nâme kelimelerinden oluşan “*sefernâme*” kullanılmaktadır.² Seyahati gerçekleştiren kişilere de seyyah ismi verilmektedir.³

¹ Köprülü'nün metodolojisinin temelini, ayrıntılar içerisinde kaybolmadan ele alınan konunun, kaynağından itibaren tarihi süreç içerisinde incelemek oluşturur. Köprülü çalışmalarını tanımlayıcı değil, açıklayıcı nitelikte ve anlatımını siyasi alanda değil insan faaliyetlerine dayandırarak disiplinler arası etkileşim ile hazırlamıştır. Bk. Ömer Faruk Akgün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *DİA*, C. 28, TDV yay., İstanbul 2003, s. 480; Mustafa Arslan-Mehmet Surur Çelepi, “Kültür Araştırmalarında Yüz Yıllık Ufuk: Fuat Köprülü ve Metodolojisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 16, S. 2, İzmir 2016, s. 21-22.

²Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, C. 37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 11.

³ Mustafa Çağrııcı, “İslâm Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat*, İstanbul 2009, S. 7, s. 6.

Farklı gayeler ile yolculuk yapan seyyahların verdiği bilgiler ile ziyaret ettiği bölgelerin devletlerini, teşkilât yapılarını, sosyo-ekonomik durumlarını, coğrafi özelliklerini, iklim yapılarını, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını, sanatlarını, mimari yapılarını, oralarda yaşayan insanların kültürel durumlarını, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, hayat tarzlarını öğrenmek mümkündür.⁴ Seyyahların yaptıkları seyahatlerin çeşitli amaçları bulunmaktadır. Konumuz dahilindeki seyahatler, devletler arası ilişkiler için yapılan seyahatler, ilim tahsili için seyahatler, coğrafya, tarih ve kültürler anlamında bilgi sahibi olmak için yapılan seyahatler, ibadet için yapılan seyahatler ve ticaret için yapılan seyahatler olarak sınıflandırılabilir.⁵

Seyahatlerden birincisi devletlerarası ilişkiler için yapılan seyahatlerdir. Tarihte, eski çağlardan itibaren devletlerarasında elçilerin gidip geldiği bilinmektedir.⁶ Bu amaçla yola çıkan seyyahların yazdığı eserler içerisinde en önemlilerinden birisi “*İbn Fâdlan Seyahatnâmesi*”dir. Bu eser Abbâsî halifesinin Bulgar kağanına gönderdiği İbn Fâdlan’ın yazmış olduğu seyahatnâmedir.⁷

İkinci seyahat türü ilim amacıyla yapılan seyahatlerdir. Bu eserlerde genel anlamda yolculuğu yapan kişinin ilim tahsil ettiği hocalar, kütüphaneler ve eğitim gördüğü kurumlar anlatılmaktadır.⁸ Bu türün en meşhur eseri İbn Haldûn tarafından yazılan “*et-Ta’rif bi-bni Haldûn mü’ellifi’l-kitâb ve rihletühûgarben ve şarken*” isimli eseridir. Müellif

⁴ Sefer Solmaz, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi’ne Göre İtil Bulgarları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 11.

⁵ Çağrı, “Seyahat”, s. 6; Abdurrahman Demircan, *Arap Edebiyatında Seyahatnâme Türü ve Seyahatnâmeler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s. 25-74.

⁶ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *DİA*, C. 11, TDV yay., İstanbul 1995, s. 3.

⁷ Yazıcı, “Seyahatnâme”, s. 11; Solmaz, *İbn Fazlan*, s. 42-47.

⁸ Yazıcı, “Seyahatnâme”, s. 11; Çağrı, “İslâm Kültüründe Seyahat”, s. 6.

bu eserinde dönemini siyasi, toplumsal açıdan anlatmış, gezdiği ülkeler hakkında bilgiler vermiştir.⁹

Üçüncü seyahat türü coğrafi seyahatlerdir. Müslümanlar II/VIII. yüzyıl sonlarından itibaren Hint, İran ve Greklerin pozitif ilimlerine ait birikimlerini öğrenmeye başlamaları ile coğrafya müstakil bir bilim dalı olmuştur. IX. yy.'dan itibaren üzerinde çalışılan coğrafya kitaplarına bilgi toplamak için çeşitli seyahatlere çıkılmıştır.¹⁰ Bu eserlerin içeriğinde, gittikleri yerler hakkında hikayeler, gözlemler, gelenekler ve görenekler üzerine malumat bulunmaktadır. Bu tür eserlerde bulunan malumata bakıldığında coğrafi eserden çok seyahat kitaplarına daha yakın oldukları görülmektedir.¹¹ İslâm dünyasında bu türde iki farklı ekolün geliştiği bilinmektedir. Bunlardan birincisi bütün dünyayı kapsayan bilgiler bulunduran eserlerin yazıldığı Irak Ekolü¹², ikincisi sadece İslâm Dünyası ile sınırlı olan Belh Ekolü'dür.¹³ İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbnu'l-Fakîh, İbn Rüste, Kudâme b. Ca'fer Irak Ekolü'ne mensupken Belhî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukadesî Belh Ekolü'ne mensuptur.¹⁴

Dördüncü seyahat türü ibadet için yapılan seyahatlerdir. İslâm Dünyası'nda bu tür seyahatlerin en önemlisi ve en başta geleni hac ibadeti için çıkılan yolculuktur. Özellikle belirli şartlara sahip Müslümanların yapmak zorunda olduğu bir ibadet olduğu için büyük organizasyonlu bir yolculuk halini almıştır. Hac ibadetinin dışında Hz.

⁹ Yazıcı, "Seyahatnâme", s. 11.

¹⁰ Çağrı, "İslâm Kültüründe Seyahat", s. 7.

¹¹ Yazıcı, "Seyahatnâme", s. 11.

¹² Irak Coğrafya Ekolü'nün bu ismi almasının nedeni, ilk temsilcisi olan İbn Hurdâzbih'in Iraklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu ekolünün temsilcileri Dünya'yı bir bütün olarak inceleyerek, dünyanın tanımını ve tasvirini yapmışlardır. Bk. Mehmet Bölükbaşı, "İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Dis Sos Bil Der*, Ankara 2018, s. 4-5.

¹³ Belh Coğrafya Ekolü bütün dünyayı incelemekten ziyade sadece İslâm topraklarını incelemişler ve gayrimüslimlerin ülkelerine değinmemişlerdir. Bk. Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kûbî ve İstahrî", *A.Ü.T.E.D.*, S. 34, Erzurum 2007, s. 170.

¹⁴ Ağarı, "Coğrafya Ekolleri, s. 169-170.

Peygamberin ve önemli âlimlerin kabirlerini ziyaret etmek için çıkılan yolculuklara da dinî seyahatler denilebilir.¹⁵ Bu türün en önemli örneklerinden birisi Endülüs'ten hac ibadeti için yola çıkan İbn Cübeyr'in kaleme aldığı "*Rihlet el-Kinanî*" isimli eseridir.¹⁶

Beşinci seyahat türü ticaret amacı ile yapılan yolculuklardır. Bu türde seyahat yapanların da seyahatnâme türünde eserler verdiği görülmektedir. Bunlardan Yâkut el-Hamevî'nin yapmış olduğu ticari seyahatlerinde edindiği bilgiler ve gözlemler ile yazmış olduğu "*Mu'cemü'l-Büldân*" isimli eseri güzel bir örnektir.¹⁷

4. Mısır'ı Ziyaret Eden Seyyahlar

Konumuz dâhilinde eserlerinde Mısır'a yer veren toplam on bir seyyah bulunmaktadır. Bu seyyahlar Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, İbnü'l-Fakîh, Mes'ûdî, İstahrî, Kudâme b. Ca'fer, İbn Havkal, Mukaddesî, Bîrûnî ve Hudûdü'l-âlem'in müellifidir.

4.1. Ya'kûbî–Kitâbü'l-Büldân

Arap tarihçi ve coğrafyacı Ya'kûbî'nin ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. En çok telaffuz edilen ve kabul gören şekli Ahmed b. Ebî İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî olup, doğum ve ölüm tarihleri net olarak bilinmemektedir. III./IX. yy.'da Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Dedesi ve babası Abbâsî devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunmuşlardır.¹⁸

¹⁵ Çağrı, "Seyahat", s. 7.

¹⁶ Yazıcı, "Seyahatnâme", s. 11.

¹⁷ Yazıcı, "Seyahatnâme", s. 11; Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", *DİA*, C. 43, TDV yay., İstanbul 2013, s. 288-289.

¹⁸ Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi yay., İstanbul 2002, s. 265.

Ya'kûbîDoğu Anadolu ve Horasan'da Tâhirîlerin hizmetinde görev yapmıştır.¹⁹ Bu hanedanın yıkılışından sonra buradan ayrılarak Çin, Hindistan, İran, Mısır, Mağrib, Endülüs, Suriye gibi bölgelere ziyaretlerde bulunmuştur. Seyahatlerinden sonra Mısır'a giderek Tolunoğullarının hizmetine girip, hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Onun 284/897 yılında vefat ettiğini söyleyen kaynaklar olsa da 292/905 senesinde Tolunoğullarının yıkılışından sonra onlar için yazdığı şiir, 292/905'ten sonra öldüğünü göstermektedir.²⁰

Ya'kûbî 'nin günümüze üç eseri gelmiştir. Bunlar;“*Târihu'l-Ya'kubî*”, “*Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim ve mâ yağlibu 'aleyhim fi külli 'aşr*” ve “*Kitâbü'l-Büldân*”dır.²¹Müellifin çalışmamıza konu olan eseri “*Kitâbü'l-Büldân*”, seyahatnâme alanında yazılan ilk kitaplardan birisidir. Uzun süren çalışmalar ve seyahatler sonucu Ya'kûbî tarafından vücuda gelen eserin içerisinde Bağdat, Samara, İran, Mâverâünnehir, Horasan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Suriye, Mısır ve Mağrib ve Bizans'ın hâkim olduğu bölgeleri yer almaktadır.²² Eserde adı geçen bölgelerin içerisinde bulunan yerleşim yerleri, şehirlerarası mesafeler, buralarda yaşayan insanlar ve devletin topladığı vergiler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ya'kûbî eserini gerçek dışı hikâyelere yer vermeden sade bir dille kaleme almıştır.²³ Eser Michael Janus de Goeje tarafından 1860 yılında yayınlanmıştır. Bu baskı 1892 yılında ACES'in VII. cildinde İbn Rüste'in eseri ile birlikte tekrar yayınlanmıştır.²⁴

¹⁹Ramazan Şeşen,*Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay., İstanbul 1998, s. 51; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 265.

²⁰Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 265.

²¹ C. Brockelmann, “Yâkûbî”, *İA*, C. 13, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 351-352; Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 51-52.

²²Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 51-52.

²³Brockelmann, “Yâkûbî”, s. 352.

²⁴Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 267-268.

4.2. İbn Hurdâzbih – Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

Tam ismi Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh b. Hurdâzbih el-Bağdâdî el-Fârisî²⁵ olan müellif İranlıdır. Ailesi Zerdüş inancına mensup iken dedesi İslâm dinini seçmiştir.²⁶ Yaşamı hakkında fazla bilgi bulunmayan müellifin 204-205/820 dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir. İyi bir eğitim alan müellif devlet hizmetine girerek çeşitli eyaletlerin posta ve istihbarat başkanlığı vazifelerini üstlenmiştir. Vazifesindeki başarılarından sonra halife tarafından Bağdat'a çağırılarak oluşturulan âlimler meclisinin içerisine dâhil olmuştur. Edebiyat ve tarih sahalarındaki ilmî yetkinliğine binaen Abbâsî sarayında saygı görmüştür.²⁷ Özgün olarak ilk coğrafya eser yazmasından dolayı, kendisinden sonra coğrafi eser kaleme alan İbnü'l-Fakih, Mukaddesî gibi isimlere örnek olmuştur. İbn Hurdazbih 300/912-913 yılında vefat etmiştir.²⁸

İbn Hurdâzbih tarih, coğrafya, edebiyat ve eğlence tarihi ile ilgili eserler kaleme almıştır. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla sekiz kitabı bulunmaktadır. Bunlar “*Edebü's-Semâ*”, “*Kitâbü Cemhereti Ensâbi'l-Fürs ve'n-Nevâkil*”, “*Kitâbü't-Tabîh*”, “*Kitâbü'ş-Şarâb*”, “*Kitâbü'n-Nüdemâ ve'l-Cülesâ*”, “*Kitâbü'l-Envâ*”, “*Kitâbü'l-Lehv ve'l-Melâhî*”, “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*” şeklindedir.²⁹

İbn Hurdâzbih'in kitaplarından en meşhuru ve çalışmamıza bahis olan eseri “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*”dir. Müellif Abbâsî şehzadelerinden birisinin isteği üzerine bu kitabı kaleme almıştır. Bu eser için evrak hazinelerinden bilgi toplamıştır. Eserin içerisinde yol güzergâhlarından, astronomik ve genel coğrafyadan, vergilerden

²⁵Sayyid Maqbul Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, C. 20, TDV yay., İstanbul 1999, s. 78-79.

²⁶İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2019, s. 5-6.

²⁷Şeşen, *Tarih Coğrafya*, s. 97-98; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, 5-6.

²⁸İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 6.

²⁹Ahmad, “İbn Hurdâzbih”, s. 79; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 6.

bahisler bulunmaktadır.³⁰ Eserin çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmakla birlikte ilk olarak Barbier de Meynard tarafından 1865 senesinde yayınlamıştır. Goeje eseri ACES bünyesinde 6 cilt olarak 1889 tarihinde yayınlamıştır.³¹

4.3. İbn Rüste–el-A‘lâku’n-Nefise

Tam adı Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste olan müellifin hayatı hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Aslen İsfahanlı olduğu iddia edildiği gibi, hayatının bir bölümünü İsfahan’da geçirdiği de söylenmektedir.³² Hayatı hakkında kısıtlı bilgilerden, Abbâsîlerin posta teşkilatında görev yaptığını, Basra’da kaldığını ve 290/903 yılında İsfahan’dan hacca gittiğini öğrenmekteyiz. Günümüze ulaşan tek eseri “*el-A‘lâku’n-Nefise*”nin VII. cildir.³³ Bu eserin yazılış tarihi ile ilgili görüşlerde ihtilaf vardır. 290/903 senesinde yazıldığı iddia edildiği gibi 310/923 yılında yazıldığı da söylenmektedir. Ancak 290/903-300/913 tarihleri arasında yazıldığı fikri daha makul gelmektedir.³⁴ Günümüze eserin iki yazması ulaşmıştır. Bunlardan birisi British Library’de, diğeri Cambridge Üniversitesi’nde bulunmaktadır. Eserin ilk neşrini Goeje ACES bünyesinde 1891 yılında yapmıştır. Fuat Sezgin Goeje baskısını 1992’de Frankfurt’ta yayınlamıştır.³⁵

4.4. İbnü’l-Fakîh-Kitâbü’l-Büldân

Tam ismi Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrahîm el-Hemedânî olan İbnü’l Fakîh’in hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Müellifin 255/869-330/942 tarihleri arasında yaşadığı düşünülmektedir.³⁶ Günümüze gelen tek eseri “*Kitâbü’l-Büldân*”dır. Bu eser günümüze Ebü’l-Hasan Ali b. Ca‘fer eş-Şeyzerî’nin

³⁰C. Van Arendonk, “İbn Hurdazbih”, *İA*, C. 5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 755.

³¹ Şeşen, *Tarih Coğrafya*, s. 97-98; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 7; Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 253-255.

³²C. Van Arendonk, “İbn Rüste”, *İA*, C. 5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1987, s. 781

³³Arendonk, “İbn Rüste”, s. 781.

³⁴Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 278.

³⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 98-99; Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 277-279.

³⁶Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 291.

313/1002 yılında yaptığı muhtasar sayesinde ulaşabilmiştir. İbnü'n-Nedîm eserin 1000 varak olduğunu belirtmekle³⁷ birlikte, bu elimizdeki beş katı olduğu manasına gelmektedir. Kitabın en son 290/903 yılında meydana gelen hadiseler yer vermesi bu yıl tamamlandığını göstermektedir. Müellif eserin içerisinde Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkındaki coğrafi bilgileri edebi bilgiler ile aktarmaktadır. Bunun yanında Türklerin ananelerine, örf ve adetlerine değinmektedir.³⁸

4.5. Mes'ûdî - Mürûcü'z-Zeheb

Tam ismi Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî olan müellifin doğum tarihi tam olarak bilinmese de 280/893 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.³⁹ Soyu sahabelerden Abdullah b. Mes'ûd'a dayandığı için Mes'ûdî denilmektedir. Yaşamı hakkındaki malumat, eseri olan “*Mürûcü'z-Zeheb ve et-Tenbîh ve'l-işrâf*”dan öğrenilmektedir. Öğrenimi sırasında Bağdat ve Basra'da dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Buralarla yetinmeyerek, ilmini arttırmak için Mağrib ve Endülüs'ün dışında kalan İslâm Dünyası'nı dolaşmıştır. 304/916'da İstahr ve Hindistan, 306-316/918-928'de Irak, Suriye, Arabistan, 320/932'de Hazar ve İrmîniye, 330/941'de Mısır'da bulunmuş, 332/943 senesinde Fustât'ta bulunduğu dönemde ise Mürûcü'z-Zeheb isimli eserini kaleme almıştır. Bundan sonra 334/946'da Dımaşk, Antakya, İskenderiye ve Yukarı Mısır bölgelerine seyahat yapsa da tekrar Fustât'a dönerek, hayatının geri kalanını burada geçirmiştir. Mes'ûdî Cemâziyelâhir 345/Eylül 956 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁰

³⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 99.

³⁸ Zeki Velidi Togan, “İbnü'l-fakîh”, *İA*, C. 5/2, İstanbul 1979, s. 853; Cengiz Tomar, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 39.

³⁹ Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2017, s. 13.

⁴⁰ C. Brokelmann, “Mesudi”, *İA*, C. 8, MEB yay., İstanbul 1979, s. 144-145; Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 61.

Mes'ûdî'nin kaleme aldığı eser sayısı 17-34 arasında tahmin edilmesine karşın günümüze sadece iki tanesi gelebilmiştir. Bunlar umumi bir tarih kitabı olan “*Ahbâru’z-Zaman*” ve konumuza bahis olan “*Mürûcü’z-Zeheb*”dir.⁴¹ İki bölümden oluşan Mürûcü’z-Zeheb’in, birinci bölümünde, İslamiyet’ten önceki milletlerin tarih ve coğrafyası hakkında bilgiler verilirken, ikinci bölüm 300/912 tarihine kadar olan İslâm tarihi hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁴² Eserin birçok yazması bulunmaktadır. İlk basımını 1872 senesinde Barbier de Meynard Fransızcaya çevirerek yapmıştır. Tıpkı baskısını Ch. Pellat Bolak ve Kahire’de iki cilt halinde 1964 senesinde gerçekleştirmiştir. Bu baskı esasa alınarak Kasım Şemmai Rufai tarafından 1989 yılında baskısı gerçekleştirilmiştir.⁴³

4.6. İstahrî-Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik

Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî olan müellif İran asıllıdır. Hayatı hakkında çok fazla malumat bulunmamasından dolayı doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. 340/952 senesinde İbn Havkal ile görüşmesi onun ile aynı dönemde yaşadığını ortaya koymaktadır.⁴⁴ İstahrî’nin Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik isimli eseri günümüze kadar gelmiştir. Bu eserinde ülkeler, yollar, şehirler ve denizlerden bahsetmiştir. Eser incelendiğinde içeriğinin zengin olduğu ve detaylı tasvirlerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca eserde her kıtanın renkli haritası mevcuttur. Kitabın içerisinde Arabistan, Hint Okyanusu, Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hûzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arrân, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar Denizi, Mâverâunnehir bölgeleri bulunmaktadır.⁴⁵ İstahrî özellikle İran ve Orta Asya’nın

⁴¹Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 14.

⁴²Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 61.

⁴³ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 15.

⁴⁴Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 338

⁴⁵Ağarı, “Coğrafya Ekolleri”, s. 186-187.

coğrafi bilgileri üzerine önemli katkılarda bulunmuştur.⁴⁶ Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından özet halinde 1839 yılında yayınlanmıştır. Aynı kişi tarafından 1859 senesinde Hamburg’da tekrar baskısı yapılmıştır. ACES bünyesinde 1870 yılında ise Goeje tarafından neşredilmiştir.⁴⁷

4.7. Kudâme b. Ca’fer-Kitâbü’l-Harâc

Tam adı, Ebü’l-Ferec Kudâme b. Ca’fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî olan Kudâme b. Ca’fer, 260/874 dolaylarında Bağdat’ta dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim sürecinden geçen müellif, babası ve dedesi gibi kâtiplik yapmıştır.⁴⁸ Müellif 337/948 tarihinde doğduğu yer olan Bağdat’ta vefat etmiştir.⁴⁹ Kudâme İbn Ca’fer’in kaynaklardan öğrendiğimiz üzere on altı adet eseri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en önemlisi “*Kitâbü’l-Harâc ve sinâ’ati’l-kitâbe*”dir. Bu kitap sekiz bölüm halinde kaleme alınmış ve son dört bölümü elimize ulaşmıştır. Eserin ilk iki bölümü kâtiplik mesleğine, üçüncü bölümü belagate, dördüncü bölümü ziraata, beşinci bölümü divanlara, altıncı bölümü coğrafyaya, yedinci bölümü devletin gelir kalemlerine, sekizinci bölümü ise insanlara ayırmıştır. Bu kitap içerisinde konumuza bahis olan bölüm altıncı bölümdür. Müellif bu bölüm içerisinde Batlamyus’un coğrafya ile ilgili fikirleri, eyaletlerin vergi gelirleri, İslâm memleketlerinin sınırları, Bizans’ın thema denilen idari bölgelerine, Abbâsîler ile Bizans arasındaki mücadelelere ve posta menzilleri hakkında bilgiler vermektedir.⁵⁰

⁴⁶ Fuad Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, C. III, TÜBA yay., Ankara 2015, s.3.

⁴⁷ Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 338.

⁴⁸ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Câ’fer”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 311.

⁴⁹ C. Brockelmann, “Kudâme”, *İA*, C. 6, MEB Basımevi, İstanbul 1977, s. 951-952; Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 104.

⁵⁰ Kudâme İbn Cafer, *Kitab’ül Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2018, s. 12-14.

4.8. Hudûdü'l-âlem Müellifi

Tam adı “*Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*” şeklinde olan eserin yazarı kesin olarak bilinmemektedir. Eser X. yy.’ın ikinci yarısında kaleme alınmıştır. Bilinen Farsça ilk coğrafya kitabı olma özelliği taşımaktadır. Eser Afganistan’ın Cüzcan bölgesinde hâkim olan Ferîgunîler’den Emir Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed’e takdim edilmiştir. Minorsky, bu kitabın İbn Ferîgun tarafından yazıldığını iddia etmiştir. Eser içerisinde altmış bir konuyu barındırmaktadır. Bu konular içerisinde o dönemde bilinen denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller ve ülkeler hakkında bilgi verilmektedir. Kitapta Çin, Hindistan, Tibet, Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsi, Kimak, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Macar, Horasan, Mâverâünnehr, Sind, Kirman, Fars, Huzistan, Cibâl, Deylemistan, Irak, el-Cezire, Azerbaycan, Ermeniye, Arab, Şam, Mısır, Mağrib, Endülüs, Rum, Slav, Rus, Bulgar, Mirvat, Hazar Peçenekleri, Alan, Avar, Hazar, Burtas, Volga Bulgarları, Vanandır, Land, Zenc, Zavec, Habeş, Bûce, Nûbe, Sudan ülkeleri anlatılmaktadır.⁵¹ Kitabı ilk olarak Barthold, 1930 senesinde Leningrad’da yayınlamıştır. Minorsky bu yayını İngilizceye çevirerek 1937’de Londra’da yayınlamıştır. İkinci baskı Minorsky’nin yaptığı ilaveler ile 1970’de yapılmıştır.⁵²

4.9. İbn Havkal - Sûretü'l-arz

Tam ismi, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî olan İbn Havkal’ın doğum ve ölüm tarihleri net olarak bilinmemekle birlikte hayatı hakkındaki bilgiler “*Sûretü'l-arz*” isimli kitabından öğrenilmektedir. Ailesi Nusaybinli olan müellif, çocukluk ve gençlik yılları ile öğrenim hayatını Nusaybin, Musul ve Bağdat’ta geçirmiştir. Ticaretle uğraştığı dönemlerde farklı bölgeler ile ilgili bilgiler edinmeye çalışmış, okuduğu eserler ile tüccarların ve seyyahların anlattıklarının tutarlı olmadığını görmüştür. Bunun

⁵¹Rıza Kurtuluş, “Hudûdü'l-âlem”, *DİA*, C. 18, TDV yay., İstanbul 1998, s. 304.

⁵²Şeşen, *Tarih-Coğrafya*, s. 105; Kurtuluş, “Hudûdü'l-âlem”, s. 304.

üzerine doğruları öğrenmek üzere ticaret kervanlarına katılarak İslâm ülkelerini gezmeye başlamıştır. Bu seyahatleri 331/943 senesinde başlayarak 367/977 senesine kadar devam etmiştir.⁵³ İbn Havkal yaklaşık otuz dört sene süren bu seyahatlerinde ziyaret ettiği bölgelerin coğrafi özellikleri, şehirleri, mimarisi, madenleri, sanatı, ticari ve zirai faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir.⁵⁴ İbn Havkal'ı diğer coğrafyacı ve seyyahlardan ayıran en önemli özelliği mekan-zaman ilişkisini kendine özgü yöntemler ile çok iyi işlemesidir. Müellifin eseri coğrafi bilgilerin yanında kültür tarihi bakımından da oldukça önemli bilgiler vermektedir.⁵⁵

Eser içerisindeki bilgilerden hareketle İbn Havkal'ın hangi tarihte nerede olduğunu öğrenmek mümkündür. Buna göre ilk olarak Arabistan, Basra Körfezi ve Kızıldeniz bölgelerine gitmiştir. Buralardan sonra 948 senesinde Mağrib ve Endülüs, 949'da Mehdiye, 951'de Sicilmâse, 969'da Irak, el-Cezire, Hûzistân, Fars, Cürcan, 970'de Mısır, 973–941 arası Sicilya, Mâverâünnehir ve Horasan, 941'de Tanca'da olduğunu görmekteyiz.⁵⁶ Eser ilk olarak Goeje tarafından ACES bünyesinde 1873 tarihinde yayınlanmıştır.⁵⁷

4.10. Mukaddesî- Ahsenü't-Tekâsim

Tam ismi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî olan Mukaddesî, 335/946-947 senesinde Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Yaşamı hakkındaki bilgileri “*Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekalîm*” isimli kitabından edinmekteyiz. Öğrenimi sırasında Kur'an'ı ezberleyerek Arapça Nahiv dersleri almış, ardından Bağdat'a giderek Hanefî fihkî üzerine eğitim almıştır. Eserini

⁵³Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, C. 20, TDV yay., İstanbul 1999, s. 34-35.

⁵⁴ Şeşen, *Tarih – Coğrafya*, s. 101.

⁵⁵ Sezgin, *İslam'da Bilim*, s. 3-4.

⁵⁶İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2017, s. 8.

⁵⁷Ağarı, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 350.

kaleme almasını sağlayan seyahatleri yirmi yıldan fazla sürmüştür. Gezilerine kutsal topraklardan başlamış 356/967 ve 364/975 yıllarında iki kez hacca gitmiştir. Eserin içeriğinden 354-364/965-975 senelerinde Halep'te, 374/984'de Horasan ve Mâverâünnehir'de, 375/985'de Şîraz'da olduğu anlaşılmaktadır. Mukaddesî 390/1000 senesinde vefat etmiştir. Bu seyahatlerinde gayrimüslim ülkeler ile o dönem İslâm hâkimiyeti altında olan Endülüs, Sind ve Sicistan bölgelerine gitmemiştir.⁵⁸

Mukaddesî eserinde İslâm Dünyasını on dört bölgeye ayırmaktadır. Bunlardan altısı Arap ülkeleri, geri kalan sekiz tanesi ise Acem ülkeleri yani Arap ülkeleri dışında kalan ülkelerdir.⁵⁹ Arap ülkeleri Arap yarımadası, Irak, el-Cezîre, Şam, Mısır ve Mağrib olmakla birlikte, Acem ülkeleri, Meşrik (Horasan Mâveraünnehir, Hârizm, Sîstan), Deylem, Rihâb (Azerbaycan, Ermenistan), Cibâl, Hûzistan, İnan, Kirman ve Sind'den oluşmaktadır.⁶⁰ Müellif eserinde bu bölgelerin coğrafi özellikleri, mimari yapıları, kutsal yerleri, ticari ve zirai faaliyetlerinin yanı sıra buralarda yaşayan insanların sosyal hayatına, inançlarına da yer vermiştir.⁶¹ Eserin günümüze iki adet yazma nüshası gelmiştir. Bunlardan birisini bulan Alois Sprenger Mukaddesî'yi “yaşamış en büyük coğrafyacı” olarak görmektedir. Andre Miquel'in görüşüne göre müellif insan, mekan, iklim arasındaki ilişkiden etkilenecek; açıklayıcı ve hayat ile içiçe anlatımı ile yeni bir beşeri coğrafyanın temelini atan bir eser kaleme almıştır.⁶²

58 Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C. 27, TDV yay., İstanbul 2003, s. 431-432.

59 Ali Ekber Gülersoy, “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Ekolü”, *Turkish Studies*, C. 9, S.11, Ankara 2014, s. 239-240.

60 Mustafa L. Bilge, “Ahsenü't-Tekasîm”, *DİA*, C. 2, TDV yay., İstanbul 1989, s. 179-180.

61 Tolmacheva, “Makdisî”, s. 432.

62 Sezgin, *İslam'da Bilim*, s.4.

Günümüze kadar gelen nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde olup, bundan istinsah edilmiş olanı ise Berlin'de bulunmaktadır. Bu eseri Goeje ACES bünyesinde, Fuad Sezgin ise 1977 senesinde Frankfurt'ta yayınlamıştır.⁶³

4.11. Bîrûnî - Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkîn

Tam adı Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî olan müellif, 3 Zilhicce 362/4 Eylül 973 günü Hârizm'in merkezi Kâs'ta dünyaya gelmiştir. Bundan dolayı el-Hârizmî olarak da anılmaktadır.⁶⁴ Kaynaklarda ailesi ile ilgili malumat bulunmamakla birlikte, kendisi de anne ve babasını tanımadığını söylemektedir. Ayrıca hangi millete mensup olduğu ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.⁶⁵

Siyasi olaylardan dolayı doğduğu ve yetiştiği yerden ayrılmak zorunda kalarak 996 yılında Rey'e, 999 senesinde ise Cürcân Prensi Şemsü'l-Me'âlî'nin daveti üzerine Cürcân'a gitmiştir. Buradan sonra tekrar Hârizm'e dönerek 1010-1017 yılları arası Ebu'l Abbâs el-Me'mun'un sarayında yaşamıştır. Ancak Gazneli Mahmud'un burayı ele geçirmesi ile esir edilerek Gazne'ye götürülmüştür.⁶⁶ Ömrünün geri kalanını Gazneliler himayesinde geçiren Bîrûnî'nin ölüm tarihi tam olarak bilinmese de seksen yaşını geçtiği bilinmektedir. Bundan dolayı ölüm tarihi 453/1061 olarak tahmin edilmektedir.⁶⁷

Kaynaklarda Bîrûnî'nin kaleme aldığı 148 adet eserden söz edilmektedir. Bunlardan sadece 32 tanesi günümüze kadar gelmiştir. Eserlere bakıldığında ansiklopedik şekilde, özgün ve oldukça ilmî eserler olduğu görülmektedir.⁶⁸ Konumuz açısından önemli

⁶³ Bilge, "Ahsenü't-Tekasîm", 179-180; Ağarı, İslâm Coğrafyacıları, s. 366.

⁶⁴ Abdullah Duman, "Bîrûnî: İlmî Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S. 2, Niğde 2010, s. 20-21.

⁶⁵ Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, TDV yay., C. 6, İstanbul 1992, s. 206-212.

⁶⁶ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin*, trc. Kıvâmeddin Burslan, TTK yay., Ankara 2013, s. VI-VIII.

⁶⁷ Fatih Gökmen, "Bîrûnî", *İA*, C. 2, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 639; Tümer, "Bîrûnî", s. 209.

⁶⁸ Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin*, s. VII-X.

olan eseri Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkîn, içerisinde enlem-boylam hesaplamaları, şehirlerarası uzaklıkları tespit etme, kiblenin yönünü belirleme teknikleri ile birlikte tarihi, coğrafi, astronomik bilgiler verilmektedir.⁶⁹

5. XI. Yüzyıla Kadar Mısır Tarihi

Mısır ismi, Eski Mısır tabletlerinde “*Misri, Musri, Musur*”; olarak ifade edilirken, İbranice kaynaklarda “*Misrayim*” olarak geçmektedir. Bu adın “*sur, kale*” anlamına gelen “*masör*” kelimesinden geldiği düşünülmektedir.⁷⁰ Mısır’ın yerli halkı ise ülkeleri için topraklarının bereketine binaen kara toprak anlamına gelen “*Kemet*” ve ülkenin aşağı yukarı ayrımına istinaden Aşağı ve Yukarı Mısır anlamına gelen “*Tawy*” terimlerini kullanmışlardır. Bunların yanında “*To-Meri*” kelimesini de kullanmalarına karşın günümüzde bu sözcüğün anlamı bilinmemektedir. Batı dillerinde kullanılan “*Egypt*” teriminin ise Eski Mısır’ın başkenti olan Memfis’ten geldiği tahmin edilmektedir.⁷¹

Mısır coğrafi olarak, kuzeyde Akdeniz, batıda Libya Çölü, güneyde Nil yatağı, doğuda ise Kızıldeniz ile çevrilmiştir. Burası Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır veya Vâdi Mısır ve Delta Mısır olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmaktadır. Bu iki bölgeyi birbirinden ayıran sınırı Memfis şehri oluşturmaktadır.⁷² Kayalık ve kumla kaplı bölgeler içerisinde yeşil alanlar Nil Nehri’nin kıyılarında bulunmaktadır.⁷³ Nil sayesinde Mısır hayat olmayan kum çölünden ibaret bir bölge olmaktan kurtulmuştur. Bu nehir bölgenin can damarı olmuştur.⁷⁴

⁶⁹ Tümer, “Birûnî”, s. 212-213.

⁷⁰ Hilal Görgün, “Mısır”, *DİA*, C. 29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 555; Murat Gök, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, Gece Kitaplığı yay., Ankara 2018, s. 28.

⁷¹ Görgün, “Mısır”, s. 555.

⁷² Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, TTK yay., Ankara 1987, s. 3.

⁷³ İnan, *Eski Mısır* s. 3.

⁷⁴ Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, TTK yay., Ankara 1939, s. 9.

Tarihi çok eski dönemlere dayanan Mısır'ın arkeolojik çalışmaları devam etmekte olup yeni bulgular ile tarihi aydınlatılmaya devam etmektedir. Mısır'ın tarihi dönemleri XI. yy.'a kadar şu şekilde dönemlendirilebilir;

- Sülaleler Dönemi: M.Ö. 2900 - 332
- Büyük İskender Dönemi: M.Ö. 332-323
- Ptolemaioslar Devleti: M.Ö. 323 – 30
- Roma Devleti: M.Ö. 30 – M.S. 395
- Bizans Devleti: M.S. 395 – 641
- Hulefa-i Raşidin Dönemi: 641 – 658
- Emeviler Dönemi: 658 – 750
- Abbâsîler Dönemi: 750 – 868 / 905 – 935
- Tolunoğulları Dönemi 868 - 905
- İhşîdîler Dönemi 935 - 969
- Fâtımîler Dönemi 969 – 1171⁷⁵

5.1. İslâmiyet Öncesi Mısır

İslâm hâkimiyetinden önce Mısır'ın binlerce yıllık bir tarihi geçmişi bulunmaktadır. Tarihi evreleri Sülaleler Dönemi ile başlayan Mısır'ın, bu dönemden sonra İslâmiyet öncesi kısmını Büyük İskender ile Helen Dönemi ve ardından Roma Dönemi oluşturmaktadır.

⁷⁵Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul 1990, s. 108.

5.1.1. Sülaleler Dönemi Mısır

Sülaleler Dönemi⁷⁶ yaklaşık olarak M.Ö. 2900 yılı civarında Menes'in Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirerek Mısır birliğini sağlaması ile başlamıştır. Toplam 31 hanedanın bulunduğu bu dönemde sekiz evre bulunmaktadır. Bunlar Erken Dönem, Eski Devlet, 1. Ara Dönem, Orta Devlet, 2. Ara Dönem, Yeni Devlet, 3. Ara Dönem, Geç Dönem şeklindedir.⁷⁷

Firavunlar teokratik–otokratik yönetim şekli ile ülkeyi yönettiği Sülaleler Dönemi'nde ilk olarak devletin merkezi Abydos olmasına karşın Eski Devlet döneminde Memfis ön plana çıkarak başkent hüviyetini kazanmıştır.⁷⁸ Yine Mısır'ın simgesi haline gelmiş olan Keops, Kefren ve Mikerinos piramitleri Eski Devlet döneminde inşa edilmiştir.⁷⁹

Mısır, M.Ö. 671 tarihinde Assur Devleti'nin,⁸⁰ M.Ö. 525 senesinde ise Persler'in egemenliği altına girmiştir.⁸¹ Bu tarihten sonra bir daha bağımsızlığına kavuşamayan Mısır, Perslerin egemenliği altında iki yüz yıl kalmıştır. Bu durumdan kurtuluşları ise başka bir devletin egemenliği altına girmekle, yani Büyük İskender'in M.Ö. 332 yılında Mısır'ı hâkimiyet altına alması ile olmuştur⁸².

⁷⁶ Mısır Devleti'nin kuruluşundan Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirmesine kadar olan zaman aralığı 31 sülaleye taksim edilmiştir. Bu düzenlemeyi ilk olarak M.Ö. 280'lerde Mısırlı Manetho yapmıştır. Bk. İplikçioğlu, *Eskiçağ*, s. 108.

⁷⁷ İplikçioğlu, *Eskiçağ* s. 108.

⁷⁸ Özer, *Mısır Tarihi*, s. 91, 105; İplikçioğlu, *Eskiçağ* s. 109.

⁷⁹ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost yay., Ankara 2018, s. 33-34.

⁸⁰ Özer, *Mısır Tarihi*, s. 303; Erik Hornung, *Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı yay., İstanbul 2004, s. 138.

⁸¹ Özer, *Mısır Tarihi*, s. 312-313; Hornung, *Mısır Tarihi*, s. 145-146.

⁸² İplikçioğlu, *Eskiçağ*, s. 113-114.

5.1.2. Büyük İskender Dönemi ve Ptolemaioslar Devleti

Büyük İskender Asya seferinde, M.Ö. 333 yılında Kral III. Darius komutasındaki Pers ordusunu bugünkü Hatay sınırları içerisinde mağlup ederek Mısır'a girmiş ve bölgeyi toprakları içerisine katmıştır.⁸³ Hâkimiyeti altına aldığı bölgelerde kendi adına şehirler kurma geleneğini burada da devam ettiren Büyük İskender, o döneme kadar bina ettiği şehirlerin en büyüğünü, İskenderiye'yi kurmuştur.⁸⁴ Büyük İskender Mısır'a girdikten yaklaşık on yıl sonra M.Ö. 323 yılında ölünce, burasının hâkimiyeti Ptolemaioslar'a geçmiştir.⁸⁵

Ptolemaios hanedanı yaklaşık üç asır hüküm sürmüştür. Bu dönemde Mısır'ın idare merkezi Memfis'ten İskenderiye'ye taşınmıştır. İskenderiye dönemin önde gelen bilim ve kültür merkezi olmuştur. Dünyanın Yedi Harikasından birisi olan, şehrin simgesi halindeki İskenderiye Feneri ve İskenderiye Kütüphanesi bu dönemde inşa edilmiştir. Ptolemaios dönemi M. Ö. 30 tarihinde Romalıların Mısır'ı işgal etmesi ile son bulmuştur.⁸⁶

5.1.3 Roma İmparatorluğu

Mısır, M.Ö. 30 senesinde Octavianus Augustus tarafından Roma eyaleti haline getirilmesinden M.S. 395 tarihinde kadar Roma'nın hâkimiyeti altında kalmıştır.⁸⁷ Burasının Roma'ya bağlanmasından sonra Akdeniz havzasının ekonomi merkezi de İskenderiye'den Roma İmparatorluğu'nun başkenti Roma'ya geçmiştir.⁸⁸ Bunun yanı sıra Mısır, Roma'nın

⁸³ Gök, *İskenderiye*, s. 29.

⁸⁴ David Abulafia, *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa yay., İstanbul 2012, s. 181-184.

⁸⁵ Abulafia, *Büyük Deniz* s. 184; Gök, *İskenderiye*, s. 29.

⁸⁶ Görgün, "Mısır", s. 557; Gök, *İskenderiye*, s. 30.

⁸⁷ Bülent İplikçioğlu, *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2007, s. 90; Gök, *İskenderiye*, s. 30.

⁸⁸ İplikçioğlu, *Helen ve Roma*, s. 104.

tahıl ambarı olması ve stratejik konumu ile imparatorluk içerisinde önemli merkezlerden birisi olmuştur.⁸⁹

Mısır'da yaşayan Yunanlılar edindikleri imtiyazlar ile aristokrat sınıfı oluşturarak toplumsal sınıf farkının doğmasına sebep olmuştur. Yunanlılardan başka Mısır'da Yahudiler de törelerine bağlılıkları ile ayrı bir sınıf oluşturmuşlardır. Bu iki sınıf arasındaki çekişmeler M.S. 50 yılında çatışmaların başlamasına kadar gitmiştir. Bunun dışında M.S. 66 ve 117 yıllarındaki Yahudi ayaklanması kanlı bir şekilde bastırılarak, binlerce Yahudi katledilmiştir. Hıristiyanlık dini doğduğunda Mısır, Roma hâkimiyeti altındaydı. M.Ö. III. yy.'da Hıristiyanlık Mısır'da etkin hale geldi. Mısır'da baskı altında olan Hıristiyanlar, Roma'da Hıristiyanlığı serbest hale getiren 313 Milano Fermanı ile dinlerini rahatlıkla yaşama imkânı bulmuşlardır.⁹⁰

5.1.4. Doğu Roma İmparatorluğu

Mısır, Roma'nın ikiye bölünmesiyle 395 yılından itibaren Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır.⁹¹ Bu bölge Roma döneminde olduğu gibi Doğu Roma İmparatorluğu döneminde de devletin tahıl ihtiyacını karşılamıştır.⁹² VI. yy.'da Bizans oldukça zor durumda kalmıştır. İran, 614'de Kudüs, 615'de Mezopotamya ve 616'da Mısır'ı hâkimiyeti altına almıştır.⁹³ Bunların içerisinde en önemli kayıp Mısır olmuştur. Çünkü burası Bizans'ın hem tahıl ihtiyacını karşılayıp hem de vergi gelirlerinin esas kısmını oluştururdu. Bu durum 628 yılına kadar sürmüştür. Tahta geçen Herakleios Musul yakınlarında İran ordularını bozguna uğratarak kaybedilen toprakları geri almıştır. Ancak

⁸⁹ Görgün, "Mısır", s. 557.

⁹⁰ Gök, *İskenderiye*, s. 30.

⁹¹ Görgün, "Mısır", s. 557.

⁹² John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitabevi yay., İstanbul 2007, s. 22.

⁹³ Hakkı Dursun Yıldız, "Bizans Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C. 4, Görsel yay, İstanbul 1982, s. 496; Haldon, *Bizans*, s. 55.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu kazanımı Müslümanların fetih hareketlerine kadar sürebilmiştir.⁹⁴

5.2. İslâmiyet Sonrası Mısır

Müslümanların fethinden günümüze kadar Mısır, İslâm hâkimiyeti altında kalmıştır. Hz. Ömer zamanında fethedilen Mısır'da Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'nden XI. yy.'a kadar Emeviler, Abbasîler, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fatımîler hüküm sürmüştür.

5.2.1. Fetihten Önce Mısır ile İlişkiler

İslâm öncesi dönemde Amr b. el-Âs,⁹⁵ Osman b. Affân,⁹⁶ Ka'b b. Adî ve Muğîre b. Şube gibi tacirler Mısır'a ticaret için gitmişlerdir.⁹⁷ İslamiyet'in gelişi ile Hz. Muhammed döneminde Mısır ile ilişkilere bakıldığında sadece bir kez temas kurulduğu görülmektedir. Hz. Peygamberin 6/628 senesinde İslâm'a davet mektupları gönderirken Mısır valisi Mukavkıs'ı da bir mektup göndererek Müslüman olmaya davet etmiştir. Vali Müslüman olmasa da gelen elçiyi iyi karşılamış, misafir ederek ikramlarda bulunmuştur.⁹⁸ İlk halife Hz. Ebû Bekir döneminde Mısır ilişkilerinde vali Mukavkıs ile yapılan bir anlaşma dikkat çekmektedir. Kaynaklarda anlaşmanın içeriği ile ilgili bilgi bulunmamakla birlikte dönemde Mısır'ın fethi gündemde olmadığından ticari gayeler ile yapıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁹

⁹⁴ Yıldız, "Bizans Tarihi", s. 496.

⁹⁵ Amr'ın babası el-Âs b. Vâil b. Hâşim b. Su'ayd b. Sehm'dir. Annesi en-Nâbiğa bt. Huzeyme'dir. Künyesi Ebû Abdullah'tır. İslâm fetihlerinde aktif olarak görev alıp, ordulara komutanlık etmiştir. Mısır'ı fethettiği için Mısır fatihi olarak anılmaktadır. Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât'l-Kebir*, C.5, İstanbul 2015, s. 53-82; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 55-58.

⁹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât'l-Kebir*, C. 3, çev. Hikmet Akdemir, Mehmet Vehbi Şahinalp, Ali Bakkal; Siyer yay., İstanbul 2015, s. 56-66.

⁹⁷ Gök, *İskenderiye*, s. 48-50.

⁹⁸ Gök, *İskenderiye*, s. 51-53.

⁹⁹ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarfından Fethi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 15-16; Gök, *İskenderiye*, s. 55.

5.2.2. Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi

Hız. Muhammed'in vefatından sonra İslâm'ın ilk halifesi olan Hız. Ebû Bekir, iç barışı sağlayıp, Müslümanların birliğini tesis ettikten sonra fetih hareketlerini başlatmıştır. Müslümanlar dönemin en güçlü iki devleti olan Sasani ve Bizans orduları ile girdikleri savaşlarda büyük zaferler elde etmişlerdir.¹⁰⁰

Hız. Ebû Bekir'in vefatından sonra İslâm'ın ikinci halifesi olan Hız. Ömer fetih hareketlerini devam ettirmiştir. Hız.Ömer döneminde Kudüs'ün fethedilmesinin ardından Bizanslı kumandan Areteon ve Bizans İmparatoru Heraklius'un oğlu Kostantin Mısır'a gitmişlerdir. İlerleyen dönemlerde buradan bir tehlike geleceğini düşünen Amr b. el-Âs, önceki dönemlerde gördüğü Mısır'ın zenginliklerinin de etkisi ile bölgeyi fethetmek istemiştir.¹⁰¹ Bunun için Hız. Ömer'den izin almayı başarmıştır.¹⁰²

Mısır seferine çıkan Amr ilk olarak Fermâ¹⁰³ şehrini kuşatmıştır. Yaklaşık bir ay süren muhasaradan sonra burası fethedilmiştir. Fermâ Müslümanların Mısır hudutları içerisinde Rumlardan aldıkları ilk yer olmuştur.¹⁰⁴ Buradan sonraki istikametleri Bülbey's¹⁰⁵ olmuştur. Bu şehirde Fermâ gibi bir aylık muhasaradan sonra teslim

¹⁰⁰ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, *Fütûhu'l Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013, s. 127-243; İbnü'l Esir, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 2, trc. Ahmet Ağrakça, vd., Ocak yay., İstanbul 2016, s. 337-341, 348-360; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri* Kubbealtı yay., İstanbul 2017, s. 155-182, 203-229.

¹⁰¹ Batılı tarihçiler Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinde genellikle bu bölgenin zenginliklerine, tahıl ambarı olmasına, tersanelerine ve stratejik konumuna bağlamaktadırlar. Bk. Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII.-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1981, s.91; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, C. 1, İletişim yay., Ankara 2002, s. 81; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Elips yay., Ankara 2004, s. 115.

¹⁰² Belâzuri, *Fütûhu'l Büldan*, s. 252; Muhammed el-Vâkıdi, *Fütûhu'ş-Şam*, trc. Hasan Gülşen, Nuve Kültür yay., Konya 2016, s. 399.

¹⁰³ Mısır bölgesinde, Tennis gölü kıyısında yer alan yerleşim yeridir. Bk. İstahri, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Fârisî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2019, s.58.

¹⁰⁴ İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdilllah, *Fütûhu Mısır ve'lMağrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Sâid 1995, s. 80.

¹⁰⁵ Fustat'ın on fersah uzaklığındaki yerleşim yeri. Bk. Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdulllah, *Mu'cemu'l-Büldan*, Dâru Sâdır, Beyrut 1975, C. 1, s. 479.

alınabilmiştir.¹⁰⁶ Burada elde edilen ganimet ve esirler içerisinde vali Mukavkıs'ın kızı vardı. Amr valinin kızı Ermanuse'yi babasına göndererek bölgenin yerli halkı olan Kıptîlerin¹⁰⁷ sempatisini kazanmıştır.¹⁰⁸

Bülbeys'ten sonra Babilon'un¹⁰⁹ üzerine gitmesi beklenirken, Amr stratejik konumundan dolayı Ümmü Düneyim'in¹¹⁰ üzerine yürümüştür. Şehrin fethi, 19 Rebiülahir/Nisan 640 yılında gerçekleşmiştir.¹¹¹ Buradan sonra Müslümanlar Mısır'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Babilon'u kuşatmış ancak bölgenin fethi kolay olmamıştır. Müslümanlar şehre girdikten sonra Mukavkıs gönderdiği elçi ile Müslümanların şehri terk etmelerini istemiştir. Amr ise cevaben Rumlara üç seçenek sunmuştur. Birincisi Müslüman olmaları, ikincisi dinlerinde kalıp İslâmiyet'e boyun eğerek cizye ödemeleri, üçüncüsü ise ilk iki seçeneği kabul etmeyerek savaşmalarıdır.¹¹² Mukavkıs Müslümanlara karşı koyamayacağını anlayarak anlaşma yoluna gitmiştir. Yaklaşık yedi ay süren kuşatmadan sonra 20 Muharrem/Ocak 641 tarihinde Babilon İslâm egemenliği altına girmiştir.¹¹³

¹⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 80.

¹⁰⁷ Kıbt, teriminin kökeni hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Grekler, Nil deltasında yaşayanlar ifade etmek için kullandıkları aigyptos teriminin türediği gyptın Arapçasıdır. Batı dillerinde Mısır için kullanılan egypt ve copt, gypttan gelmektedir. Gypt teriminin kökeninin Memphis şehrinin ismi olan Hia-Kua-Ptah (ilâh Ptah'ın evi) sözcüğünden de geldiği idia edilmektedir. Kıbt sözcüğü, Nûh Peygamberin soyundan geldiği ileri sürülen Kuftaim'den veya Antik Mısır şehirlerinden birisi olan Koptos'dan geldiği yönünde görüşler bulunmaktadır. Genellikle kanul edilen görüş Kıbt teriminin Grekçe'den geldiği yönündedir. Kıpt sözcüğü Mısırın yerli ahalisine veya Nil deltasında yaşayanlar için kullanılmakta iken Hıristiyanlığın Mısır'da yayılması ile Hıristiyan Mısırlılar için kullanılmaya başlanmıştır. İslâm kaynakları Müslümanların Mısır'ı fethetmeden önceki adını Dârülkıpt olarak vermektedir. bk. "Kıptîler", *DİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 424.

¹⁰⁸ Gök, *İskenderiye*, s. 61.

¹⁰⁹ Mısır bölgesinin geneline verilen isim ve Amr b.el-As'ın çadırını kurduğu yerdir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, s. 311; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 78

¹¹⁰ Kahire yakınlarında bulunan yerleşim yeridir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, C. 1, s. 251.

¹¹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 81.

¹¹² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 87-88; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 254; Gök, *İskenderiye*, s. 65-66.

¹¹³ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 255.

Mısır içerisinde ilerleyişini sürdüren Müslümanlar İskenderiye'nin alınması için harekete geçmişlerdir. İlk olarak Kiryevn'i¹¹⁴ on günlük kuşatmadan sonra ele geçirip ardından İskenderiye'yi kuşatma altına almışlardır.¹¹⁵İskenderiye'nin Müslümanlar tarafından fethine dair iki rivayet bulunmaktadır. Birinci rivayet; halifenin Mısır'ın fethinin iki senede tamamlanamadığına kızarak, Amr'a askerlerini motive edici bir konuşma yapmasını, fetih için teşvik edici olmasını ve fethi hızlı bir şekilde tamamlamasını belirten sert bir mektup göndermiştir. Amr halifenin emrini yerine getirerek askerleri motive eden bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan sonra yapılan hücum ile şehrin fethi gerçekleştirilmiştir.¹¹⁶ İkinci rivayet ise İbn Bessâme adındaki İskenderiyeli birisi Amr'a kendisi, ailesi ve topraklarına dokunulmaması karşılığında kalenin bir kapısını açmayı teklif etmiştir. Amr'da bu teklifi kabul ederek şehri teslim almıştır.¹¹⁷Sonuç olarak 21 Rebilülahir/Mart 642 tarihinde İskenderiye İslâm hâkimiyeti altına girmiştir.¹¹⁸Hz. Osman zamanında Bizans İskenderiye'yi 24/645 senesinde geri alsa da Amr b. el-Âs üç aylık kuşatma sonucunda şehri tekrar ele geçirmiştir.¹¹⁹

Amr b. el-Âs, halifeye hazinenin hakkı olan ganimetler ile birlikte fethin müjdesini gönderdiğinde, İskenderiye'nin Mısır'ın başkenti olmasını teklif etmiştir. Ancak Hz. Ömer bölgeye başkentlik yapacak yer ile kendisi arasında nehir ve deniz gibi su kaynağının bulunmaması gerektiğini, istediği zaman bineğine binerek kolay bir şekilde yanlarına gelmek istediğini bildirmiştir.İskenderiye ile Medine arasında Nil Nehri'nin

¹¹⁴ Fustat'ın 108 mil uzaklığında bulunun yerleşim yeri. Bk. Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1997, C. 1, s. 302.

¹¹⁵ Gök, *İskenderiye*, s. 77-80.

¹¹⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 97; Gök, *İskenderiye*, s. 82-83.

¹¹⁷ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Fethi*, s. 50-53.

¹¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 104; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, Siyer Yay., İstanbul 2003, s. 252; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *El-Bidaye ve'n-Nihaye İslâm Tarihi*, C. 7, Çağrı yay., İstanbul 1994, s. 165.

¹¹⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 255;Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn*, s. 260-261.

bulunmasından dolayı burası başkent yapılmamıştır. Bunun dışında İskenderiye'nin başkent yapılmamasında Medine'ye uzak olması, eski yapılardan dolayı Müslümanların istedikleri gibi imar faaliyetlerinde bulunamayacak olmaları ve güvenlik gibi nedenler de zikredilebilir.¹²⁰ İskenderiye'nin halife tarafından kabul edilmemesi üzerine Müslümanlar başkent olarak Amr'ın çadırının kurulduğu yeri seçmişlerdir. Yeni kurulan bu şehre de Arapça çadır anlamına gelen Fustât ismini vermişlerdir.¹²¹

5.2.3. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi

Hz. Ömer'in halifelik yıllarında Mısır'ı fetheden komutan olan ve Arab'ın dört dâhisinden birisi olarak kabul edilen Amr b. el-Âs "*Mısır fâtihi*" unvanını alarak Mısır valisi yapılmıştır. Amr vali olduktan sonra eyaletin içerisinde Müslümanlar için yeni yerleşim yerleri kurmuştur. Mısır'ın hem merkezi hem de Müslümanlar için karargâh şehir hüviyetinde olacak olan Fustât'ı kurarak Hemdân ve Himyerîler gibi kabileleri buraya yerleştirmiştir. Bunun yanında idari teşkilatlanma ve iktisadi düzenlemeleri yapmıştır.¹²²

Hz. Ömer'in vefatından sonra Müslümanların halifesi olan Hz. Osman yönetici değişikliğine giderek Amr b. el-Âs'ı azledip, Mısır valiliğine Abdullah b. Sa'd'ı getirmiştir. Yeni vali vergileri artırması ve bölgeye devamlı gelen Arap göçleri ile bölge halkı üzerinde baskıyı arttırmıştır.¹²³ Bölgede yaşayanlardan bir grup valiyi halifeye şikâyet etmişlerdir. Halife Hz. Osman şikâyete gelenlerin ismini valiye söylemesi üzerine, vali bunları döverek öldürmüştür. Bu olay Mısır'da muhalefetin şiddetli bir şekilde

¹²⁰ Gök, *İskenderiye*, s. 103.

¹²¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C. 2, Kayıhan yay., İstanbul 2011, s. 237; Philip Hitti, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. 2, Boğaziçi yay., İstanbul 1989, s. 250.

¹²² Hitti, *İslam Tarihi*, s. 250-251; Eymen Fuâd Seyyîd, "Kahire", *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 173.

¹²³ Cengiz Tomar, "Mısır", *DİA*, C. 29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 559.

artmasına sebep olmuştur.¹²⁴ Recep 35/Ocak 656 tarihinde Mısır'da çıkan büyük isyanın Hz. Osman'ın öldürülmesine kadar gitmesi Mısır'ın İslâm Dünyasında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.¹²⁵ Halifenin ölüm haberinin gelmesi ile Hz. Osman yanlıları ile karşıtları arasında çatışmalar baş göstermiştir.¹²⁶

Hz. Ali döneminde Mısır'da hararet düşmemiştir. Halifenin 37/657 senesinde valiler kararnamesi ile Muhammed b. Ebî Bekr'i Mısır'a vali olarak göndermesi gerilimi artırmıştır. Yeni valinin Hz. Osman taraftarlarının evlerini yıkıp mallarına el koyması ile büyük çatışmalar meydana gelmiştir. Hz. Osman taraftarlarını sindiren vali onların Mısır'dan çıkmalarına izin vermiştir. Onlar da Muaviye b. Hudeyc ile birlikte Suriye'ye gitmişlerdir.¹²⁷

Hz. Osman taraftarlarının ayrılması ile Mısır'daki karışıklıklar son bulmamıştır. Emevi yanlılarına yapılan baskılar ve Amr b. el-Âs'ın ısrarları üzerine Muaviye başlarında komutan olarak Amr'ın bulunduğu 6000 kişilik bir orduyu Mısır'a göndermiştir.¹²⁸ Vali Hz. Ali'den yardım talebinde bulunmasına rağmen beklediği yardımı alamamıştır. Hz. Ali elindeki askerler ile direnmesini, karşı koyacak gücü kalmadığında ise geri çekilerek güvenli bir yere sığınmalarını söylemiştir. Çaresiz kalan valinin elindeki askerler ile direnmesi uzun sürmemiştir. Muhammed b. Ebû Bekir Amr'ın askerleri tarafından öldürülerek Mısır'da Hz. Ali'nin hâkimiyetine son verilmiştir. Bu tarihten sonra Mısır Emevi yönetimi altına girmiştir.¹²⁹

¹²⁴ Mehmet Azimli, *Hz. Osman*, Ankara Okulu yay., İstanbul 2017, s. 104; Tomar, "Mısır", s. 559.

¹²⁵ İbnü'l Esir, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 3, Ocak yay., İstanbul 2016, s. 22-49; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 7, s. 286-313.

¹²⁶ Tomar, "Mısır", s. 559.

¹²⁷ Mustafa Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan yay., İstanbul 2014, s. 199.

¹²⁸ Günal, *Hz. Ali Dönemi* s. 199-201; Tomar, "Mısır", s. 559

¹²⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 3, s. 213; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 7, s. 490-494. Tomar, "Mısır", s. 559; Günal, *Hz. Ali Dönemi* s. 201.

5.2.4. Emeviler Dönemi

Mısır, 38/658 yılında Emevilerin hâkimiyeti altına girdikten sonra uzun bir sükûnet dönemi yaşamıştır. Bu sükûnet dönemi Muaviye'nin ölümüne kadar devam etmiştir. Mısır 64/683 tarihinde Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'i destekleyince, Emevi halifesi Mervan b. Hakem, bu bölgeye Amr b. Saîd el-Eşdak komutasında bir ordu göndererek Mısır'a hâkim olmuştur. Ardından Halife oğlu Abdülaziz'i Mısır valisi olarak görevlendirmiştir. Vali Abdülaziz ile istikrara kavuşan Mısır uzun süre bu özelliğini korusa da bu durum 107/725 senesine kadar sürmüştür.¹³⁰ Emevilerin Ömer b. Abdülaziz döneminde terkedilen mevali politikasına tekrar dönmeleri ve Arap olmayan Müslümanlardan cizye istenmesi Mısır ve Kuzey Afrika'da isyan çıkmasına sebep olmuştur.¹³¹ İsyanın bastırılması ve diğer bölgelerden getirilen Arapların bölgede iskân edilmesi ile tekrar sükûnet ortamı yaratılsa da kabileler arası nüfuz mücadelesi Emevilerin sonuna kadar devam etmiştir.¹³² Emevilerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in 132/750 senesinde Mısır'da öldürülmesi ile Abbâsîler dönemi başlamıştır.¹³³

5.2.5. Abbâsîler Dönemi

Abbâsîler hilafeti ele geçirdikten sonra Fustât'ın askerlere dar geldiğini görerek, bu şehrin eski mahallelerinden el-Hamrâ el-Kusvâ'ya yeni bir askerî şehir kurmuşlardır. Yeni kurulan bu şehir zamanla büyüyerek Fustât ile birleşmiştir.¹³⁴

¹³⁰Tomar, "Mısır", s. 559.

¹³¹Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*, Ensar yay., İstanbul 2011, s. 212.

¹³²Tomar, "Mısır", s. 559.

¹³³İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, TDV yay., Ankara 2017, s. 94.

¹³⁴Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî- Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C. 3, trc. İsmail Yiğit, Yakup Çiçek, Sadreddin Gümüş, A. Turan Aslan, Hamdi Aktaş, Kayıhan yay., İstanbul 1992, s. 11-12.

Abbâsîler ilk dönemlerinde Mısır'da Horasanlı valilere görev vermeyi tercih etmişlerdir. Fakat bölgenin valilerini sık sık değiştirmişlerdir. Valilerden görevlendirilirken merkeze gönderilecek olan gelirleri garanti altına alan senetler almaları ve valilerin daha fazla vergi toplama isteği Mısır'da isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bazı isyanlar zaman zaman Mısır'da Abbâsi varlığını ortadan kaldıracak duruma gelmiştir. İsyandar yeni görevlendirilen valilerin askerleri tarafından bastırılmıştır.¹³⁵

Halife Mutasım'ın 833 tarihinde halife olması devlet içerisinde gücün Türklerin eline geçmesini sağladı. Eyaletlere Arap valilerinin yerine Türk valiler görevlendirilmeye başlandı. Bu dönemden sonra Anbese b. İshak dışında Mısır'da Arap valiler görev almamıştır.¹³⁶ Mısır'da Türk valiler dönemi, vali vekili olarak gönderilen Ahmed b. Tolun'un Tolunoğulları Devleti'ni kurmasına kadar sürmüştür. Tolunoğullarından sonra Abbâsîler tekrar etkinliklerini arttırsalar da bu durum İhşîdîler ile son bulmuştur.¹³⁷

5.2.6. Tolunoğulları Dönemi

Tolunoğulları'nın kurucusu olan Ahmed b. Tolun, Mısır'a Vali Bayık Bey'in vekili olarak 254/868 yılında gelmiştir. İlerleyen süreçte yetenekleri sayesinde önce vali olmuş, ardından Abbâsîlerden kazandığı özerklik ile kendi devletini kurmuştur. Bu dönemde Abbâsîhalifelerinin ismi sadece hutbelerde geçmiş ve az miktarda vergi halifeye

¹³⁵ Tomar, "Mısır", s. 559.

¹³⁶ Hasan, *İslâm Tarihi*, C. 3, s. 15-16.

¹³⁷ Tomar, "Mısır", s. 560.

gönderilmiştir. Ahmed b. Tolun devleti kurduktan sonra sınırlarını Suriye'ye kadar genişletmiştir.¹³⁸

Ahmed b. Tolun döneminde Mısır oldukça iyi durumdaydı. Bedeviler, Yunanlılar ve Siyahilerden oluşan ordusu ve kurduğu donanma ile askeri gücü üst düzeydeydi. Ayrıca yolsuzluğa son vermesi ile ekonomiyi düzeltmiştir.¹³⁹ Kendisinden sonra başa geçen oğlu Humareveyh babası gibi devlet yönetiminde etkili olamamıştır. Humareveyh'in yaptığı lüks harcamalar hazineye büyük zarar verdiği gibi onun döneminde ordunun düzeni de bozulmuştur. Kendisinden sonra devlet eski gücünü toparlayamayarak 905 senesinde yıkılmıştır.¹⁴⁰

5.2.7. İhşîdîler Dönemi

Abbâsîler yeniden Mısır üzerinde tek söz sahibi olmasına rağmen bölgede huzursuzluk ve kargaşa ortamı devam etmiştir. Halife Mısır'daki karışıklıklara son vermek için katı tutumu ile bilinen Şam valisi Muhammed b. Tuğç'u 323/935 tarihinde Mısır valisi yapması ile İhşîdîler Dönemi başlamıştır.¹⁴¹ Muhammed b. Tuğç'un ailesinin kökenleri Fergana'ya dayandığı için, bu bölgede prens, hükümdar anlamında kullanılan "ihşîd" unvanı kendisi için kullanılmıştır.¹⁴²

İhşîdîler döneminde Mısır uzun süredir göremediği sakinliğe ve sükûnete kavuşmuştur. Tuğç'tan sonra başa geçen iki oğlu döneminde Nûbeli Kâfur saltanat naipliği

¹³⁸ Nuri Ünlü, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yay., İstanbul 1984, s. 142; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, TDV yay., Ankara 2018, s. 92; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, C. 41, TDV yay., İstanbul 2004, s. 233-234.

¹³⁹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*, çev. Hande Canlı, Kaknüs yay., İstanbul 2005, s. 106

¹⁴⁰ Hasan, *İslâm Tarihi*, C. 4, s. 32-36; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK yay., Ankara 2018, s. 114-116; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s. 234-235.

¹⁴¹ Tomar, "Mısır", s. 559.

¹⁴² Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 107; Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, C. 21, TDV yay., İstanbul 2000, s. 551.

yaparak Mısır'ı yönetmiştir. 335/956 senesinde Ali b. Muhammed b. Tuğç'un ölümünden sonrada Kâfur bölgede tek söz sahibi olmuştur. Kâfur Mısır'ı yönettiği süre içerisinde yapmış olduğu iki önemli faaliyet vardır. Bunlar, Fâtımîlerin bölgeyi ele geçirmesine engel olması ve Suriye'de hüküm süren Hemdânîleri zapt etmeyi başarmasıdır. Kâfur'un ölümünden sonra Muhammed b. Tuğç'un torunu Ahmed Mısır'a egemen olsa da Mısır'da kuraklık ve salgın hastalıklar baş göstermiştir. Bu nedenle Fâtımîler zorlanmadan Mısır'ı 358/ 969 senesinde ele geçirerek İhşîdîler Dönemi'ne son vermişlerdir.¹⁴³

5.2.8.Fâtımîler Dönemi

Fâtımîler 17 Şâban 358 / 6 Temmuz 969 senesinde Mısır'da yaşanan sıkıntıları fırsat bilerek bölgeyi zorlanmadan ele geçirmişlerdir.¹⁴⁴Fâtımîlerin Mısır'a egemen olması sadece siyasi bir değişim değil, dini ve toplumsal bir dönüşümdür.¹⁴⁵Fâtımîler İsmailî Şîliğini¹⁴⁶ en uzun ve iyi şekilde temsil eden siyasi oluşumdur. Mısır'ı ele geçirmeden önce 297/909 senesinde Mehdî İfrîkiye'de Şîf halifesi ilan edilmiştir.¹⁴⁷

Şîliği Mısır'da yaymayı amaçlayan Muiz-Lidînillâh gemiler ile getirdiği hububatı insanlara dağıtarak onları rahatlatmış, salgın hastalık ve açlık birkaç senede son bulmuştur.Fustât'ın yakınlarına Fâtımîlerin başkenti olan Kahire şehri kurularak başkent yapılmıştır. Yeni başkente büyük bir saray ve Şîliğin merkezi olan Ezher Câmii inşa edilmiştir. Yeni para birimi olan ed-dînârü'l-Muizzî bastırılmıştır.¹⁴⁸Fâtımîler zirve olarak

¹⁴³ Hasan, *İslâm Tarihi*, C. 4, s. 39-45; Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 107; Ağırakça, "İhşîdîler", s. 551-552.

¹⁴⁴Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, C. 12, TDV yay., İstanbul 1995, s. 230.

¹⁴⁵ Tomar, "Mısır", s. 559.

¹⁴⁶ İsmailiyye, İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'a dayandırılan Şîf mezhebidir. Bunların görüşüne göre Ca'fer es-Sâdık'tan sonra yedinci imam olarak oğullarından Musa Kâzım yerine imamete İsmail'in geçmesi gerekirdi. İsmailîler Hint Brahmanları, İsrakî filozofları, Budistler, Keldan ve Eski İran gelenek ve inanışlarından etkilenmişlerdir. Bk. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik yay., İstanbul 2011, s. 65-67.

¹⁴⁷ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 108-109.

¹⁴⁸ Tomar, "Mısır", s. 560.

nitelendirilebilecek dönemlerini X. yy'ın sonunda başa geçen Azîz-Billâh (976-996) zamanında yaşamıştır. XI. yy.'da Fâtımîler Suriye, Filistin, Arabistan, Sicilya ve Mağrib bölgelerine kadar ulaşmıştır. Zikredilen yerlerde hutbeler Fâtımî halifesi adına okunmuştur. Bunların yanında Abbâsîlerin başkenti olan Bağdat'ta dahi bir sene hutbe Fâtımî halifesi adına okunmuştur.¹⁴⁹

Fâtımîler döneminde Mısır iktisadî, siyasî ve kültürel anlamda Bağdat'ı dahi geride bırakacak bir seviyeye yükselmiştir. Özellikle İslâm Sanatı anlamında metal, seramik ve cam işlemleri ile tekstil ürünleri oldukça yaygındı.¹⁵⁰ Yaklaşık iki yüz altmış iki sene varlıklarını koruyan Fâtımîler, vezirleri Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 567/1171 tarihinde yönetimi ele geçirmesi ile son bulmuştur.¹⁵¹

---

¹⁴⁹ Seyyid, "Fâtımîler", s. 228-237.

¹⁵⁰ Bosworth, *İslâm Devletleri*, s. 110

¹⁵¹ Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s. 134; Seyyid, "Fâtımîler", s. 232-233.

I. BÖLÜM

MISIR'IN BÖLGELERİ, ŞEHİRLERİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Mısır'ı ziyaret eden seyyahlar burada yer alan bölgelere değinmişlerdir. Ancak bunların içerisinde sadece Mukaddesî eserinde derli toplu bilgiler vererek bölgeleri sistemli bir şekilde anlatmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda bölgeleri tanıtırken Mukaddesî'nin "*Ahsenü't-Tekâsim*" isimli eserine göre plan hazırladık. Müellif eserinde Mısır'da yer alan yedi bölge ve bu bölgeler içerisinde bulunan şehirleri aktarmıştır. Bu bölgeler Cifâr, Saîd, Havf, Vâhât (çöller), Rîf, Makadûniye ve İskenderiye bölgeleridir. Mukaddesî bunlardan altı tanesinin bayındır ve gelişmiş olduğunu söylerken, Vâhât bölgesini bunların dışında tutmuştur. Bu yedi bölgenin yanında Mısır'ın uzantısı olan ve tarihi süreçte Mısır ile anılan Nûbe ve Bûce bölgeleri de yer almaktadır.¹⁵²

İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakîh eserlerinde Mısır'ın şehirlerini saymaktadırlar. İbn Hurdâzbih seksen iki şehir ismi verirken, İbnü'l-Fakîh yirmi dokuz şehir ismi zikretmektedir. İbn Hurdâzbih'in saydığı şehirler; Kahkâ, Behnesâ, Feramâ, Ehmîm ve'd-Dîr, Ebşâya, Hû, Kanâ, Kıft ve'l-Ekseri, İsnâ, Ermente, Sebâbe, Kartasâ, Masîl, Tûr, İskenderiye, Sehâ, Asvan, Sâ, Bedekûn, Bucûm, Buheyra, Tennîs, Ehnâ, Minf, Etrib, Şebâs, Semennûd, Vesîm, Bâbu'n-Nûbe, Batnı'r-Rîf, Şirâk, Ferhele, Hirabtâ, Delâs, Sebâtü'l-Magrib, Lûbiyâ, Melîdes, Bûsır, Kulzum, Île, Sân, Esfesü'l-Ard, Feyyûm, Tîd, Aynişems, Menûfe'l-Ulyâ, Kays, Demsîs, Şatnûf, Menûfe's-Süflâ, Tahâ, Tuvve, Hays, Havfü'ş-Şarkî, Havfü'l-Garbi, Şarkıyye, Sûna, Evsiye, Ehnâs, Efrâhûn, İblîl, Nakîze, Debîk, Kurbeyt, Ensanâ, Uşmûneyn, Raşîd, Ternût, Suyût, Sa'îra, Batîra, Şata, Beşerûd,

¹⁵²Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015, s. 206-207.

Debraveh, Etrâbiyye, Şutb, Saîd, Dimyat, Benekûn, Dekahle, Bernîl, Besta şeklindedir.¹⁵³ İbnü'l-Fakîh'in saydığı şehirler ise Minet, Vesim, Delas, Bûsır, Feyyûm, Ehnas, Kays, Tahâ, Asiyut, İşmun, Kahfa, Erment, Sevan, İskenderiye, Makdis, Tûr, Haribta, Bedekun, Sa, Teyde, Efrahun, Lubiya, Evsiye, Menufu'l-Uliye, Menufu'l-Sufla, Dimsis, Etrib, Aynu's-Şems, el-Cevfü'l-Şarkiye, el-Cevfü'l-Garbiye şeklindedir.¹⁵⁴

Seyyahlardan İbn Havkal ve İbn Hurdâzbih Mısır'ın önemli bölgeleri ve şehirleri arasındaki uzaklıkları eserlerinde belirtmişlerdir. İbn Hurdâzbih mesafeleri verirken ölçü birimi olarak mil, İbn Havkal ise 24 km'ye tekabül eden berid(menzil/merhale/konak) ölçü birimini kullanmıştır. Günümüzde ölçü birimlerinden en yaygın olanı km olduğundan çalışmamızda mesafelerin km cinsine çevrilmiş halini de verdik. Hiç şüphesiz bu mesafeler santim santim ölçülmeyip yaklaşık olarak belirtilmekle beraber iki müellifin verdiği uzaklıklar birbirine yakın olduğunutespit etmiş bulunmaktayız.

İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz isimli eserinde şehirlerin birbirlerine mesafeleri şu şekilde belirtilmektedir:

İskenderiye – Berka 12 konak (berid)¹⁵⁵/288 km,

Remle – Fustât 11 konak (berid)/264 km

Remle – Lübnân 0.5 konak (berid)/12 km

Lübnâ – Yazdud 1 konak (berid)/24 km

¹⁵³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 78-80.

¹⁵⁴ İbn al-Faqîh, al-Hamadânî, *Abrege Du Livre Des Pays*, trad. Henri Masse, Damas 1973.

¹⁵⁵ Uzaklık ölçü birimleri olan konak, berid, menzil, merhale, gün ortalama 24 km'ye tekabül etmektedir. Bk. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 12; Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi yay., İstanbul 1990, s. 67.

Yazdud – Gazze 1 konak (berid)/ 24 km

Gazze – Rafah 1 konak (berid)/24 km

Rafah - el-Ariş 1 konak (berid)/24 km

el-Ariş – Verrade 1 konak (berid)/24 km

Verrade – Bakkâra 1 konak (berid)/24 km

Bakkâra – Farama 1 konak (berid)/24 km

Farama – Bilbis 1 konak (berid)/24 km

Bilbis – Fustât 1 konak (berid)/24 km

Asvan - Etfu 4,5 konak (berid)/108 km,

Etfu – Esnâ 2 konak (berid)/48 km

Esnâ – Ermenet 2 konak (berid)/48 km

Ermenet – Kus 1,5 konak (berid)/ 36 km

Kus – Balyana 4,5 konak (berid)/108 km

Balyana – İhmîm 1,5 konak (berid)/36 km

İhmîm – Kav 2 konak (berid)/48 km

Kav – Asyut 1 konak (berid)/24 km

Asyut – Mensâre 2 konak (berid)/48 km

Mensâre – Eşmûneyn 2 konak (berid)/48 km

Eşmûneyn – Tahâ 2 konak (berid)/48 km

Tahâ – Fustât 10 konak (berid)/240 km'dir.¹⁵⁶

İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik isimli eserinde mesafeler şu şekilde verilmektedir:

Bağdat – Mısır 570 fersah¹⁵⁷/1142 km'

Fustât - Zâtü's-Sâhil 24 mil¹⁵⁸/48 km

Tarnut - Zâtü's-Sâhil 30 mil/60 km

Kûmşerik - Zâtü's-Sâhil 22mil/44 km

Kûmşerik – Râfika 24 mil/48 km

Kartasâ - Râfika 30 mil/60 km

Kiryevn – Kartasâ 24 mil/48 km

İskenderiye - Kiryevn 24 mil/48 km

İskenderiye – Bûmîne 20 mil/40 km

Zatü'l-Humâm – Bûmîne 18 mil/36 km

Haniyyeti'r-Rûm - Zatü'l-Humâm 34 mil/68 km

Tahûne - Haniyyeti'r-Rûm 30 mil/60 km

Kenâisi'l-Hadîd – Tahûne 24 mil/48 km

¹⁵⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 145-146.

¹⁵⁷ Fersah yaklaşık 6 km'ye tekabül etmektedir. Bk. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 76.

¹⁵⁸ 1 mil yaklaşık 2 km'ye tekabül etmektedir. Bk. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 77.

Cübbi'l-Avsec - Kenâisi'l-Hadîd, 30 mil/60 km

Sekketü'l-Hammâm - Cübbi'l-Avsec 30 mil/60 km

Kasru'ş-Şemmâs - Sekketü'l-Hammâm 25 mil/50 km

Hirbeti'l-Kavm - Kasru'ş-Şemmâs 15 mil/30 km

Harâib-i Ebî Halîme - Hirbeti'l-Kavm 35 mil/70 km

Akabe - Harâib-i Ebî Halîme 20 mil/40 km

Mercü'ş-Şeyh – Akabe 20 mil/40 km

Hayy-i Abdullâh - Mercü'ş-Şeyh 30 mil/60 km

Ciyâdü's-Sagîr - Hayy-i Abdullâh 30 mil/60 km

Cübbi'l-Meydeân - Ciyâdü's-Sagîr 35 mil/70 km

Vâdî Mahîl - Cübbi'l-Meydeân 35 mil/70 km

Cübbi'l-Halime - Vâdî Mahîl 35 mil/70 km

Cübbi'l-Halime – Magâr 35 mil/70 km

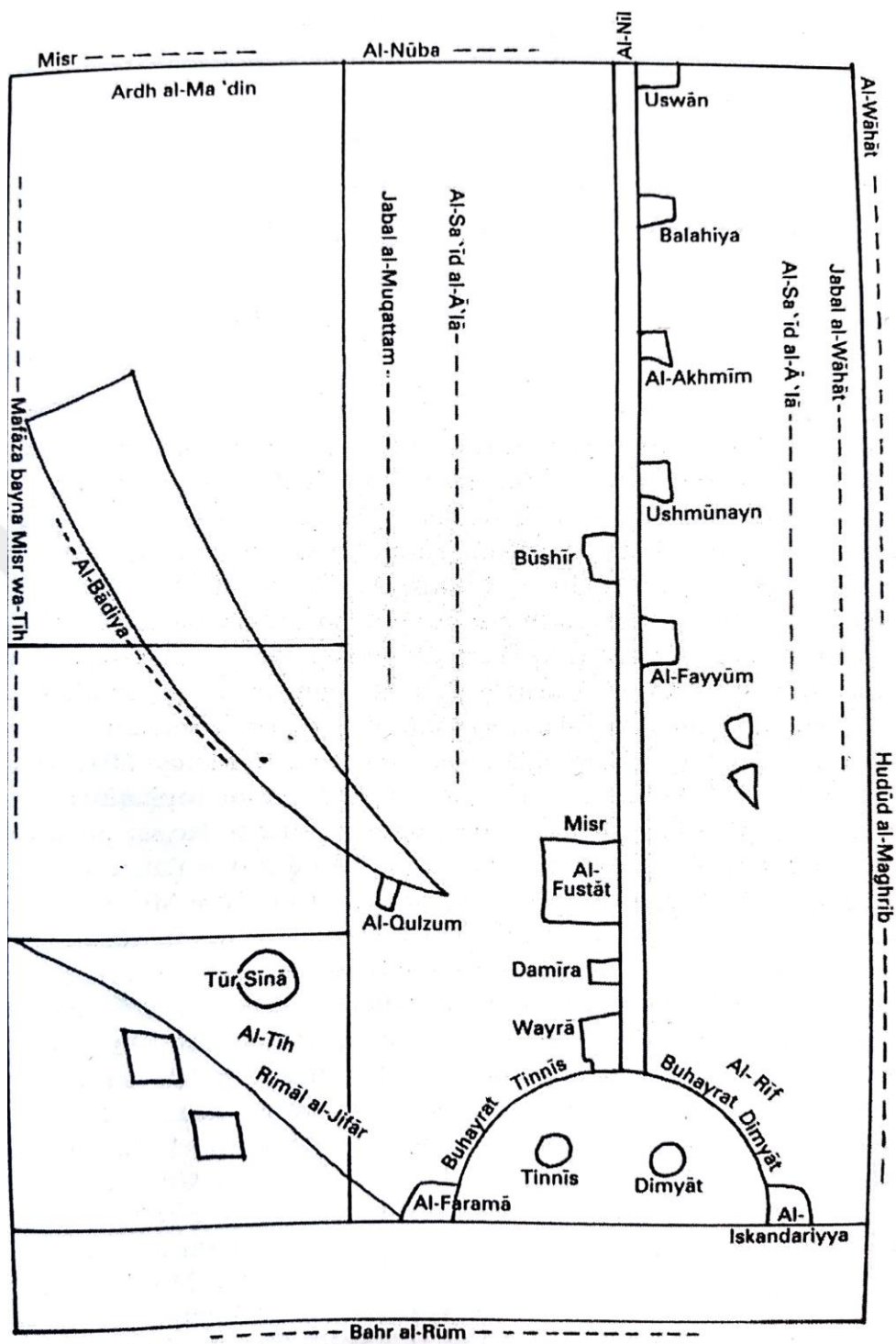
Tâkenîst - Magâr 25 mil/50 km

Nedâme – Tâkenîst 25 mil/50 km

Berka – Nedâme 6 mil/ 12 km¹⁵⁹.

---

¹⁵⁹İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 81.

Harita 1: Mukaddesî'nin Mısır Haritası (Ahsenü't-Takâsim), s. 205.)

I.1. Cifâr Bölgesi

Seyyahlardan İstahrî ve İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre; Cifâr bölgesi Şam, Filsitin, Tennîs, Mağrib ve Mukattam Dağı ile çevrilidir. Bölgenin tamamı kumluk olmakla birlikte ismini altın renginde olan Cifâr kumlarından almaktadır. Nil Nehri bu bölgenin içerisinden geçtiği için nehrin hem doğusu hem de batısında toprakları bulunmaktadır. Cifâr Bölgesi'nde çok güzel ve lezzetli hurma ağaçları, tarıma elverişli araziler, insanların dinlenebileceği yerler bulunmaktadır. Ancak bunların tamamı birbirini takip etmemektedir. Bölgenin her tarafına dağılmış haldedirler.¹⁶⁰ Kumlar ile kaplı bir bölgede hurma ağaçları ve tarım arazilerinin yer aldığı bir alanın olmasını muhtemelen Nil Nehri sağlamaktadır.

İstahrî Mısır'da yaşayan insanların eski dönemlerden kalma bilgilerine dayanarak, İbn Havkal ise Abdullah b. Abdülhakem'den edindiği bilgilere göre, Cifâr'ın Hz. Mûsâ döneminde hüküm süren Firavun zamanında oldukça gelişmiş, verimli arazilere sahip bir yer olduğunu aktarmaktadırlar.¹⁶¹ Ayrıca İstahrî ve İbn Havkal A'raf suresinin 137. ayetinin bu bölge için söylendiğini belirtmektedir.¹⁶² Bahsi geçen ayet "*Firavun ve kavminin yaptıklarını ve (özenle kurup) yükselttiklerini yerle bir ettik.*"¹⁶³ şeklindedir.

Mısır'ın doğusunda yer alan Cifâr bölgesi, sınırları itibariyle oldukça büyük bir alanı kapsamaktadır. Konum olarak Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği yerdedir. İnsanların Firavun gibi bütün Mısır'a hükmetmiş birisinin burada yaşadığını düşünmesi, bölgenin ne kadar güzel ve mamur olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 57; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 157.

¹⁶¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 157.

¹⁶² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 145-146.

¹⁶³ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, haz. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2011, A'râf, 7/ 206.

Mukaddesî'nin eserinde geçtiği üzere Cifâr bölgesinde Feremâ, Bakkâre, Verrâde ve Arîş şehirleri bulunmaktadır. Bu şehirlerden Feremâ bölgenin en büyük şehri ve başkenti konumundadır.¹⁶⁴ Seyyahlar eserlerinde genellikle Feremâ şehri hakkında bilgiler vermekle birlikte, Bakkâre, Verrâde ve Arîş şehirleri ile ilgili detaylı malumat bulunmamaktadır.

Ya'kûbî Arîş'in Mısır'ın doğu sınırında bulunan ilk korunaklı yer olduğunu söylemektedir. Müellif burasından deniz kıyısında bir köy olduğunu ve Cüzâm'dan¹⁶⁵ bir kavmin yaşadığını belirtmektedir.¹⁶⁶

Feremâ şehri hakkında Ya'kûbî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî'nin eserleri ile Hudûdü'l-Âlem'de bilgi bulunmaktadır. Konum olarak Ya'kûbî ve Mukaddesî Akdeniz kıyısında bulunduğunu belirtmekle birlikte Ya'kûbî Mısır'ın Akdeniz kıyısında bulunan şehirlerden en doğuda olanının bu şehir olduğunu ve Kızıl Deniz ile arasında 3 mil/6 km mesafe olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ Diğer seyyahlar ise Tinnîs Gölü'nün kıyısında bulunduğunu söylemektedirler.¹⁶⁸ İstahrî, Feremâ'nın Tinnîs şehrine uzaklığını 2 fersah/12km olarak verirken, İbn Havkal bu mesafeyi 3 fersah/18 km olarak belirtmektedir.¹⁶⁹

Mukaddesî Feremâ'nın bölgede bulunan yolların kesiştiği mevkide, İbn Havkal ise Fustât-Şam ticaret yolu üzerinde olduğunu söylemektedirler. İbn Havkal sözünü ettiği yolun gece gündüz işlerliği olduğunu söylemesine karşın, Mukaddesî Feremâ'da bulunan

¹⁶⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207.

¹⁶⁵ Cüzâm, Yemen asıllı bir Arap kabilesidir. Soylarını Kahtânilerden Kehlânoğulları'na dayandırmaktadırlar. Bk. Ahmet Önkâl, "Cüzâm (Benî Cüzâm)", *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 149.

¹⁶⁶ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2019, s. 145.

¹⁶⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 145.

¹⁶⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2018, s. 112; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

¹⁶⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

kum tepelerindeki kumların rüzgâr ile birlikte savrulması ile yolları kapatma noktasına getirdiğini aktarmaktadır. Ayrıca Mukaddesî şehre gelen yollarda her altı milde yolcuların ihtiyaçlarını karşılaması için pazar yerleri ve su kuyuları bulunduğunu belirtmektedir.¹⁷⁰ Şehrin ticaret yolu üzerinde yer alması ticari açıdan önemli olmakla birlikte her 12 km’de bir yolcuların ihtiyaçlarını karşılayacak su kuyularının açılması ve pazar yerlerinin bulunması bu işin sistematik bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

İbn Havkal ile Mukaddesî Feremâ’nın yollarından başka hurmalarına da eserlerinde yer vermişlerdir. Mukaddesî şehirde bol miktarda hurma bahçelerinin bulunduğunu ve bu bahçelerden bol miktarda mahsulün elde edildiğini söylemektedir.¹⁷¹ İbn Havkal ise şehrin suyunun tadı güzel olmasa da hurmalarının, özellikle de yaş hurmalarının çok güzel olduğunu belirtmektedir.¹⁷²

Seyyahlardan İstahrî, Mukaddesî, İbn Havkal’ın eserlerinde ve Hudûdü’l-Âlem’de Yunanlı ünlü tıp âlimi Galen’in¹⁷³ mezarının Feremâ’da bulunduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁷⁴ Ancak İzmir’de doğan bu bilim adamının nerede öldüğü ve gömüldüğü hakkında çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte tam bir yer söylemek mümkün değildir. Bu rivayetlerde söylenen yerlerden birisi Feramâ olup, burasının dışında Sicilya, İzmir ve Roma bulunmaktadır. Özellikle son dönem yapılan araştırmalarda İzmir veya Roma’da ölüp, aynı yerde defnedildiği fikri ağırlık kazanmıştır.¹⁷⁵

¹⁷⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 146; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 208.

¹⁷¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 208.

¹⁷² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

¹⁷³ Asıl ismi Galenos olan Galen, İslâm kaynaklarında Câlînûs olarak geçmektedir. Müslüman tıbbını da etkileyen Galen, Grek tabip ve filozofudur. Tıp ve metafizik alanında hocalık yapmış, eserler kaleme almıştır. Ancak 191 senesinde meydana gelen bir yangında eserlerinin çoğu yanmıştır. Doğum yeri Anadolu’da bugünkü Bergama olarak bilinen Pergamon olan Galen’in ölüm yeri hususunda Sicilya veya Mısır’da bulunan Feremâ bölgesi olarak ihtilaf bulunmaktadır. Bk. İlhan Kutluer, “Calînûs”, *DİA*, C.7, TDV yay., İstanbul 1997, s. 32.

¹⁷⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58; *Hudûdü’l-Âlem*, s. 112; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

¹⁷⁵ Kutluer, “Calînûs”, s. 32.

I.2. Havf Bölgesi

Havf bölgesinin konumunu veren İstahrîFustât'ın aşağı bölgelerini oluşturan kuzey kesiminin Havf bölgesi olduğunu belirtmekle birlikte Rîf bölgesi ve Havf bölgesinde Mısır'ın en büyük köyleri ve kasabalarının bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁷⁶ Ya'kûbî Havf bölgesi içersinde sekiz şehir saymaktadır. Bu şehirler Etrîb, Binhâ, Aynişems, Netû, Besta, Tarâbiye, Kurbît, San ve İblîl şeklindedir.¹⁷⁷ Mukaddesî Havf bölgesinde, Bülbeys, Meştûl, Curcîr, Fâkûs, Geyfâ, Debkû, Tûne, Berrîm, Demire ve Kulzûm şehirlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Bunların dışında, hiçbir bölgenin içersinde yer vermediği, Tinnîs gölü içersinde yer alan Tinnîs ve Dimyat şehirlerinin Havf'ın yakınlarında olduğunu söylemekle yetinmiştir. Ayrıca bu bölgede çok değersiz yerler olduğunu ve mevzu bahis yapmaya değmeyeceğinden birçok yerinden bahsetmeden geçeceğini belirtmektedir.¹⁷⁸

I.2.1. Bülbeys

Mukaddesî Bülbeys şehrinin Havf bölgesinin başkenti olduğunu söylemektedir. Müellif eserinde evlerin yapımında kerpicin kullanıldığını, etrafında tarım arazileri ve köylerin bulunduğu büyük ve güzel bir şehir olarak bahsetmektedir.¹⁷⁹ Bülbeys yukarıda da belirttiğimiz gibi Feremâ'dan sonra Mısır'da fethedilen ikinci yerleşim yeridir. Şehir elde edildikten sonra başta Mısır Valisi Mukavkıs'ın kızı Ermanuse olmak üzere pek çok ganimet Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar valinin kızını geri gönderince

¹⁷⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

¹⁷⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 153.

¹⁷⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207, 209.

¹⁷⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 208.

bölgede yaşayan Kıptîlerin teveccühünü kazanmışlardır.¹⁸⁰ İslâm tarihi kitaplarında geçen bu şehir hakkında seyyahların fazla bilgi vermemesi dikkat çekicidir.

I.2.2. Meştûl

Mukaddesî'nin eserinde yer alan Meştûl şehri hububatlar, hububatları işleyen değirmenleri ve üretilen unları ile dikkat çekmektedir. Müellif değirmenlerin bu şehirde bol miktarda bulunduğunu ve Hicaz¹⁸¹ bölgesinin un ve unlu mamullerinin bu şehirden karşılandığını belirtmektedir. Mukaddesî haftalık üç bin deve yükü un ve unlu mamullerin Meştûl şehriden gönderildiğine şahit olduğuna eserinde yer vermiştir.¹⁸²

Meştûl şehri hakkında detaylı bilgiyi sadece Mukaddesî'den öğrenmiş olsak da bu şehir hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Mısır'ın fethedilme sebeplerinden birisi hububat açısından zengin bir bölge olmasıdır. Bu şehir sadece hububat değil hububattan üretilen un ve undan yapılan ürünleri ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca kutsal toprakların un ve unlu mamüller ihtiyacını karşılamasından dolayı İslâm Dünyası'nda özel bir yere sahiptir.

I.2.3. Kulzüm

Kulzüm şehri hakkında seyyahlardan Ya'kûbî, İbn Havkal ve Mukaddesî eserlerinde bilgi vermiştir. Ya'kûbî, Kulzüm'den Mısır'dan Yemen ve Hicaz'a gidecek olan yolcuların ihtiyaçlarını karşıladığı yer olması bakımından ticaret ile uğraşanların oldukça zengin olduğu ve büyük gemilerin bulunduğu mamur bir liman şehri olarak

¹⁸⁰Gök, *İskenderiye*, s. 61.

¹⁸¹Hicaz, Arabistan Yarımadasında yer alan, Mekke ile Medine'yi içerisine alan coğrafi bölgedir. İbn havkal bu bölgenin Arapların ana yurdu olduğunu belirtmektedir. Bk. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 34.

¹⁸²Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 208.

bahsetmektedir. Bunun dışında bu şehirde yaşayan insanların karışık ve ticaretle uğraşanların genellikle Yesâr halkından olduğunu belirtmektedir.¹⁸³

İbn Havkal Kulzüm'ün Fustât'ın 2 konak/48 km uzaklığında Şam ve Mısır'ın ticaret ürünlerinin Hicaz ve Yemen'e nakledildiği gelişmiş bir liman şehri olduğunu belirtmektedir. Müellif su kaynağının bulunmadığını, insanların sularını uzaklardan getirdiklerini söylemektedir. Su olmadığından dolayı bu şehirde tarımsal faaliyetler olmadığı gibi ağaç da bulunmamaktadır.¹⁸⁴

Mukaddesî Ya'kûbî'nin verdiği bilgileri teyit etmenin dışında şehir hakkında güzel olmayan malumatlarda bulunmuştur. Konum olarak şehrin Çin Denizi'nin¹⁸⁵ kıyısında yer aldığını belirten müellif, şehrin kurak olduğunu, şehirde hiçbir bitkinin yetişmediğini ve su sıkıntısı yaşandığını anlatmaktadır. Mukaddesî eserinde içme sularının bile Süveyş'ten deve sırtında getirilerek tedarik edildiğini, tadının çok kötü olduğunu belirterek su taşıma hususunda yöre halkının "*Kulzüm şehrini Bülbeys besler.*" şeklinde ünlü bir sözün bulunduğu da yer vermiştir. Hamamlarda kullanılan suyunda çok tuzlu ve tadının kötü olduğunu, şehirde su sıkıntısından dolayı sokakların pis olduğunu ve tuvalet gibi koktuğunu anlatmaktadır. Müellif bu duruma binaen şehir hakkında Dünya'nın helasının burası olduğu şeklinde bir yorumda bulunmuştur.¹⁸⁶

Müelliflerin verdiği bilgilerden en dikkat çeken Mukaddesî'nin yaptığı tenkitlerdir. Mukaddesî Kulzüm Şehri hakkındaki tenkitlerinin diğer seyyahların eserlerinde yer almaması, müellifin verdiği bu bilgi ile ilgili tereddüt yaratmaktadır. Ayrıca su yönünden oldukça sıkıntılı olan bir şehrin ticarete bu denli öne çıkması konumu ile

¹⁸³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 157.

¹⁸⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 58.

¹⁸⁵ Çin ile Sudan arasında yer alan denize verilen isimdir. Bk. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 28.

¹⁸⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 208-209.

açıklanabilir. Bir liman şehri olan Kulzüm'ün Yemen ve Hicaz'a gönderilecek malların sevkiyatının yapıldığı yer olması onu zengin ve mamur bir şehir yapmıştır.

I.3. Rîf Bölgesi

Ya'kûbî Rîf Bölgesi'nde yedi şehir ismi saymaktadır. Bunlar Bêna, Bûsîr, Semennûd, Nevesâ, Demîre, Evsiiye ve Bucûm şehirleridir.¹⁸⁷ İstahrî, Rîf Bölgesi'nin konum olarak Fustât'ın yukarı tarafını oluşturan güney kesiminde yer aldığını belirtmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bölge Mısır'ın en büyük köyleri ve kasabalarına sahiptir.¹⁸⁸ Mukaddesî bu bölgenin şehirlerini Abbâsiye, Şubrû, Demenhûr, Senhûr, Benhe el-Asal, Şetnûf, Melîc, Mahallet Sidr, Mahallet Kermîn, el-Mahalle'l-Kebîr, Sendefâ, Demîre, Bûre, Dekahle, Mahallet Zeyd, Mahallet Hafs, Mahallet Ziyâd, Senhûr es-Suğra ve Barîs olarak vermekle birlikte bölgenin başkentinin Abbâsiye olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁹

I.3.1. Abbâsiye

Konumuz içerisinde Abbâsiye şehrinden bahseden tek seyyah Mukaddesî olmuştur. Bu şehri “*bolluk ve bereket diyarı*” olarak niteleyen müellif güzel manzaralı, kalabalık ve ürününün bol olduğunu anlatmaktadır. Ürünlerinin bol olmasının sadece üretimin çok olmasından kaynaklanmadığını belirten Mukaddesî, dışarıdan ithal edilen ürünlerinde çeşitli ve bol olduğunu söylemektedir. Şehrin mimarisi hakkında övgü ile bahseden müellif evlerin özenilerek yapılmış, hatta Fustât şehrindeki evlerden daha güzel olduğunu ve yapımında tuğlanın kullanıldığı, gösterişli, kibar, harikulade bir camisi bulunduğuna eserinde yer vermiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 157.

¹⁸⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55, 59.

¹⁸⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207.

¹⁹⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209.

I.3.2. el-Mahalle'l-Kebîr ve Sendefâ

Mukaddesî'nin eserinde bilgi verdiği el-Mahalle'l-Kebir ve Sendefâ, Rîf bölgesinde, Nil Nehri'nin iki yakasında karşılıklı kurulmuş iki şehirdir. Mukaddesî iki şehirde de cami bulunmakla birlikte, el-Mahalle'l-Kebir'in daha merkezi olduğunu söylemektedir. Buna karşılık Sendefâ'nın daha güzel olduğunu, bu yüzden insanların ikamet etmek için bu şehri tercih ettiklerini gözlemlemiştir. Müellif Sendefâ şehrinde kurulan yağ pazarının ünlü olduğunu, el-Mahalle'l-Kebir'de yaşayanların bu pazara gelmek için tekneler kullandığını belirtmektedir.¹⁹¹

I.3.3. Şubrû ve Demenhûr

Mukaddesî'nin Rîf bölgesi içerisinde sadece isimlerini zikrederek verdiği bu iki şehri İbn Havkal Aynişems'in köyleri olarak aktarmakta ve Demenhûr'un bizzat sultana ait olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında Mısır'ın tamamında bilinen bal şarabının buralarda yapıldığını, şarap yapılırken bal ile su dışında başka bir şey katılmadığını söylemektedir.¹⁹² Seyyahlardan İbnü'l-Fakîh yapıldığı yeri belirtmese de bal şarabına eserinde yer vermiştir. Babil Şarab'ından daha güzel olarak niteleyen müellif bu içeceğin özelliğinin sadece Nil Nehri'nin taşıdığı zaman, yoğunluğu artan bulanık su ile yapılmış olmasından kaynaklandığını söylemektedir. Temiz, saf su ile yapıldığında ise aynı tadı vermediğini anlatmaktadır.¹⁹³

I.3.4. Senhûr

İbn Havkal, Senhûr şehrini geniş havzası, hamamları, çarşıları ile önemli bir şehir olarak tarif etmektedir. Müellif Senhur şehrinde yer alan tarım arazilerinin toprak

¹⁹¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209.

¹⁹² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

¹⁹³ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 82.

ağalarının ve devlet için çalışan kâtiplerinin, keten, buğday, şeker kamışı gibi ürünlerinin yetiştirildiği yer olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴

I.4. İskenderiye Bölgesi

Mukaddesî İskenderiye bölgesinin başkentinin İskenderiye şehri olduğunu ve bunun dışında er-Reşîd, Maryût, Zâtu'l Humâm ve Burullus'un da aynı bölgenin şehirleri olduğunu aktarmaktadır.¹⁹⁵ Ya'kûbî İskenderiye Bölgesi içerisinde on beş idâri bölge olduğunu belirtmektedir. Bunlar Buhayre, Masîl, Müleydis, Ternût, Kartasâ, Hırbitâ, Sâ, Şebâs, Hayz, Bedekûn, Şirâk, Büstû, Meryût, Lûbiye ve Merâkiye şeklindedir.¹⁹⁶

I.4.1. İskenderiye

Konumuz dâhilindeki seyyahların neredeyse tamamı eserlerinde İskenderiye'den bahsetmektedirler. Müelliflerin İskenderiye ile ilgili en çok dikkatini çeken husus İskenderiye Deniz Feneri olmuştur. Bu konuya ayrı bir başlık altında değinildiği için burada ayrıntıya girilmeden diğer hususlara geçilecektir.

İskenderiye şehrinin konum olarak, Hudûdü'l-Âlem'de Tinnîs Gölü ile Akdeniz'e kıyısı olduğu belirtilirken,¹⁹⁷ Ya'kûbî ve Mukaddesî, Nil Nehri ile Akdeniz'in buluştuğu noktada yer aldığını,¹⁹⁸ İstahrî Akdeniz kıyısında olduğunu,¹⁹⁹ İbn Rüste ise Fustât'tan Nil Boyunca 3 fersah/18 km uzaklıkta olduğunu ve Akdeniz kıyısında yer aldığını aktarmaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 141.

¹⁹⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207.

¹⁹⁶ Ya'kûbî, *Ülker Kitabı* s. 155.

¹⁹⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

¹⁹⁸ Ya'kûbî, *Ülker Kitabı* s. 155; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209-210.

¹⁹⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 51.

²⁰⁰ İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefîse Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu yay., Ankara 2018.s. 136-137.

Mukaddesî bu şehri Zülkarneyn'in²⁰¹, İbnü'l-Fakîh ise Büyük İskender'in kurduğunu belirtmektedir.²⁰² Ayrıca İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste ve İbn Hurdâzbih bu şehrin kuruluşunun üç yüz yıl sürdüğü gibi abartılı bir bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra İbnü'l-Fakîh ve İbn Rüste şehrin, İbn Hurdâzbih ise İskendenderiye Feneri'nin kireç ile sıvandığını, bu durumun insanların gözlerine zarar verdiğini belirtmektedirler.²⁰³ Ayrıca İbn Rüste ve İbnü'l-Fakîh Mısırlıların bu duruma karşı önlem olarak yetmiş yıl boyunca siyah renkte elbiseler giydikleri, geceleri ışık yakmadıkları ve sadece geceleri dolaştıkları gibi doğruluğu tartışmalı olan ilginç bilgilere yer vermektedirler.²⁰⁴

İskenderiye'nin içyapısı ile ilgili bilgi veren seyyahlar şehirdeki taş ve mermer kullanımına dikkat çekmişlerdir. Ya'kûbî büyüklüğü, ihtişamı ve tarihi eserleri ile harkülade bir şehir olduğunu²⁰⁵ İstahrî şehrin yollarında, kaldırımlarında, yapılarında ve sütunlarında çok fazla mermerin kullanıldığını söylemektedir.²⁰⁶ İbn Havkal eserinde İskenderiye'yi tarihi eser gibi anlatmaktadır. Müellif tarihi yapıların yanısıra şehirde farklı renklerde taş ve mermerler ile yapılmış geniş yolların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca şehirdeki evlerinde dayanaklı olması için çivili sütunlar ve çeşitli karışımlardan yapılmış harç kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁷

²⁰¹ Zülkarneyn, Kuran'da geçen, kendisine dünyada büyük bir güç verilen kişidir. Bazı İslâm alimleri onu peygamber olarak görmekle birlikte bazıları ise sâlih bir kul olarak görmüştür. Bk. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, C. 44, TDV yay., İstanbul 2013, s. 564-566. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s.139.

²⁰² İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 87; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209.

²⁰³ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 87; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151.

²⁰⁴ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 87; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99.

²⁰⁵ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 155.

²⁰⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55.

²⁰⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 151.

Şehirdeki 100 metre yüksekliğe sahip, kemerlerin üzerinde 10x20 zira/750x1500 cm ölçüsünde çeşitli renklerde mermerden taşların konulduğu yapıların bulunduğunu, farklı renklerde mermer ve taşlar ile kaplanmış geniş yolların yapıldığını, kiliselerde cilalı, zümrüt renginde sütunların bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca şehirdeki evlerinde dayanaklı olması için çivili sütunlar ve çeşitli karışımlardan yapılmış harç kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁸

Mukaddesî eserinde İskenderiye evlerinin yapımında mermer kullanıldığını aktarmaktadır. Bununla birlikte şehirde iki adet cami, bir tane de müstahkem kale bulunduğunu ve bu kaleyi ele geçirmenin mümkün olmadığı yorumunda bulunmuştur. Mukaddesî İskenderiye’de iki adet mermerden yapılmış su sarnıcının bulunduğunu, bu sarnıçların Nil’in taşması ile ağzına kadar doldurularak şehrin içme suyunun tedarik edildiği bilgisini vermektedir.²⁰⁹ Bîrûnî ise Batlamyus’un İskenderiye’de iki adet rasathanesi olduğunu ve burada çalışmalarını yürüttüğünü belirtmektedir.²¹⁰

İskenderiye’nin çevresi ile ilgili İbn Rüste Nil’in iki yakasında yerleşim yerlerinin kurulduğunu söylemektedir.²¹¹ Ya’kûbî İskenderiye’nin kasabalarını anlatırken, Akdeniz’e kıyısı olanlar ve kıyısı olmayıp, Nil kenarına kurulanlar olmak üzere ikiye ayırarak anlatmıştır. Lûbiye ve Marâkiye Akdeniz kıyısında yer alıp, Mudlic²¹² ve Kinane²¹³ kabilesine mensup insanlar bu iki kasabaya yerleşmişlerdir. Bunların dışında halkın çoğunluğu Berberîlerden oluşmaktadır. Akdeniz’e kıyısı olmayan Buhayra, Masîl, Muleydis, Tarnût, Kartasâ ve Haribtâ kasabaları şehrin girişinde bulunan İskenderiye

²⁰⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 151.

²⁰⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’l-Takâsim)*, s. 209.

²¹⁰ Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâti’l-Emâkin*, s. 193.

²¹¹ İbn Rüste, *el-A’lâku’n-Nefise*, s. 137.

²¹² Adnâniler’e mensup olan bu kabilenin nesebi, Mürre b. Abdülmenât b. Kinâne b. Huzeyme b. Adnân’dır. Bk. Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2014, s. 140.

²¹³ Bu kabileye ismini veren Kinâne Hz. Peygamber’in on dördüncü nesilden dedesi olmaktadır. Bk. Sa’d, *Tabakat*, C. 1, s. 40-41.

körfezi, Sâ, Şebâs, Hayyaz, Bedekûn, Şirâk kasabaları Nil tarafına düşen Nesterû Körfezi üzerine kurulmuştur.²¹⁴ Mukaddesî ise İskenderiye'nin çevresinde kurulan kırsal yerleşim yerlerinin de gelişmiş olduğuna, buralarda harnub, zeytin, ceviz bahçeleri ile zirai tarlaların bulunduğu değinmektedir. Tarım arazilerinin ba'l²¹⁵ ile sulandığına dikkat çekmektedir.²¹⁶

I.4.2. Reşîd ve Burullus

Reşîd ve Burullus şehirleri hakkında malumat İbn Havkal'ın “*Suretü'l Arz*” ve Ya'kûbî'nin “*Kitâbü'l-Büldân*” isimli eserlerinde yer almaktadır. Müellif, Reşîd'in çok güzel hamam ve çarşılarına sahip olduğunu söylemektedir. Reşîd şehrinde bulunan Uştum mevkisinin Nil'in Akdeniz'e döküldüğü yer olduğunu belirten İbn Havkal burada bulunan limana İskenderiye'den gelip giden ticaret gemilerinin uğradığını ve bu gemilerden yüksek meblağlarda vergiler alındığı bilgisini vermektedir. İbn Havkal Burullus'dan burada yaşayan insanların Tinnîs gölünden balık avladıklarını ve hamamları olan güzel bir şehir olarak bahsetmektedir.²¹⁷ Ya'kûbî Burullus şehrinin Akdeniz kıyısında yer aldığını ve buranın ribat olduğunu söylemektedir. Reşîd'in ise gelişmiş, mamur bir şehir olduğunu gemilerin Akdeniz'den Nil Nehri'ne buradan geçtiğini belirtmektedir.²¹⁸

²¹⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 155-156.

²¹⁵ Ba'l kelimesi çiftçinin yağmur suyundan başka bir su kullanmadığı tarladan aldığı ürünün adıdır. Aslında ba'l eski Suriyelilerin tanrılarında birinin adıdır. Suriyeliler bugün bile ard-ı ba'l (ba'l toprağı) derler ve orada biten her şeye ba'l adını verirler. Örneğin “ba'l inciri”, “ba'l üzümü” derler. Bk. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209-210.

²¹⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 209-210.

²¹⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 141

²¹⁸ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 154-155.

I.5. Makadûniye Bölgesi

Mukaddesî başkentini Fustât olarak verdiği bölgenin diğer şehirlerini Aziziyye, Cîze ve Aynişşems olarak vermektedir.²¹⁹

I.5.1. Fustât

Mısır'ın İslâmhâkimiyetinegirmesinden sonra bölgenin başkenti olarak Müslümanların kurduğu Fustât'tan müelliflerin birçoğu bahsetmiştir. Seyyahlar Fustât'ın konumunu Nil Nehri'nin doğusu olarak vermişlerdir.²²⁰

Fustât'ın tarihine Ya'kûbî eserinde değinmiştir. Ya'kûbî'nin anlatımına göre Hz. Ömer döneminde Mısır'ın 20/640-641 tarihinde Amr b. Âs tarafından fethedilmesi ile Müslümanlar Babilon'un yerine bu şehri kurup bölgeye yerleşmişlerdir. Mısır'a vali olarak atanan Amr bu bölgeye yerleşen her kabile için bir bekçi ve bir arîf²²¹ görevlendirmiş, Dâru'r-Remle olarak tabir edilen Dâru'l-Îmare²²², daha sonra kendi ismi ile anılacak olan Fustât Amr Mescidi²²³ ve bu mescidin etrafını saran çarşı ve Cîze²²⁴ kalesini yaptırmıştır. Bu kaleyi Müslümanların cephaneliği yapmıştır.²²⁵

²¹⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207.

²²⁰ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 135; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 51; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147.

²²¹ Arîf, sivil veya askeri bir grubun sorumlusu olan kişiye denilmektedir. Bk. Fakrettin Attar, "Arîf", *DİA*, C. 3, TDV yay., İstanbul 1991, s. 360.

²²² Darü'l-Îmare, hükümdarın ya da valinin hem ikamet edip hem de sorumlusu olduğu bölgeleri yönettiği merkezdir. Bu terim ilk defa Hz. Ömer döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Fustât'ta da Cuma mescidinin yanına inşa edilmiştir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, Düşünce yay. İstanbul 1981, s. 81; Yılmaz Can, "İlk İslâm Şehirlerinin iki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 8, Samsun 1996, s. 124-127.

²²³ Fustât Amr Mescidi, Amr b. el-Âs tarafından 21-22/641-642 tarihinde yaptırılmıştır. Mescidin zulası Mescidü'n-Nebi örnek alınarak yapılmıştır. Hurma ağacından yapılan sütunlar üzerine bindirilerek, hurma dalları ile üstü örtülmüştür. Damin üzeri de çamur tabakası ile kaplanmıştır. Mescidin yüzeyine de diğerleri gibi ince çakıl taşları serilmiştir. Bk. Yılmaz Can-Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, Kayıhan yay., İstanbul 2011, s. 89-90.

²²⁴ Dünyanın yedi harikalarından birisi olan Keops Piramiti'nin yer aldığı Cize, denizden Nil yoluyla gelebilecek tehlikelere karşı bir savunma hattı meydana getirmiştir. Bk. es-Seyyid, "Kahire", s. 173.

²²⁵ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 145-146.

Ya'kûbî, Mısır'ın fethine ve fetihden sonraki faaliyetlere değinmiştir. Eserinde Mısır Fatihî lakabını alan Amr'ın devlet adamlığındaki başarısına yer vermiştir. Amr'ın yukarıda bahsedilen faaliyetleri, Müslümanların fethettikleri yerleri İslâm beldesi haline getirme politikasının Mısır'da ne kadar ustaca icra edildiğini göstermektedir. Bu toprakların günümüze kadar Müslümanların elinde bulunmasında bu faaliyetlerin etkisinin olduğu bir gerçektir.

İbn Rüste ve İstahrî şehri ziyaret ettiği dönemde, büyüklüğünü bir uçtan diğer uca 3 fersah/18 km olarak vermelerine karşın,²²⁶ İbn Havkal ve Mukaddesî şehrin genişliğinin 1 fersah/6 km olduğunu belirtmektedir.²²⁷

Şehrin içyapısı hakkında seyyahlardan İbn Havkal ve Mukaddesî eserlerinde bilgi vermektedir. İbn Havkal şehrin bayındırlığı, güzel meydanları, dükkânları, bedestenleri, büyük evleri ile dönemin en ileri düzeyde gelişmiş şehirlerden birisi olduğunu, oldukça hoş yapıdaki bahçeleri, mesire yerleri ile yemyeşil bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir.²²⁸ Mukaddesî Fustât'ı Bağdat'ın eski güzel zamanlarına benzetmekle birlikte İslâm Dünyası'nın en güzel şehri olduğunu iddia etmektedir. Müellif eserinde şehrin nüfus yoğunluğunun diğer şehirlerden çok daha fazla olduğunu, Mağrib ile Arabistan yollarının kesiştiği yer olmasından dolayı hac mevsiminde şehrin insanla dolup taşıdığını aktarmaktadır. Ayrıca Müslüman zenginlerin burada yaşamayı tercih ettiğinden dolayı güzel, canlı, ışıltılı çarşılarında satılan eşsiz ve çeşitli ürünlerle ticaretin oldukça canlı olduğunu belirtmektedir.²²⁹

²²⁶ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 135.

²²⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 211.

²²⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147.

²²⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 54, 210.

İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî Fustât'ta evlerin yapımında tuğla kullanıldığını ve bu dönemde çok katlı binaların bu şehirde yaygın olduğunu söylemektedirler.²³⁰ İbn Havkal bu evlerden birisinde VII. yy.'da Abdülaziz b. Mervan'ın²³¹ iskân ettiğini belirtmektedir. Bu ev hakkında bilgi veren müellif, burada beş adet mescit, iki tane hamam ve birden fazla mutfak bulunduğunu ve burada yaşayanlar için dört yüz tulum su harcandığını söylemektedir.²³²

Müellifler şehirde iki büyük caminin bulunduğu bilgisini vermektedirler. Bunlardan ilki Amr b. el-Âs tarafından inşa edilmiştir.²³³ Diğeri ise Ahmed b. Tolun tarafından yaptırılan İbn Tolun Camisi²³⁴ dir.²³⁵

İstahrî Fustât'ta Arap kabilelerinden insanların yaşadıkları mahallelerin Kûfe ve Basra şehirlerinde olduğu gibi kabile isimleri ile anıldığını belirtmektedir.²³⁶ Böyle olmasının sebebi Amr'ın şehri kurma işini bir komisyona havale etmesidir. Bu komisyon her kabile için ayrı ayrı mahalleler inşa ederek kabileleri mahallelerine yerleştirmişlerdir. Bundan dolayı her mahalle iskân edilen kabileye göre anılmaktadır.²³⁷

Mukaddesî Fustât halkını sağlık ve huzur içerisinde, yabancılara karşı nazik, yardım sever, dinlerine bağlı, hayır işlemede birbirleri ile yarışan insanlar olarak

²³⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 211.

²³¹ Emevi devlet adamlarından Abdülaziz b. Mervân'ın babası Mervan b. Hakem ile oğlu Ömer b. Abdülaziz, Emevi halifelerindendir. Annesi Kelb kabilesinden Leylâ bint Zebbân'dır. Babası, 684 tarihinde Mısır'a hakim olunca Abdülaziz b. Mervan'ı Mısır'a vali tayin etmiştir. Yaklaşık yirmi yıl valilik görevini yürütmüştür. Bk. İsmail Yiğit, "Abdülaziz b. Mervan", *DİA*, C. 1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 192.

²³² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147.

²³³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 52; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 147; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 210-211.

²³⁴ İbn Tolun Cami, Fustat'ın kuzeydoğu tarafına düşen Katâi mevkinde Cebelyeşkür tepesi üzerine inşa edilmiştir. Cami 265/879 tarihinde tamamlanmıştır. Dış duvarlardan genişliği 122x140 m. Olan caminin, 92x92 m. Büyüklüğünde kare şeklinde iç avlusu bulunmaktadır. İç avlu ile dış duvar arasında ziyâdeler yapılmıştır. Yapımında tamamıyla tuğla kullanılan camide Abbâsi üslubu kullanılmıştır. İbn Tolun Cami ilk yapılaş formunu korumuştur. Bk. Can-Gün, *Türk İslâm Sanatları*, s. 115-116.

²³⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 52-53; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 212.

²³⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 52.

²³⁷ Halit Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri", *Dinî Araştırmalar*, C. 12, S. 35, Ankara 2009, s. 103.

tanıtmaktadır. Müellifin anlatımına göre İmam ve hatip seçimine çok önem verirler, kadılarına karşı elleri açıktır. Dinlerine düşkün olan ahali, Cuma namazlarında yaklaşık on bin kişilik cemaat oluştururlar. Cuma namazında camiden sokağa taşan cemaatin uzunluğu 1000 zirâ'dan yani 50 metreden daha fazladır. İnsanlar cami etrafında bulunan sokaklarda, dükkânların ve seyyar satıcıların önünde saf tutmaktadır.²³⁸

Müelliflerden İbn Havkal ve Mukaddesî Fustât'ın dışına kurulmuş olan yerleşim yerinden bahsetmektedir. Bunlar Ağlebîlerin kurduğu Katayi ve Fâtımîlerin kurduğu Kahire şehridir. İbn Havkal Katayi'nin büyüklüğünün yaklaşık olarak 1,5 km² olduğunu, ancak burasının ziyaret ettiği dönemde eski canlılığını yitirmiş olduğunu belirtmektedir.²³⁹ Mukaddesî'nin eserinde geçen diğer yerleşim yeri Fustât yakınlarında bulunan Karâfe'dir. Burada çok güzel su çeşmelerinin, cemaatin toplanma yeri olan cami ve halvethânenin²⁴⁰ bulunduğunu belirten müellif bu bölgedeki mezarların yapıları bakımından diğerlerinden çok daha güzel olduğu yorumunda bulunmaktadır.²⁴¹

Mukaddesî ve İbn Havkal'ın eserlerinde geçen diğer yerleşim yeri olan Kâhire, Suriye yolu güzergâhında, Fustât yakınlarında yer alan; Fâtımîlerin komutanı Cevher'in²⁴² Mısır'a hâkim oldukları dönemde, bu bölgedeki insanları kılıçtan geçirip, eski şehri tamamen ortadan kaldırdıktan sonra kendilerine yeniden inşa ettikleri bir şehirdir. Müellifler eserlerinde bu şehrin hamamları, yüksek surları ve bedestenleri ile gelişmiş bir

²³⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 210-211.

²³⁹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 148.

²⁴⁰ Halvethane, tekkelerde dervişlerin dünya nimetlerine yüz çevirip, sadece ibadet etmek için belirli bir süre kapandıkları özel mekanlardır. Bk. Deniz Demirarslan, "Din ve Tasavvuf Kültüründe Çilehane Kavramı ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehanesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.77, Ankara Bahar 2016, s. 178.

²⁴¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 210-211.

²⁴² Fatimi kumandanlarından, Slav kökenli Cevher el-Sıkkılı, küçükken esir olmuştur. Fâtımî Haliflesi Muiz'in 958 senesinde başlattığı Kuzey Afrika seferinde orduların başına Cevher'i getirmiştir. Tarihte Mısır ve Mağrib'i Fatimîlerin kontrolü altına alan kumandan olarak geçmektedir. Bk. Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkkılı", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 456.

yer olduğunu ve Fâtımîlerin başkenti olması hasebiyle devlet dairelerinin burada yer aldığını belirtmektedirler.²⁴³

I.5.2. Cîze

Mukaddesî, önceki dönemlerde Fustât'a bitişik olan şehrin Abbâsîler tarafından yapılan kanal sonucunda ayrıldığını ve ayrı bir şehir olduğunu belirtmektedir.²⁴⁴ İbn Rüste Fustât ile Cîze'nin ulaşımını sağlayan bir köprü olduğunu aktarsa da²⁴⁵ Mukaddesî bu köprünün Fâtımîler tarafından yıkıldığını söylemektedir.²⁴⁶ İbn Havkal bu köprünün otuz gemi ile inşa edildiğini ve Cîze şehrinde kanalın kenarına yapılan evlerin meşhur olduğunu ve gösterişten uzak iki adet caminin yer aldığını belirtmektedir.²⁴⁷

Cîze, Amr b. el-Âs tarafından Fustât'ın karşısına, Nil'in batı yakasına kurulmuştur. Amr, Romalıların batıdan yapacakları olası bir saldırıya karşı önlem olarak bir kısım askeri nehrin batısına birkamıştır. Fustât şehri kurulduktan sonra da bu askerler buldukları yere yerleşmişleridir. Bu durum halifeye bildirilince Hz. Ömer onlar için bir kale yaptırmasını emretmiştir. Amr ise gelen emire binaen Cîze kalesini yaptırmıştır.²⁴⁸

I.5.3. Aynişems

Konumuz dâhilindeki seyyahların birçoğu Aynişems şehriden bahsetmektedirler. Bu şehir hakkında en fazla değindikleri husus şehirde yer alan obelisklerdir. Bu konuya çalışmamız içerisinde ayrı bir başlık altında değinildiği için ayrıntıya geçilmektedir. İstahrî Aynişems'in Fustât'ın kuzey yönünde 4 fersah/23

²⁴³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 148; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 212-214.

²⁴⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 211.

²⁴⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Neftise*, s. 135.

²⁴⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 213.

²⁴⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.147-148; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 212-214.

²⁴⁸ Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri", s. 105.

kilometre uzaklığında olduğu,²⁴⁹ Mukaddesî ise Suriye yolu üzerinde Nil Nehri'nin kıyısında kurulduğunu belirtmektedirler.²⁵⁰ Ya'kûbî, bu şehir de Firavun evlerinin ve farklı arkeolojik eserlerin yer aldığını söylerken,²⁵¹ Mukaddesî ise topraklarının bereketli olduğuna, Nil Nehri'nin taşkınlarına önlemek için sed yapıldığına ve camisinin pazarın içinde bulunduğuna değinmektedir.²⁵²

I.6. el-Saîd Bölgesi

Mukaddesî el-Saîd (Yukarı Mısır) bölgesinde Asvan, Hulvân, Kûs, İhmîm, Bulyenâ, Allâkî, Ecma, Bûsîr, Feyyûm, Uşmûneyn, Sumustâ, Tende, Tehâ, Behnese ve Kays şehirleri bulunduğunu ve bu bölgenin başkentinin Asvan şehri olduğunu belirtmektedir.²⁵³

I.6.1. Asvan

Konumuz dâhilinde bulunan seyyahlardan Ya'kûbî, İbnü'l-Fakîh, İstahrî, İbn Havkal, ve Mukaddesî'nin eserleri ile Hudûdü'l-Âlem 'de Asvan şehri hakkında bilgiler yer almaktadır. Müellifler genellikle Nûbe bölgesine en yakın şehir olmasından dolayı sugur²⁵⁴ şehri olduğuna, Nûbelilere karşı sınır karakolu görevi üstlendiğine ve çok güzel ve bol hurma bahçelerinin bulunduğuna değinmişlerdir.²⁵⁵ Bunların dışında Ya'kûbî şehrin Nil'in doğusunda olduğunu ve şehre Nûbe ve Bûce'den tâcirlerin geldiğini

²⁴⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

²⁵⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 214-215.

²⁵¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 153.

²⁵² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 214-215.

²⁵³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 207.

²⁵⁴ Kelime anlamı, geçit, sınır, düşman hududu gibi anlama gelen sugur, İslâm hakimiyeti altında olan topraklar ile gayri Müslimlerin egemenliği altında yer alan bölgeler arasındaki sınır ve geçiş bölgelerine denilmektedir. Bk. Casim Avcı, "Sugur", *DİA*, C.37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 473.

²⁵⁵ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 150; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54, 58; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158-159; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 215.

belirtmektedir.²⁵⁶ İstahrî ise Saîd bölgesinin en büyük şehri ve tarım arazileri ile hurmalıkları bakımından bereketli bir şehir olduğunu söylemektedir.²⁵⁷

Asvan Eski Mısır'da pembe granit ocağıyla öne çıkmaktadır.²⁵⁸ Burada dünyanın en büyük çataksız ve damarsız pembe granit ocağı bulunmaktadır. Mısır'ın ünlü obeliskleri bu ocaktan çıkartılan taşlarla yapılmıştır. Müslümanların Mısır'ı fethinden sonraki dönemde ise Asvan'daki ocaklardan çıkartılan taşlar ile değirmen taşı yapılmıştır.²⁵⁹ Ancak seyyahlar bu taş ocağından ve bu taşlardan inşa edilen yapılardan bahsetmemişleridir.

I.6.2. Hulvân

Mukaddesî, Hulvân'ın, taş ocakları ve mağaraları olan taşlık bir şehir olduğunu konum olarak da Nil Nehri'nin iki kolunun ortasına kurulduğunu belirtmektedir. Müellif şehrin fizikî yapısı ile ilgili olarak sadece iki katlı hamamın bulunduğunu aktarmaktadır.²⁶⁰

I.6.3. İhmîm

Seyyahların eserlerinde yer verdiği İhmîm şehrinin konumunu Ya'kûbî Nil'in doğusunda, deniz kıyısında,²⁶¹ İbn Havkal ise Yukarı Mısır'da Nil Nehri'nin kıyısında olarak vermektedir.²⁶² Müelliflerin bu şehir hakkında görüş birliği içinde oldukları husus Zâhid Zünnûn el-Mısırî'nin²⁶³ bu şehirlî olmasıdır.²⁶⁴

²⁵⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 150.

²⁵⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

²⁵⁸ John Baines, *Eski Mısır-Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C.2, İletişim yay, İstanbul 1986, s. 16.

²⁵⁹ İdris Bostan, "Asvan", *DİA*, C.3, TDV yay., İstanbul 1991, s. 506.

²⁶⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 215.

²⁶¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147.

²⁶² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 155.

²⁶³ Zünnûn el-Mısırî'nin tam adı Zünnûn Ebü'l-Feyz Sevbân b. İbrâhim el-Mısırî'dir. 155/772 tarihinde İhmîm'de doğmuştur. Nûbe asıllı olduğu hakkında görüşler vardır. Yemen ve Mekke'ye giderek burada tanışıp görüştüğü İmam Mâlik, Süfyan b. Uyeyne, Leys b. Sa'd ve Fudayl b. İyâz gibi âlimlerden hadis nakletmiştir. İlk dönem sufilerinden olan Mısırî 859 veya 862 tarihinde Cîze'de vefat etmiştir. Bk. Necdet Tosun, "Zünnûn el-Mısırî", *DİA*, C. 44, TDV yay. İstanbul 2013, s. 575.

Ya'kûbî şehirde ipek ve İhmîmiyye olarak adlandırılan deri üretiminin yapıldığını belirtmektedir. Ya'kûbîayrıca diğer müelliflerin değinmediği Hz. İsa'nın havarilerinden ikisinin mezarının bu şehirde bulunduğunu ve Deyr-i Bûşenûde olarak anılan manastırın şehrin yakınında yer aldığını aktarmaktadır.²⁶⁵ İstahrî şehrin mamur olduğunu, şehirde ziraat yapıldığını ve hurma bahçelerinin bulunduğunu belirtmektedir.²⁶⁶ Mukaddesî eserinde Mısır'ın en yüksek yerinin burası olduğunu, bölgede üzüm bağları ve sebze bahçelerinin çok miktarda bulunduğunu söylemektedir.²⁶⁷ Mukaddesî'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak İhmîme gitmediği sonucuna varabiliriz. Çünkü Nil Nehri İhmîm'den geçse de kaynağı orası değildir. Ayrıca Mukaddesî'nin Mısır'a gittiği X. yy.'da da nehrin kaynağı bilinmemekteydi.

İbn Havkal İhmîm'de üretilen kumaşlar, özellikle mendillerin meşhur olduğunu, Mısır'a ve Hicaz'a ihracatının yapıldığını belirtmektedir. Müellif diğer seyyahlarda bulunmayan oldukça ilginç bilgiler vermektedir. İhmîm şehrinde bulunan ve Nûh Tufan'ından önce yapıldığını iddia ettiği abidevi yapılardan bahsetmektedir. Tufanda insanların yiyeceklerini ve eşyalarını bunların içerisinde sakladığını söyleyen İbn Havkal bu yapıların içerisinde dışında ve sütunlarında resimlerinin olduğunu söylemektedir.²⁶⁸

Eski Mısır'ın en önemli şehirlerinden birisi olan İhmîm hakkında en çok bilgi İbn Havkal'ın eserinde yer almaktadır. İbn Havkal, İhmîm şehri ile ilgili meşhur olan kumaşları ve mendillerinin yanı sıra sanatsal özellikleri olan binalardan bahsetmektedir. Ancak bu binalardan geriye çok şey kalmamıştır. Binalar sökülerek malzemeler çevre

²⁶⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 215-216.

²⁶⁵ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147-148.

²⁶⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

²⁶⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 215-216.

²⁶⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158-159.

köylerde kullanılmıştır. İbn Havkal'ın bahsettiği Nuh Tufanı'ndan önce yapılan binalardan birisi kuvvetle muhtemel şehrin kuzey doğusunda bulunan kaya tapınaktır.²⁶⁹

I.6.4. Feyyûm

Feyyûm şehri konumuz dâhilindekibirçok seyyahın eserinde geçse de, bu şehir hakkında en fazla bilgiyi Ya'kûbî, İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî vermektedir. İbn Havkal bu şehrin Hz. Yûsuf'un taştan yaptırmış olduğu su kanalı olan Lahum vadisinin iki tarafında yer aldığını belirtmektedir.²⁷⁰

İstahrî Feyyûm'un orta büyüklükte bir şehir olduğunu, Mısır'ın içerisinde sadece bu şehirde su kanalı bulunduğunu söylemektedir. Hatta bu su yolu ile ilgili bir rivayet anlatmaktadır. Orada duyduğu hikâyeye göre Hz. Yûsuf'u bu kanaldaki sular taşıyarak Lâhûn ismi verilen bir taşın üzerine bırakmıştır.²⁷¹ Bununla ilgili İbn Havkal Hz. Yûsuf'un şehre su getirmek için Nil Nehri'nden Feyyum'a kadar kanal yaptırdığını ve bu kanalın isminin Lâhum olduğunu söylemektedir.²⁷² Hudûdü'l-Âlem'de Feyyûm ile ilgili sadece Nil Nehri'nin batısında yer aldığı ve onun dışında su kaynaklarına sahip olduğu bilgisi yer almaktadır.²⁷³

Ya'kûbî Feyyûm'un buğday yetiştiriciliği bakımından önemli bir şehir olduğunu ve Mısır'ın çuval bezlerinin bu şehirde üretildiğini belirtmektedir. Ayrıca bu şehrin görkemli olması ve tarihi ile bilindiğini söylemektedir.²⁷⁴ Seyyahlardan İbn Havkal Feyyûm'un tekstil ürünleri üretimi üzerinde dururken Mukaddesî zirai faaliyetlerine değinmektedir. Mukaddesî Feyyûm'un pirinç ve pamuk üretimi açısından Mısır ülkesinde

²⁶⁹ Baines, *Eski Mısır*, s. 114.

²⁷⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 159.

²⁷¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 53.

²⁷² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 148.

²⁷³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

²⁷⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147.

önemli bir yere sahip olduğunu, şehrin etrafında bulunan köylerdeki pirinç ve pamuk tarlalarından dolayı, köylere Cevheriyyât ismi verildiğini aktarmaktadır.²⁷⁵

İbn Havkal Feyyûm'da çeşitli renklerde perdeler, yaldızlı ipek kumaşlar, yelkenler, çadırlar, halılar, yani tekstil ürünlerinin imal edildiğine değinmektedir. Müellifin eserinde verdiği bilgilere göre üretilen bu ürünlerin sadece şehir halkının ihtiyacı için değil ihracat için de üretim yapıldığı anlaşılmaktadır. Ürünlerin üzerinde işlenen farklı farklı desenler İbn Havkal'ın dikkatini çekmiştir. Ayrıca Hükümdarın Tırazhanesine²⁷⁶ bağlı kalfa ve çıraklar Feyyûm'da çalışmaktadırlar. Burada 1,5 metreden daha büyük perdeler üretilmektedir. Bu büyüklükte perdelerin çifti o dönemde 300 dinara satılmaktadır. İbn Havkal tekstil ürünleri dışında şehirde pirinç üretiminin yapıldığını ve şehirde tarihi yapıların bulunduğunu belirtmektedir.²⁷⁷

I.6.5. Kays ve Behnesa

Seyyahlardan Ya'kûbî'den edindiğimiz bilgiye göre Feyyûm'un yakınlarında bulunan Kays şehrinde, şehrin ismi ile özdeşleşmiş kaysiyye kumaşları ve kaliteli yün elbiseler imal edilmektedir. Kays şehriden sonra gelen Behnesa şehri kendi ismi ile anılan Behnesiyye örtüleri ile ünlüdür.²⁷⁸

I.6.6. el-Allâkî

el-Allâkî Mısır'da madencilik anlamında oldukça önemli bir yerdir. Madencilik konusunda bu hususa değinildiği için burada yer verilmemektedir. Bunun dışında Mukaddesî el-Allâkî şehrini bölgenin en uç noktasında vahaların kenarında bulunduğunu

²⁷⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 216.

²⁷⁶ Halife, hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarının lakaplarının işlendiği süslü elbiselere tırâz denilmektedir. Bu kumaşların imalatının yapıldığı yer için dârüttrâz, turuz, tırâz-hâne, kârgâh kelimeleri kullanılmıştır. Bk. Nebi Bozkurt, "Tırâz", *DİA*, C. 41, TDV yay., İstanbul 2012, s. 112.

²⁷⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 159.

²⁷⁸ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147.

söylemektedir. Müellif şehrin yeşillik, tarlalarının ekili ve meyvesinin bol olduğunu belirtmektedir.²⁷⁹

I.7. Vâhât Bölgesi

Mukaddesî eserinde yedinci bölge olarak aktardığı Vâhât bölgesi hakkında malumat vermemesine karşın İbn Havkal eserinde ayrıntıları ile bölgeyi tanıtmaktadır. Bundan dolayı Vâhât bölgesi ile ilgili geçen bilgilerin tamamı İbn Havkal'ın eserine dayanmaktadır.

Nûbe bölgesine yaklaşık 75 km mesafede bulunan el-Vahat Mısır'dan Gana'ya, Sudan'a ve Mağrib'e giden yolların üzerinde yer almaktadır. X. Yüzyılda işlerliği çok olmasa da eski dönemlerde sözünü ettiğimiz yerlere gidilirken bu bölgeden geçmek zaruruydu. Ancak Ahmed b. Tolun döneminde bu yollar işlerliğini kaybetmiş, sonradan sadece Sudanlılar ve Mısırlılar Fezzan ile Berka'ya gitmek için bu yolu kullanmaya devam etmişlerdir. Bu yolun işlerliğinin kaybolmasının sebebi, rüzgarlar ile savrulan kumların yolları kapatmasındandır.²⁸⁰

Vâhat iç ve dış kısımları olmak üzere ikiye ayrılıp, iki kısım arasında 3 konak/75 km uzaklık bulunmaktadır. Büyük ve ana kısım iç bölgedir. Bu bölgeyi hâkimiyet altına alanların ikametgâhı, hazinelerini koydukları yer ve orduları burada yer almaktadır. Bu bölgeye Müslümanların Mısır fethinden itibaren hâkim olana Âl-i Abdun denilmektedir. Bunların soyu Berberîler'in Levâte Kabilesi²⁸¹'ne dayanmaktadır. Âl-i Abdun'lar karakter olarak cömert, insanların işini kolaylaştıran, özellikle dışarıdan gelen

²⁷⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 216.

²⁸⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 153-154.

²⁸¹ Bir berberi kabilesi olan Levâte, Butr'ın bir koludur. Eski Mısır kaynaklarında Lebu, İncil'de Libum, eski Yunan kaynaklarında Libues diye geçen kabilelerin bunların ataları olduğu tahmin edilmektedir. Bu kabile Mısır'ın batısından Berka'ya kadar uzanan topraklarda yaşamaktaydılar. Bk. Ahmet Kavas, "Levâte", *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 147.

tacirlerin adetlerine göre hareket edip karar veren hükümdarlardır. Haraç ve cizye dışında çok az vergi toplarlardı. Yani Müslümanların ödediği vergi miktarı çok düşüktü. Bu bölgede yolcuların ve tacirlerin konaklaması için kervansaray tarzı yapılar olmadığı için bunlar Âl-i Abdun tarafından misafir edilirdi.²⁸²

Vâhat'ın iç kısmında su kaynağı, hurma bahçeleri, sebze bahçeleri, hububat ve pirinç tarlaları, ağaçlık bölgeleri çok miktarda bulmaktadır. Özellikle hünnab ve kökboyası oldukça meşhurdur. Yetiştirilen ürünler genellikle ihtiyaçlarından fazla olduğu için fazla üretilen ürünlerin ihracatı yapılmıştır.²⁸³

Vâhat'ın dış kısmına ise Bihit ve Biris denilmektedir. Bihit ve Biris iç bölgeye göre daha kurak olup su kaynağı çok kısıtlıdır. Nûbe ve Yebrin'e gelmek isteyenler Ayn el-Nahle yolunu kullanırlar. Bu yolu kullananlar mutlak suretle yanlarında sularını taşımaya mecburdular. Esna ve Erment yolunu kullananlar ise Nil suyunu kullanırlar Asvan ve Yukarı Mısır'dan gelenler ise su kuyusu bulunduğu için Ahsâ yolunu kullanmak zorundaydılar. Bu yüzden burada depoladıkları su ile yollarına devam ederlerdi. Sözü ettiğimiz yolları uzunluğu aşağı yukarı 75 km kadardır. Yolların üzerinde genellikle vadiler, yamaçlar bulunmaktadır.²⁸⁴

Vâhat'da en kalabalık nüfusu Benû Hilal kabilesi oluşturmaktadır. Hiç Yahudi bulunmamakla birlikte, Hıristiyanlar Farfarun, Behnesa, Bihit ve Biris bölgelerinde yaşamışlardır. Farfarun'da meskûn olanlar ise Kıptî Hıristiyanlardır. Müslümanlar bölgeye hâkim olmadan önce buranın tamamı Hıristiyanların elindeydi. Bu yüzden o dönemlerde çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Müslümanlar gelince bölgenin dini yapısı değişmiştir.

²⁸² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 154.

²⁸³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 154-156.

²⁸⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 155.

Buraya toplamda 15 adet minber, köylerin her birine Cuma namazı kılınabilecek camiler inşa edilmiştir. Burası ile Nûbe arasında devamlı süren savaşlar İslâmiyet'in gelişi ile son bulmuştur.²⁸⁵

I.8. Diğer Şehirler ve Bölgeler

Mukaddesî yukarıda anlattığımız yedi bölgenin içerisinde yer vermediği şehirler ve bölgeler bulunmaktadır. Bunlarda Tinnîs, Dimyat ve Minef Mısır'ın en önemli şehirlerinden olduğu gibi Nûbe ve Bûce bölgeleri Mısır ile kopartılamaz bağlara sahiptir. Bundan dolayı bu şehir ve bölgeler çalışmamız içerisinde yer almaktadırlar.

I.8.1. Tinnîs ve Dimyat

Tinnîs ve Dimyat şehirlerini aynı başlık altında ele almamızın sebebi, iki şehirde Tinnîs gölünün içerisinde yer alan adalarda kurulmuş olmaları ve birbirlerine benzerlik göstermeleridir. Tinnîs ve Dimyat ile birlikte bu gölün içerisinde bulunan adalarda birçok şehir vardır. İbn Havkal bu şehirleri Demire, Dabık, Şatâ ve Tune olarak vermektedir. Ayrıca bu şehirlerarasındaki ulaşımın Muradiye isimli yelkenli kayıklar ile yapıldığını belirtmektedir.²⁸⁶ Ya'kûbî Tinnîs'te bulunan limana Şam ve Mağrib'ten gemilerin geldiğini söylemektedir.²⁸⁷

Tinnîs ve Dimyat şehirlerine değinen seyyahların tamamı burada üretilen kumaş ve elbiselerden bahsetmişlerdir. Bu şehirlerde tarım arazisi olmadığından insanlar geçimlerini kumaş ve elbise üretiminden sağlamaktadırlar. Müellifler burada yetişmiş

²⁸⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 156.

²⁸⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 152-153.

²⁸⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 154.

ustaların elinden çıkan elbiselerin dünyada eşsiz olduklarını ve tacirler aracılığı ile ihracatının yapıldığını belirtmişlerdir.²⁸⁸

İbn Havkal ve İstahrî Tinnîs şehrinde Bûtûn isminde tepenin bulunduğunu ve bu tepenin mezarlık olarak kullanıldığını söylemektedir. Müellifler bu mezarlığın Hz. Mûsâ'dan önce kullanılmaya başlandığını, Müsevilik döneminde, ardından Hıristiyanlık bölgeye hâkim olduğunda ve en sonunda Müslümanlık döneminde de kullanıldığını belirtmiştir.²⁸⁹ Farklı dinlere mensup insanların bir arada gömülmesi, muhtemelen şehirde mezarlık olarak kullanılabilir yerin olmamasından ileri gelmektedir. Ayrıca Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın buraya hâkim olması, şehrin çok uzun süre önce kurulduğunu bizlere göstermektedir. Bu üç dine mensup olan insanların ölümlerini Bûtûn tepesine gömmeleri, farklı mezarlık kurmadıklarını gösterir. Ayrıca eserde bu üç dine mensup olanlar dışında başka inançlara mensup kişilerin ölümlerini buraya defnettiği hakkında herhangi bir malumat bulunmaması üzerine, tevhit inancına sahip kişilerin buraya defnedildiği kanaatini uyandırmaktadır. Mukaddesî ise bu tepeden bahsetmemekle birlikte, Müslümanların cenazelerini şehrin ortasına, gayrimüslimlerin ise başka bir yere gömüldüğünü söylemektedir.²⁹⁰

I.8.2. Bûsîr

Müelliflerin eserlerinde bahsettiği şehirlerden Bûsîr diğerlerinden farklı bir özelliği ile öne çıkmaktadır. İstahrî'nin *Mesâlikü'l-Memalik*, *Hudûdü'l-Âlem* ve İbn Havkal'ın eseri "*Sureti'l-Arz*"da Firavunların büyücülerinin bu şehirli oldukları ve burada

²⁸⁸ Ya' kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 154; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 216-217

²⁸⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

²⁹⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 216-217.

yetiştirildikleri yazılmıştır.²⁹¹ Hatta İbn Havkal, Hz. Mûsa'ya karşı çıkartılan büyücünün Bûsîrlî olduğunun söylendiğini belirtmektedir.²⁹²Bûsîr'ın büyücülerini anlatan müellifler büyücülüler ile ilgili bilgileri başkalarından nakil yaparak eserlerine kayıt etmişlerdir. Ayrıca Mısır'ı ziyaret ettiklerine herhangi büyü veya büyücülükle ilgili bir olay anlatmamışlardır. Bu da gösteriyor ki X.yy.'da Busîr şehrinde büyücüler yetiştirilmemektedir.

Ya'kûbî ise Bûsîr'ın Rîf bölgesi içerisinde yer aldığını, Mısır'ın görkemli ve büyük şehirlerinden birisi olduğunu söylemekle birlikte, Firavunun büyücülerini bu şehirde değil Ensînâ şehrinde yetiştirildiğini iddia etmektedir.²⁹³İstahrî ve İbn Havkal Emevilerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in²⁹⁴de Abbâsî güçlerinden kaçarken, yakalanılarak öldürüldüğü yerin Bûsîr olduğunu belirtmektedir.²⁹⁵İslâm Tarihi kaynaklarında da genellikle Mervan b. Muhammed'in bu şehirde öldürüldüğü yazmaktadır.²⁹⁶

I.8.3. Minef

Minef şehri seyyahların eserlerinde Firavunların şehri olarak geçmektedir.²⁹⁷ Şehrin konumunu en net şekilde İstahrî vermektedir. Müellifin verdiği bilgilere göre Minef şehri Fustât'ın 4 fersah/24 kilometre güneyinde yer almaktadır.²⁹⁸Ya'kûbî, Minef'in eski harabe halde bulunan bir şehir olduğunu, burada Firavunların yaşadığını

²⁹¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 57; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158.

²⁹² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 57. ; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158.

²⁹³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147, 153.

²⁹⁴ Mervan b. Muhammed, Emevilerin son halifesidir. 127/744 – 132/749 yılları arası halifelik yapmıştırAbbâsî ihtilali sonucu kaçmaya başlayan Mervan, 750 senesinin Ağustos ayında Nil kıyısında yer alan Bûsîr köyünde Abbâsî askerleri tarafından öldürülmüştür. Bk. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1968, s.72-77.

²⁹⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 57. ; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.155.

²⁹⁶ İbnü'l Esir, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 4, Ocak yay., İstanbul 2016, s. 587.

²⁹⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 146-147; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.58; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

²⁹⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

belirtmektedir.²⁹⁹ İbn Hurdâzbih Firavun'un şehrin etrafına demirden ve bronzdan sur yaptırdığını ve bu surlara yetmiş adet kapı koydurduğunu aktarmaktadır.³⁰⁰

İbn Havkal ve İstahrî bu şehir ile alakalı anekdotlar anlatmaktadırlar. İstahrî Fustât yakınlarında bulunan Mukattam Dağı'nın tepe noktasında Tennûr-i Firavun olarak isimlendirilen bir yerin bulunduğunu, Minef'den yada Aynişşems şehriden bir şahıs diğerine doğru yolculuk yapacak ise Tennûr-i Firavun'da diğer şehirden görülecek derecede ateş yakıldığını söylemektedir. Bunun sebebini de ateş görülünce diğer şehirde yaşayanlar misafirlerini ağırlamak için hazırlıklara başlaması için işaret olarak açıklamaktadır.³⁰¹ İbn Havkal ise Firavunun Aynişems veya Minef şehrine gittiğinde, diğerine bir benzerini göndererek olası suikastlere karşı önlem aldığını belirtmektedir.³⁰²

I.8.4. Nûbe

Ya'kûbî Nûbe'ye³⁰³ Usvan'dan gidildiğinde ilk olarak Mukurrâ kasabasına ulaşıldığını ve burasda Mâvâ denilen bir yerin olduğunu belirtmektedir. Müellif Nûbe hükümdarının veliahtının burada oturduğunu söylemektedir. Nûbe hükümdarının ise buradan 30 merhale uzaklıkta bulunan Sennâl'de meskûn olduğunu aktarmaktadır.³⁰⁴ İbnü'l-Fakîh Nûbe bölgesinin başkentinin Nil Nehri'nin kıyısında yer alan Dongola olduğunu ve Asvan ile arasında 40 günlük, Fustât ile 15 günlük yol olduğunu

²⁹⁹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147.

³⁰⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151.

³⁰¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

³⁰² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

³⁰³ Mısır'ın fethinden sonra Amr b. As, Ukbe b. Nâfi'yi Nube üzerine gönderdi. Nubeliler ok atışındaki ustalıkları ile ünlü bir kabiledir. Bu özellikleri sayesinde Müslümanları geri püskürtmeyi başarmışlardır. Müslümanların çoğu yaralandılar. Özellikle gözlerini kaybettiler. Abdullah b. Sa'd'ın Mısır valiliği sırasında Nubeliler ile anlaşma yapmıştır. Onlar Müslümanlara her sene üç yüz köle vermelerine karşılık, Müslümanlar bunun değerinde yiyecek vermeleri kararlaştırılmıştır. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 271; Kudâme b. Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 64-65.

³⁰⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 152.

belirtmektedir. Ayrıca Nûbelilerin Ya'kûbî mezhebine³⁰⁵ bağlı olduklarını aktarmaktadır.³⁰⁶ İstahrî, Nûbe'nin sınırlarını Mısır'ın topraklarının bittiği yerden Sudan'a kadar olan bölge olarak vermektedir.³⁰⁷

Hudûdü'l-Âlem'de Nûbe bölgesi hakkında bilgiler yer alsa da eserde meydana gelen tahrifatlar bazı kısımların okunmasını engellemiştir. Okunan kısımlarda başkentlerinin Kâbil olduğunu ve bölgede bulunan Tarî mevkiindeki iki manastırda on iki bin keşişin yaşadığı yazmaktadır.³⁰⁸ İstahrî Nûbe'de yaşayan insanların inanç, eğitim ve siyaset açısından gelişmiş olduklarını belirtmektedir. Müellif Nûbelilerin Hıristiyan olduğunu aktarmaktadır.³⁰⁹

I.8.5. Bûce

Bûce'nin sınırları İstahrî'nin eserinde ve Hudûdü'l-Âlem'de açıklanmaktadır. İki eserden de Bûce'nin Habeşistan'ın kuzeyi ve Nûbe ile Kızıl Deniz arasında bulunan çöller ile kaplı yerleşim yeri olduğu bilgisine ulaşmaktayız.³¹⁰ İbn Havkal Bûce'yi Nil ile Kızıl Deniz arasındaki bölge olarak tarif etmektedir.³¹¹

Ya'kûbî Mısır'ın Allâki şehrinden Bûce'nin Hadâribeli'ne olan mesafenin yirmi beş konak olduğunu belirtmektedir. Ya'kûbî bu bölge ile ilgili hükümdarlarının Heccir olarak bilinen Hadâribe şehrinde ikamet ettiğini, insanların deri çadırlarda yaşadıklarını, sakallarını uzatmadıklarını, gıda maddelerinin de genellikle hububat olduğunu belirtmektedir. Ayrıca binek hayvanı olarak deveyi kullandıklarını ve savaşçı

³⁰⁵ Ya'kûbî mezhebi Pavlus tarafından çerçevesi çizilen Hıristiyanlığın en eski mezheplerinden birisidir. Ya'kûbîlik, Kıpîlerin resmi mezhebi olmakla birlikte Mısırlı Hıristiyanlar genellikle bu mezhebe bağlıdır. Bu mezhep ilk zamanlar Süryânîlik olarak bilinmekle birlikte Yakub Burd'ono isimli piskoposun sonra Ya'kûbî Kilisesi olarak isimlendirilmiştir. Bk. Gök, *İskenderiye*, s. 149.

³⁰⁶ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 79.

³⁰⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 10.

³⁰⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 32, 125.

³⁰⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 3.

³¹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 10; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 125.

³¹¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 66.

yapıda oldukları malumatını vermektedir. Burada yaşayanların putperest olduğunu aktaran Ya'kûbî, Müslümanların buraya sadece ticaret yapmak için geldiklerini ve bunların arasında hiçbir Müslümanın yaşamadığını söylemektedir.³¹² İstahrî bu bölgenin verimli arazileri olduğunu söylemektedir. Müellif Bûce ahalisinin kırsal alanda yaşadıklarını, deve ve köle ticaretinden kazandıkları ile oldukça zenginleştiklerini anlatmaktadır.³¹³ İstahrî Bûce'nin Ayzan isimli şehrinde altın madeni bulunduğunu ve buradan altın çıkarıldığı bilgisini vermektedir.³¹⁴ Müellif ayrıca Bûcelilerin putlara tapıtığını belirtmektedir.³¹⁵

Bûce bölgesi ile ilgili en çok malumatı İbn Havkal'ın eserinde bulmaktayız. Müellif Bûce'nin Kulzum'un batısında yer alan çöl bölgesi olduğunu belirtmektedir. Bu bölgede ismi Bûca³¹⁶ olan kabileler topluluğu yaşamaktadır. Bu kabileler göçebe olup, Araplar gibi giyinirler ve ten renkleri Habeşlilerden daha siyahtır. İbn Havkal Bûce'de köylerin ve şehirlerin varlığı söylemekle birlikte onlar hakkında detaylı bilgi vermemektedir. Bölge tarıma elverişli olmadığından dolayı tek gıda maddeleri Habeşistan, Mısır ve Nûbe'den ithal edilen tahıllardır.³¹⁷

İbn Havkal Bûcelilerin 31/651 yılı öncesinde putperest olduklarını, Abdullah b. Saîd'in Yukarı Mısır'ı fethetmesinden sonra bu bölgedeki bütün hükümdarların Müslüman olduklarını belirtmektedir. Ancak İslâm'ın bazı şartlarını yerine getirdiklerini, putperest inançları ile İslâmiyeti harmanlayarak kendilerine has bir inanç sistemleri geliştirdiklerini söylemektedir.³¹⁸ İslâmiyete giren birçok millet önceki inançlarını ve kültürlerini İslâmiyetle yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak bu inançlar ve kültürler İslâmiyetin emir

³¹² Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 152-153.

³¹³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

³¹⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 33.

³¹⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 39.

³¹⁶ Nil ile Kızıldeniz arasında yaşayan hâmi kabilelerine verilen isimdir. Bk. C.H. Becker, "Beca", *İA*, C. 2, MEB yay., İstanbul 1979, s. 433-434.

³¹⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 61.

³¹⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 61-62.

ve yasakları ile çelişmemesi gerekmektedir. İbn Havkal ve diğer seyyahlar Bûcelilerin inançları ile ilgili teferruatlı bilgi vermediklerinden dolayı din anlayışlarının İslâmiyetle ne kadar örtüştüğü hususu anlaşılamamaktadır.

I.9 Mısır'ın Coğrafi Özellikleri

I.9.1. Nehirler

Bütün müelliflerin eserlerinde zikrettikleri Mısır'ın en önemli nehri olan Nil Nehri ve kolları bu bölge için hayati öneme sahiptir. Nil Nehri'nin kaynağı olarak birbirinden farklı bölgeler zikredilmektedir. Ya'kûbî Alve topraklarından doğduğunu³¹⁹, Kudâme b. Ca'fer, Mes'ûdî, İbn Hurdâzbih'in eserlerinde ve Hudûdü'l-Âlem'de Yemen bölgesinde bulunan Kamer Dağı'ndan çıktığını³²⁰, İbn Rüste Bebin Dağı olduğunu³²¹, İstahrî ise kaynağının bilinmediğini ancak Zenc³²² bölgesinde yer alan, gidilecek yolu bulunmayan çöllerden geldiğini söylemektedirler.³²³ İbn Havkal, Nil Nehri'nin kaynağı hakkında bilgi verirken kaynağını nereden aldığı konusunda, kimsenin bir şey bilmediğini, kendisinin bu konuda tek bildiğinin nehrin zencilerin ülkesinin yani Zenc bölgesinin ilerisinde bulunan çöllerden çıktığını belirtmektedir. Müellif, kime ait olduğunu belirtmediği bir eserden Nil'in iki yuvarlak kumluk bir kaynaktan doğduğunu söylemektedir. Batlamyus'un "Coğrafya"³²⁴ isimli eserine temas eden İbn Havkal, bu kitapta da Nil'in kaynağından bahsetmediğini anlatmaktadır.³²⁵ Mes'ûdî eserinde verdiği

³¹⁹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 152.

³²⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 8, 22; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 167; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 77; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 144.

³²¹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 109.

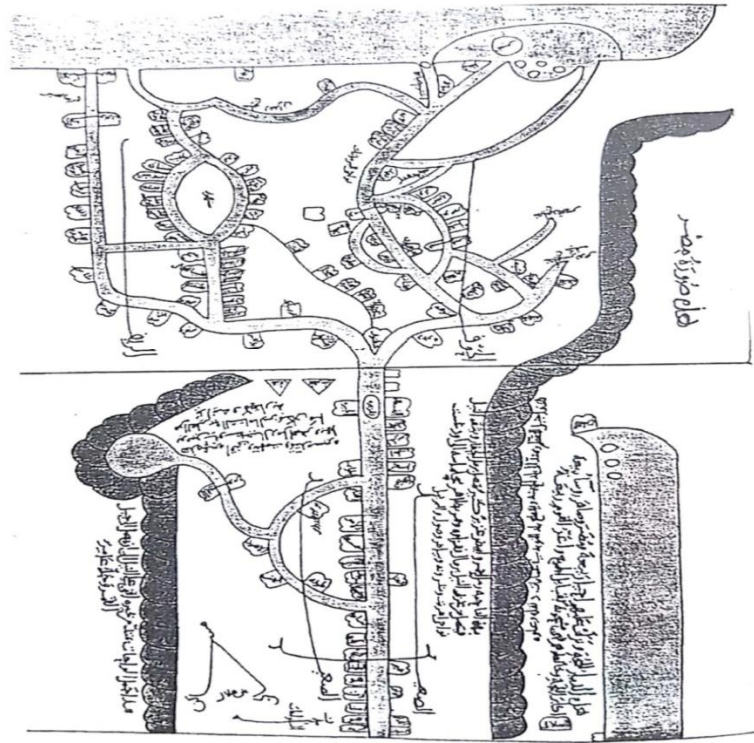
³²² Zenc bölgesi Sudan'ın içerisinde yer almaktadır. Sınırı olan tek yer Habeş bölgesidir. Yemen, Fars ve Kirmân ile aynı hizade yer almaktadır. Bk. İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 10.

³²³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54.

³²⁴ *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-ma'mûre mine'l-arz* kitabı yedi veya sekiz bölümden oluşmaktadır. Kitabın en önemli yanı coğrafyayı bilimsel yöntemle ele alması ve matematiksel coğrafya terimine değinmesidir. Bk. Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, "Batlamyus", *DİA*, C.5, TDV yay., İstanbul 1992, s. 197.

³²⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 149.

bilgilere baktığımızda Nil Nehri'ni bizzat görmemiş, eserinde diğer müelliflerin kaleme aldığı kitaplardan bilgiler aktarmıştır. Nil'in çıktığı kaynağı Batlamyus'un Coğrafya kitabında bulunan tasvirden yola çıkarak anlatmıştır. Burada Nil Nehri'nin tek bir kaynaktan değil Kamer Dağı'nın altındaki toplam on iki kaynaktan oluştuğunu, büyük delta oluşturarak iki farklı göle döküldüğü belirtilmektedir. Bu göllerde biriken sular akarak Mısır içerisinde kıvrılmakta, dağları, kum tepelerini farklı bölgeleri geçerek Sudan bölgesinden geçtikten sonra Zenc ülkesinde farklı kollara ayrılmakta, en sonunda Zenc Denizi'ne³²⁶ dökülmektedir.³²⁷ Mukaddesî Nil'in Nûbe topraklarından çıktığını belirtmekle birlikte, Ceyhânî'nin Kamer Dağı'ndan çıktığını söylediğini belirtmektedir.³²⁸

Harita 2: İbn Havkal'ın Nil Deltası Haritası (İbn Havkal, İslâm Coğrafyası, s. 488.)

³²⁶ Zenc Denizi, Afrika Kıtası'nın doğu sahilleridir. Bk. André Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslâm Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003, s. 31.

³²⁷ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 77.

³²⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 40.

Seyyahların verdiği bilgiler birbirinde farklı olmasının yanı sıra, nehrin doğduğu yerin bilinmediğini söyleyenler dışındakilerin belirttikleri yerleryanlıştır. Nil Nehri'nin kaynağının Victoria Gölü olduğu 1858 yılında John Speke tarafından keşfedilmiştir. Bundan dolayı bu bilgilerin gerçeklik olarak bir kıymeti yoktur. Ancak nehrin kaynağı tespit edilene kadar İslâm Dünyasında Batlamyus'un eserinde yer alan bilgiden dolayı Nil'in kaynağı Kamer Dağı olarak kabul görmüştür.³²⁹ Mes'ûdî ile İbn Havkal'ın verdiği bilgilerde tezatlık bulunmaktadır. İbn Havkal Batlamyus'un eserinde Nil'in kaynağının belirtilmediğini söylemesine karşın Mes'ûdî nehrin kaynağını Batlamyus'un eserine göre anlatmaktadır. Ayrıca İslâm dünyasında XIX. yy.'a kadar Nil Nehri'nin kaynağı olarak görülen Kamer Dağı Batlamyus'un eserinden yola çıkılarak kabul görmüştür.

Nil Nehri'nin güzergâhını İbn Hurdâzbih Nûbe arazisini dolaşıp, Mısır ülkesine ulaştıktan sonra bir kolu Dimyat'tan Akdeniz'e, diğer kolu da Fustât'a kadar akarak buradan Akdeniz'e döküldüğünü söylemektedir.³³⁰ Müellif nehrin Mısır için önemini, insanların nehirden nasıl faydalandığı, bölgenin hayat kaynaklarından birisi olması gibi bilgiler vermekten ziyade, kaynağın merkezi, geçtiği yerler ve en son nereye döküldüğü üzerine malumatta bulunmuştur.

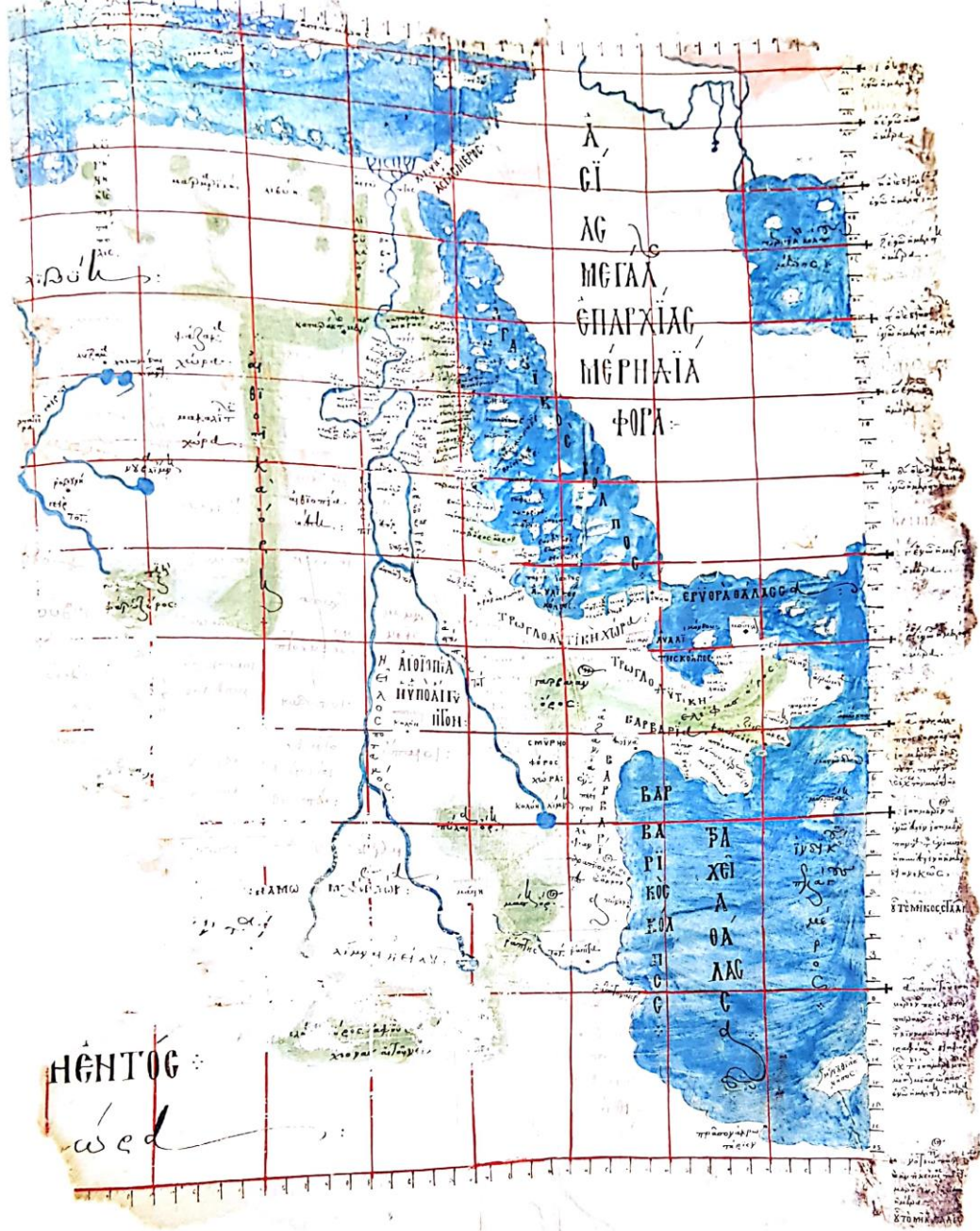
Hudûdü'l-Âlem'de nehrin Kamer Dağı'ndan doğduktan sonra Nûbe'nin güneyinde bir bataklık oluşturduğunu, bu bataklıktan çıktıktan sonra Nûbe'yi geçerek Mısır'a girmekte Mısır'ın neredeyse bütün eyaletlerini gezdikten sonra Tinnîs Gölü'ne döküldüğünü belirtmektedir.³³¹ Müellifin burada Nil'in Mısır'ın bütün şehirlerinden

³²⁹ Eymed Fuâd Seyyid, "Nil", *DİA*, C. 33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 122-123.

³³⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 167.

³³¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 31.

geçtiğini söylemesi, insanların su ihtiyacından dolayı nehir kenarında yerleşerek şehirleşmelerinden kaynaklanmaktadır.

Harita 3: Batlamyus'un Afrika Haritası, Doğu (Klaudios Ptolemaios, Coğrafya El Kitabı, C. 1, Boyut yay., İstanbul 2017, s. 211.)

Hudûdü'l-Âlem'de Fustât yakınlarında bir kanalın olduğunu belirtmektedir. Bu kanalın İskenderiye'ye kadar olan tarım arazilerinin sulanması için kullanıldığını belirten müellif içerisinde kalan suyun Tinnîs Gölü'ne döküldüğünü söylemektedir.³³² Eserde ayrıca Reml el-Ma'den isminde bir nehirden bahsetmektedir. Eserde Mısır ile Kızıl Denizi arasındaki bölgeden doğan nehrin Nûbe'yi enlemesine geçerek Kâbil'de Nil Nehri ile birleştiği bilgisi verilmektedir.³³³

İbn Rüste nehrin güney yarım kürede yer alan iki göle döküldüğünü ve Kuzey yarım kürede ise Nûbe bölgesini dolaştıktan sonra Fustât'ta kollara bölünerek bir kolun İskenderiye'ye, bir kolun Tinnîs Adası'na ve bir kolun da Dimyât'a ulaşarak Akdeniz'e döküldüğünü söylemektedir.³³⁴ Müellif güney rüzgarlarının olduğu dönemde karların eriyerek su miktarının arttığını ve nehrin coşkulu bir hal aldığını anlatmaktadır. Mısırlıların da taşkınları engellemek için barajlar yaptıklarını belirtmiştir. Kuzey rüzgârları estiğinde ise tam tersi etki göstererek suyu sakinleştirdiğini söylemektedir.³³⁵

Ya'kûbî yağmurlar ile birlikte su seviyesinin yükseldiğini ve çevresinde bulunan bütün arazilerin su ile kaplandığını, yağmurlardan sonra su seviyesinin yavaş yavaş azalmaya başlayarak nehrin eski halini aldığını aktarmıştır. Müellif Kıptîlerin bu olayı "*Babeh*" diye tanımladıklarını ve su kaynakları yakınında bulunmayan insanlar yağmur sularından başka su bulamadığından ziraat ve inşaat faaliyetlerine Teşrînievvel/Ekim ayında başladıklarını söylemektedir. Ayrıca Nil'in Dimyat şehrinde son

³³² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 32.

³³³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 32.

³³⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 109.

³³⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 109.

bulduğunu, bu şehride ikiye bölündüğünü, bir kolunun Tennîs gölüne dökülürken diğer kolunun Akdeniz'e döküldüğünü belirtmektedir.³³⁶

Ya'kûbî'nin verdiği bilgilerden hareketle Mısır'da, özellikle de Nil Nehri'nin çevresinde yaşayan insanların hayatlarını Nil Nehri'ne göre ayarladıklarını söyleyebiliriz. Bütün bir yıl boyunca her türlü su ihtiyaçlarını, ziraat ve inşaat gibi hayati öneme sahip işlerinde bu nehri kullanmaları, Herodot'un Nil için söylediği meşhur sözün "*Mısır'a Nil Nehri hayat veriyor.*"³³⁷ doğruluğunu göstermektedir. Ayrıca insanlar işlerini Nil Nehri'ne göre ayarladıkları için onun mevsimlik değişimleri insanların hayatlarında yaptığı planlamaya şekil vermektedir.³³⁸

Nil havzasında yaşayan Kıptîler de nehrin hareketlerine göre kendi takvimlerini şekillendirmişlerdir. Bahsi geçen bu takvim on iki ay, üç veya dört artık günden oluşmaktadır ve ayları şu şekildedir;

1. Tût   11 Eylül - 10 Ekim
2. Babâh   11 Ekim – 9 Kasım
3. Hatûr   10 Kasım – 9 Aralık
4. Kyhak   10 Aralık – 8 Ocak
5. Tûbah   9 Ocak – 7 Şubat
6. Amchîr   8 Şubat – 13 Mart
7. Baromhat   14/15 Mart – 8/9 Nisan
8. Baramûdah 9/10 Nisan – 8/9 Mayıs
9. Bashens   9/10 Mayıs – 7/8 Haziran

³³⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 154, 157.

³³⁷ İplikçioğlu, *Eskiçağ*, s. 107.

³³⁸ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 112.

10. Baû'ûnah 8/9 Haziran – 7/8 Temmuz

11. Abîb 8/9 Temmuz – 6/7 Ağustos

12. Misrâ 7/8 Ağustos – 5/6 Eylül

Artık Gün Nesy 6/7 Eylül – 10 Eylül.³³⁹

İbnü'l-Fakîh Allah'ın her millete farklı bir lütufta bulunduğunu söyleyerek, Rumlara ilim ve felsefe, Araplara ve Mağriplilere mücevherler, Mısırlılara ise Nil Nehrini, balıkları, timsahları ve elbiseleri verdiğini belirtmektedir. Müellif geleneğe göre Nil, Fırat, Dicle, Seyhan olmak üzere dört semavi nehrin olduğunu bunların içerisinde Nil'in, akışı ve berraklığı ile Fırat, Dicle ve Seyhan nehirlerinden çok daha güzel olduğunu belirtmektedir. Bundan başka diğer nehirlerde Nil'in içerisinde yaşayan su hayvanlarını özellikle timsahların yaşamadığına dikkat çekmektedir.³⁴⁰ Nil Nehri'nin Mısır'da yaşamın kaynağı olduğunu söyleyen müellif, burada yaşayan canlıların su ihtiyacını karşıladığını belirtmektedir.³⁴¹

İstahrî ve İbn Havkal nehri kaynağından çıktıktan sonra Nûbe bölgesinde bulunan çöllerden ve arazilerden geçerek Mısır'a ulaştığını ve Mısır'dan Akdeniz'e döküldüğünü belirtmektedir. Ayrıca İstahrî nehrin uzunluğunun Fırat³⁴² ve Dicle³⁴³ Nehirlerinin toplam uzunluğundan fazla olduğunu,³⁴⁴ İbn Havkal su miktarının Fırat ve Dicle'nin birleştiği yerdeki su miktarından daha yoğun olduğunu aktarmaktadırlar.³⁴⁵ İstahrî

³³⁹ Mustafa Erdem, "Kıptî Kilesi Üzerine Bir Araştırma", *AÜİFD*, C. 36, S. 1, Ankara 1997, s. 168.

³⁴⁰ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 79-80.

³⁴¹ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 81.

³⁴² Erzurum Ovası'nın kuzeyinde Dumlu Dağı'ndan çıkan Fırat Nehri Basra Körfezine dökülmektedir. Nehrin uzunluğu 2800 kilometredir. Bk. Metin Tuncel, "Fırat", *DİA*, C. 13, TDV yay., İstanbul 1996, s. 33-34.

³⁴³ Dicle Nehri Elazığ yakınlarında bulunan Hazar Baba Dağı'ndan çıkmaktadır. Toplam uzunluğu 1900 km olan nehir Basra Köfezi'ne dökülmektedir. Bk. Metin Tuncel, "Dicle", *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul 1994, s. 281-282.

³⁴⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54.

³⁴⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 149.

Asvan şehrinden denize döküldüğü yer olan İskenderiye'ye kadar nehrin iki tarafında çok sık kasaba ve köyler bulunduğunu söylemektedir.³⁴⁶

İstahrî Nil Nehri'nin tadı ve beyazlığının İslâm coğrafyasında bulunan nehirler ile kıyaslanamayacak kadar güzel olduğunu belirtmektedir. Mısır toprağının bereketli olmasında Nil Nehri çok önemli rol oynadığını, karın ve yağmurun yağmadığı Mısır bölgesine suyuyla hayat verdiğini söylemektedir. Müellif nehrin yaz aylarından sonbahara kadar olan süre zarfında yükseldiğini, ardından geri çekilmeye başladığını ve ziraatın suların geri çekilmesinden sonra yapıldığını anlatmaktadır.³⁴⁷

İstahrî'nin, Nil Nehri hakkında verdiği bilgiler gerçekleri yansıtmaktadır. Uzunluğu 6648 km ile Fırat ve Dicle nehirlerinin toplamından uzundur. Bildirdiği gibi Nil, Asvan'dan, Nûbe'den geçerek, Mısır topraklarına girmekte, Feyyûm şehrine uğramadan İskenderiye şehrine ulaşıp, Akdeniz'e dökülmektedir. Güzergâhı boyunca iki tarafında da yerleşim yerlerine sık sık rastlanıp, taşıdığı su sayesinde bölge halkı tarım faaliyetlerini gerçekleştirebilmektedir. Suyun taşıp, tarım arazilerini altına alması ve geri çekilmesi ile toprakları daha bereketli hale getirmektedir.³⁴⁸

Kudâme b. Ca'fer nehrin, kaynağından çıktıktan sonra Nûbe'nin merkezi ve Asvan'a uğradıktan sonra Fustât'a ulaştığını, burada iki kola bölünerek İskenderiye'ye vardığını ve buradan iki kol halinde Akdeniz'e döküldüğünü söylemektedir. Müellif kaynağından Akdeniz'e dökülünceye kadar uzaklığının 3000 milden yani 6000 km'den fazla olduğunu belirtmektedir.³⁴⁹

³⁴⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54.

³⁴⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 53-55.

³⁴⁸ Seyyid, "Nil", s. 122-123.

³⁴⁹ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 144.

Mes'ûdî eserinde Nil Nehri'nin uzunluğunun Asvan'a kadar yaklaşık 900 fersah/5117 km olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında 1000 fersah/5685 km'den fazla olduğunu iddia edenlerin olduğunu da aktarmaktadır. Müellif eserinde Nil'in üzerinde gemilerin girebildiğini ve bu gemilerin Fustât'tan Asvan'a kadar gidebildiğini söylemektedir. Buradan sonra dağlar ve kayalıklar başlamaktadır ki gemiler daha ileri gidememektedirler.³⁵⁰

Mukaddesî Nil'i Hindistan'da bulunan İndus Nehri'ni³⁵¹ istisna tutarak, dünyanın en güzel suyuna sahip nehir olduğunu belirtmektedir. Müellif Nil Nehri'nin hareketlerini eserinde tarihlerini de vererek tek tek anlatmıştır. Nil Nehri Hristiyanların 13 Eylül Günü kutladıkları Haç Bayramı'nda,³⁵² Kıptî Takviminin 10. Ayı olan Bûna'da taşıdığını, bu taşkının 1. Ayları olan Tût'a kadar devam ettiğini söylemektedir. Ayrıca Mısırlıların kurdukları Nilometre³⁵³ ile su seviyesini sürekli kayıt altına aldıklarını söylemektedir. Müellif nehrin taşıdığı dönemlerde Mısır'ın deniz ortasında kalmış ada gibi olduğunu ve şehirlerarası yolculuğun kayıklar ile yapıldığını söylemektedir.³⁵⁴ İbn Rüste Nil Nehri'nin su seviyesinin ölçüldüğüne eserinde yer verse de nilometreden bahsetmemektedir. Müellif Cîze şehrinde bulunan köprünün üzerinden su seviyesinin ölçüldüğünü söylemektedir.³⁵⁵

³⁵⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 79.

³⁵¹ Pakistan'nın en uzun nehri olan İndus, Çin'in Tibet platosundan doğup, Pakistan'ı boydan boya geçerek Umman Denizi'ne dökülmektedir. Bk. İbrahim Güner, "Pakistan", *DİA*, C. 34, TDV yay., İstanbul 2007, s. 149.

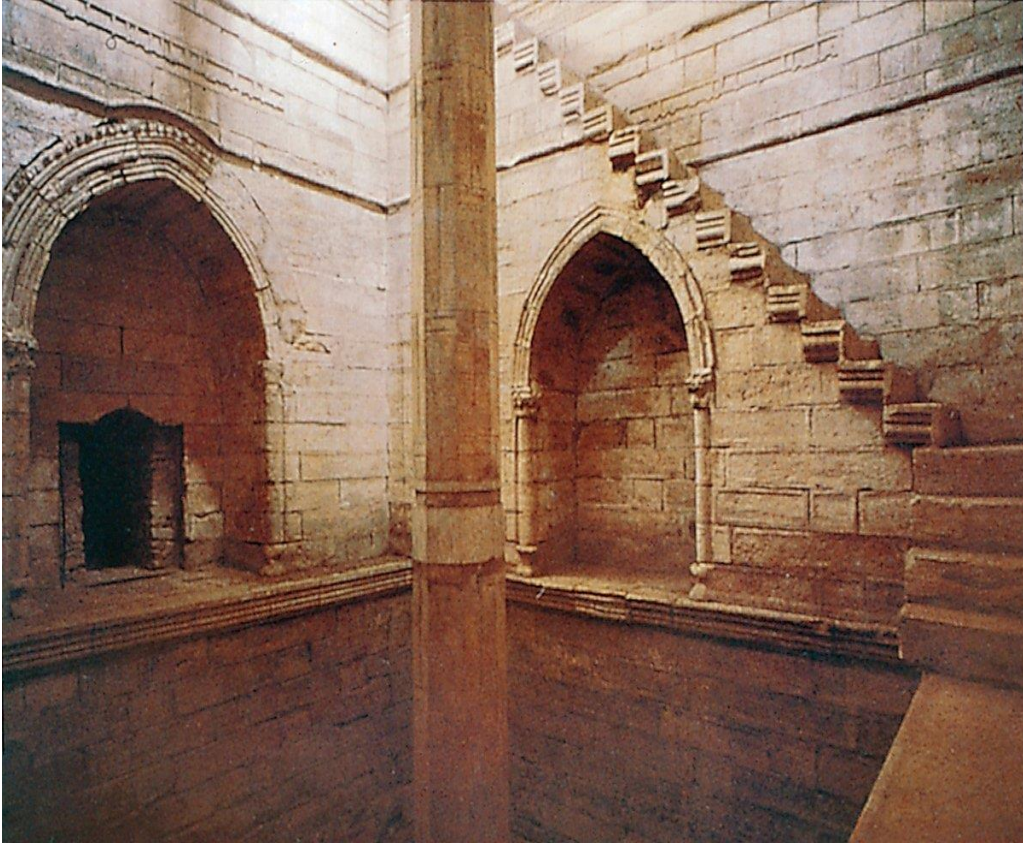
³⁵² Haç bayramı kutsal haçın VI. Yy.'da bulunuşunun yıl dönümü olarak kutlanmaktadır. IX. yy.'da Katolik takvimine eklenen bu bayram, 1960 senesinde çıkartılmıştır. Bk. Mahmut H. Şakiroğlu, "Haç", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 522-524; İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s.81.

³⁵³ Nilometre, Nil Nehri'nin su seviyesini ölçmek için, nehrin kıyısına kurulan tesisidir. Bk. Kaya, "Mikyâsü'n-Nîl", s. 52.

³⁵⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahzenü't-Takâsim)*, s. 226-227.

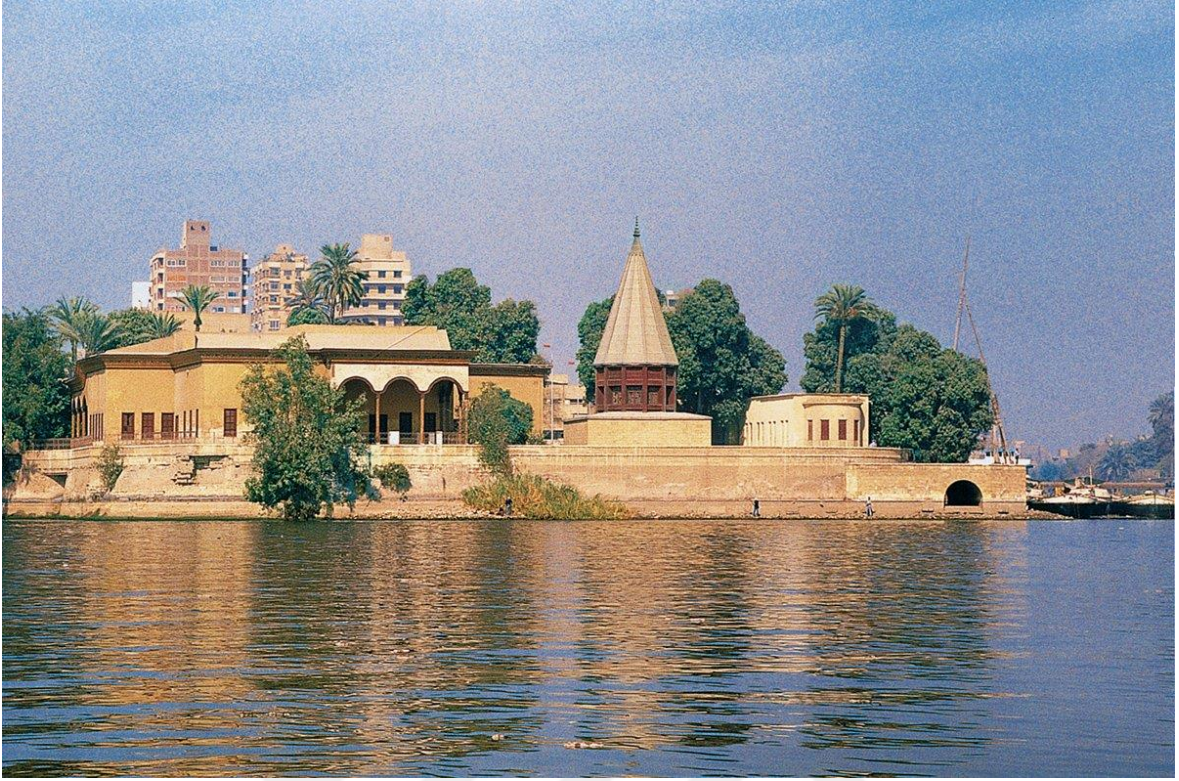
³⁵⁵ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 135.

Mukaddesî Mısırlıların Nil'in taşması durumunda aldıkları önlemleri eserinde belirtmiştir. Buna göre Mısırlılar iki bent kurarlardı. Bu bentler hem şehirlerin sel baskınında korumakta hem de tarım arazilerinin ve bahçelerin sulanmasını kontrol altına almaktadır. Bu tarihi bildiklerinden dolayı nehir taşmadan önce Aynişems şehrine halfa otu ve balçık ile bent kurulmaktadırlar. Nil taşıp bu bente kadar su geldiğinde Emîrilmü'minîn isimli kanal vasıtasıyla Behfît, Munyatayn, Şabrû ve Demenhûr'un tarım arazileri sulanırdı. Hıristiyanların Hac Bayramı günü yani 13 Eylül'de hükümdar Aynişems'e gelerek bu bentin açılmasını emrederdi. Bu bentin yıkılması ile sular yükselip Fustât sular altında bırakacağından ikinci bent Fustât'ın rıhtımına kurulurdu. Bu şekilde şehrin su baskınına uğramasına engel olunurdu.³⁵⁶

Fotoğraf 1: Nilometre İç Görünümü (Kaya, "Mikyâsü'n-Nil", s.52)

³⁵⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 228.

Fotoğraf 2: Nilometre Dış Görünüm (Kaya, “Mikyâsü’n-Nîl”, s.52)

Mısırlılar, kendileri için hayati öneme sahip olan Nil Nehri’ni kullanmayı çok iyi başarmışlardır. Yaşam alanları için felakete dönüşebilecek su taşkınlarını, hayatlarını kazandıkları toprakların sulaması için kullanabilecekleri bir sisteme dönüştürmüşlerdir. Bu sistemler sayesinde sadece nehrin kıyısındaki araziler değil, daha uzak topraklarda sulama yapılmıştır.

Mukaddesî Nil Nehri taşıdığı suyunun soğuk ve bulanık olduğunu, Mısırlıların suyun tekrar eski temiz haline gelmesi için suyun içerisine kayısı çekirdekleri attıklarını belirtmektedir. Ayrıca suyun soğukluğunun iki ay boyunca sürdüğünü, Tinnîs’de güney yeli esince de suyun geri çekilerek nehrin eski haline geldiğini aktarmaktadır. Müellif böylece şehirde yaşayanların bütün depolarını, sarnıçlarını suyla doldurduğunu ve

su sıkıntısına karşı önlemlerini aldıklarını anlatmaktadır. Mukaddesî Nil Nehri'nden su çekmek için bir ekipmandan yararlandığını, çekilen suyun oluğa akıtıldığını ve dolabın her dönüşü için yarım dânek, ekstradan bir dönüş için bir müzebbaka alındığını belirtmektedir.³⁵⁷

Mukaddesî Mısır gezisi boyunca bu nehir ile ilgili çeşitli rivayetler duymuş, bunlara eserinde yer vermiştir. Mukaddesî'nin Kays b. Huccac'a dayandırdığı rivayet İbn'ül-Fakîh'in de eserinde yer almaktadır. Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde Mısırlılar Amr b. el-Âs'a gelerek, Nil Nehri ile ilgili bir gelenekleri olduğunu, bunu yapmazlar ise nehrin eskisi gibi olmayacağından korktuklarını söylemişlerdir. Bu geleneğe göre Bûna ayının 12. gecesinde ailenin ilk çocuğu olan bakire bir kız anne ve babasının rızası ile süslenerek Nil'e atılır. Amr ise bu geleneğin artık hiçbir hükmü olmadığını, İslâm'ın bu tür uygulamaları ortadan kaldırdığını söylemiştir. Bunun üzerine bölge halkı göç etmeye başlamıştır. Halkın bölgeyi terketmesine engel olmak isteyen Amr halifeye bu olayı anlatan bir mektup göndermiştir. Halife böyle bir inancı uygulamamakla doğru olanı yaptığını bildirmiştir. Hz. Ömer ikinci bir mektup göndererek, bunu okuduktan sonra nehre atmasını emretmiştir. Mektupta şu ifadeler yer almıştır; *“Allah'ın kulu emîrül mü'mininden Mısır'ın Nil'ine, eğer daha önce böyle akıyorsan, akma! Eğer seni akıtan tek ve kahhar olan Allah'sa, O'ndan seni akıtmasını diliyoruz.”* Bu mektubu bölge halkına okuyan Amr, Haç Bayramı öncesi göç etmeye hazırlanan insanları gözleri önünde Nil'e atmıştır. Haç Bayramı günü suyun 16 zira/8.64 metreye çıktığı görülmüş, bu âdetin nehre hiçbir etkisinin olmadığı anlaşılınca sonsuza dek terk edilmiştir.³⁵⁸

³⁵⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 228-229.

³⁵⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 227-228; İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 81.

Mukaddesî'nin eserinde yer alan başka bir rivayete göre, Nil suları önceki dönemlerde Feyyûm'a kadar gelmemektedir. Burada yaşayan insanlar susuzluklarını Hz. Yûsuf'a yakınca, o da Nil'e bir set yaptırarak, altına vanaları olan cam tüpler yerleştirmiştir. Bu set ve tüpler sayesinde nehrin suyu Feyyûm'a getirilmıştır. Mukaddesî ziyaret ettiği dönemde Mısır'ın en sulak yerinin burası olduğunu belirtmektedir.³⁵⁹

I.9.2. Göller

Seyyahların verdiği bilgilerden Mısır'da ismi Tinnîs olan bir gölün varlığını öğrenmekteyiz. Bu göl hakkında teferruatlı bilgi veren seyyahlar İstahrî ve İbn Havkal'dır. İstahrî ve İbn Havkal'ın da değindikleri hususlar birbirine benzemektedir. İki müellifin anlattıklarına göre, Tinnîs gölü, Feremâ'nın kuzeyinde, Nil Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü yerde bulunmaktadır. Gölün suyu mevsimlere göre değişkenlik göstermektedir. Yaz mevsimiyle birlikte Nil'in suları yükselmekte ve gölde nehir sularının oranında artış yaşanmaktadır. Bunun sonucunda da gölün sularındaki tuz oranı azalır, daha tatlı hale gelmektedir. Kış mevsiminde ise nehir suları çekilip, Akdeniz'in suyunun oranı artmaktadır. Bu durum ile göl suyundaki tuzluluk oranı artmaktadır.³⁶⁰

I.9.3. Dağlar

Mısır'ı ziyaret eden seyyahlar Mısır'da bulunan üç önemli dağ hakkında bilgi vermişlerdir. Bu dağların ilki Mukattam Dağı, ikincisi Tur Dağı, üçüncüsü ise farklı isimler ile anılan kıymetli madenlerin çıkartıldığı dağdır. Tur Dağı haricindeki diğer ikisi sıradağlar şeklindedir. Hudûdü'l-Âlem'de Muazzam Dağ olarak isimlendirilen bu dağın Nil'in doğusunda yer aldığını Nûbe ve Asvan sınırından başlayıp kuzeyde Fustât'a kadar

³⁵⁹Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 228-229.

³⁶⁰İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56-57.; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 156.

uzanmaktadır.³⁶¹Müellifler Fustât yakınlarında bulunan Mukattam Dağı'nın üç önemli özelliğinden bahsetmektedirler. Bunlardan biri mezarlık olarak kullanıldığı, ikincisi kıymetli madenlerin buradan çıkartıldığı, üçüncüsü ise Tennûr-i Firavun isimli yapıdır.³⁶²

Hudûdü'l-Âlem ile İbn Havkal'ın ve İstahrî'nin eserlerinde, İmam Şâfiî'nin³⁶³ mezarının MukattamDağında bulunduğu belirtilmektedir.³⁶⁴ Ayrıca İbn Havkal, Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn, Hz. Yûsuf, Hz. Ya'kûb ve torunlarının mezarlarının burada olduğunu iddia etmektedir.³⁶⁵

İbn Havkal Mukattam Dağı da dâhil olmak üzere bütün dağların Çin'den başlayan sıradağların uzantısı olduğunu söylemektedir.³⁶⁶Müellif Fustât'ta mezarlık olarak kullanılan Mukattam Dağı'nı anlatırken adı geçen peygamberlerin mezarlarının burada olduğu ile ilgili yanlış bilgiler vermiştir. Hz. Yûsuf ile Hz. Ya'kûb'un mezarları Filistin'de,³⁶⁷ Hz. Mûsâ ile Hz. Harun'un mezarları ise kesin olarak bilinmemektedir.³⁶⁸ Ancak iki eser de geçen İmam Şâfiî'nin mezarı da bu şehirde bulunmaktadır.³⁶⁹İslâmiyetin en büyük din alimlerinden, dört büyük mezhepten birisi olan Şâfiî mezhebinin kurucusu olan İmam Şâfiî'nin mezarının burada olması, şehre maddi zenginliğin yanında manevi zenginlikte katmaktadır.

³⁶¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 21.

³⁶² İbn Rûsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 136; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150;

³⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, soy şeceresi, Hz. Peygamber'in soyuna dayandığı için Şâfi ismi ile meşhur olmuştur. İslâmiyet'in dört büyük mezhepten birisi olan Şâfiî mezhebinin kurucusudur. Ömrünün sonlarına doğru 200/816 tarihinde Mısır'a giderek, hayatının geri kalan dört yılını burada geçirmiştir. Bkz. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, C.38, TDV yay. İstanbul 2010, s. 224.

³⁶⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

³⁶⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150.

³⁶⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 166-167.

³⁶⁷ Harman, "Yûsuf", s.3; Harman, "Ya'kûb", s. 274.

³⁶⁸ Ömer Faruk Harman, "Mûsâ", *DİA*, C.31, TDV yay., İstanbul 2006, s.210; Ömer Faruk Harman, "Hârûn", *DİA*, C.16, TDV yay., İstanbul 1997, s. 255.

³⁶⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

Bu dağ hakkındaki üçüncü husus olan Tennûr-i Firavun'un işlevi hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. İbn Rüste ve İbn Havkal buranın Firavun'un mutfağı olduğunu, ancak Müslümanların bunu yıkarak, cami yaptıklarını belirtmektedirler.³⁷⁰ İstahrî, Minef veya Aynişems şehirlerinden bir şahıs dışarı çıkarken Tennûr-i Firavun'da diğer şehirden görülecek derecede ateşin yakıldığını, ateş görülünce diğer şehirde yaşayanlar misafirlerini ağırlamak için hazırlıklara başladığı yönünde rivayetin olduğunu aktarmaktadır.³⁷¹

İkinci Dağ ise Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu söylenen Tur Dağı'dır. Bu dağ Kızıl Deniz yakınlarında bulunan Tih Çölü'nün içerisinde yer almaktadır. Üçüncü dağ ise Hudûdü'l-Âlem'de Kûh el-Vâhât ismi verilirken, İbnü'l-Fakîh Zümrüt Dağı olarak anılmaktadır. Bu dağda kıymetli taşların çıkartıldığı maden yatakları bulunmaktadır. Ayrıca müellif burada insanların taptığı bir taşın bulunduğunu belirtmektedir.³⁷²

³⁷⁰ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 136; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 160.

³⁷¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 58.

³⁷² İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 74; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113.

II. BÖLÜM

MISIR'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

II.1. Mısır İsminin Kökeni

Mısır isminin kökenini seyyahlardan Mes'ûdî, İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakîh açıklamaktadır. Müellifler bu adın Hz. Nûh'un torunu ve Ham'ın oğlu olan Mısır'dan geldiğini belirtmektedirler.³⁷³ Bu konu hakkında en detaylı bilgiyi veren seyyah Mes'ûdî olmuştur. Ondan edindiğimiz bilgilere göre Hz. Nûh'un torunu, Ham'ın oğlu olan Baysar, dört oğlu Mısır, Farık, Mâh, Yâh ile Allah ve peygambere iman etmiş bir grup insan Babil³⁷⁴ denyola çıkıp Kuzey Afrika istikametinde yol alarak eski çağların meşhur şehri Minef'e kadar gelerek buraya yerleşmişlerdir. Baysar idareyi elinde tutamayacak kadar yaşlandığında oğullardan en büyüğü olan Mısır, ön plana çıkmıştır. Bütün idareyi eline alarak buradaki insanların lideri olmuştur. Bölgeyi babasından çok daha ileri bir düzeye getirerek tam bir devlet haline getirmiş ve kurduğu devletin kralı olmuştur.³⁷⁵ Müellifler Mısır isminin bu kraldan geldiğini iddia etmektedirler.³⁷⁶ İbn Hurdâzbih, bu kadar detaylı bilgiler vermekten ziyade Mısır isminin Hz. Nuh'un torunu ve Ham'ın oğlu Mısır'a dayandığını belirtmekle birlikte Kıptîler ve Berberîlerin Mısır'ın soyundan geldiğini aktarmaktadır.³⁷⁷ Çalışmamızın giriş kısmında da yer aldığı üzere yapılan araştırmalar neticesinde Mısır adının tam olarak nereden geldiği tespit edilmiş değildir. Bu hususta

³⁷³ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 78; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 280; İbn al-Fakîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 71.

³⁷⁴ Babil, Irak'da bulunan en eski şehirdir. Konum olarak Mezopotamya'da Bağdat yakınlarında bulunmaktadır. Bz. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 202.

³⁷⁵ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 280.

³⁷⁶ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 280.

³⁷⁷ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 78.

sadece tahminler yapılmakla birlikte, bu tahminlere göre Mısır'ın ismi sur, kale manasına gelen “*mâsôr*” kelimesinden geldiği düşünülmektedir.³⁷⁸

II.2.Mısır İnsanın Tabiatı

X. yy.'da Mısır'ı ziyaret eden seyyahlardan sadece Mukkadesî, Mısır'da yaşayan insanlar ve özellikleri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Onun izlenimlerine göre, Mısır'da yaşayan insanlar yumuşak tabiatlıdır. Ayrıca Suriye'de yaşayanların Mısırlıları çok fazla sevmediklerini, küçümsediklerini ve kınadıklarını anlatmaktadır. Onları tanımlamak için şu ifadeleri kullanırlar; “*Mısırlıların yağmuru çiğ, kuşları çaylaktır; konuşurken avratlar gibi “ya sîdî” (efendim), Allah seni yüceltsin (eazzekallah), Allah gönlüne göre versin (mâlek keda!) demeye bayılırlar. Yiyecekleri istiridye, çerezleri leblebi, peynirleri hellim, pastaları neyde, biftekleri domuz eti, yeminleri küfürdür.*”³⁷⁹

Mukaddesî eserinde Mısır'da köylülerin ürünlerini hasat ettikten sonra, bir dahaki seneye kadar kullanmak üzere ekmek pişirip kuruttuklarını belirtmektedir. Mısırlıların giyim kuşamlarına da değinen müellif onların kıyafetlerine, misafirperverliklerine ve diğer insanlara karşı övünmeyi çok sevdiklerine dikkat çekmektedir. Yemin ederken büyük bir şey olduğunda “*Allah'ın başı için!*” küçük bir şey olduğunda “*Allah hakkı için!*” ifadelerini kullandıklarını belirtmektedir.³⁸⁰ Mukaddesî ayrıca Mısır halkının dünyadaki en aşağılık, içkiye en düşkün insanlar olduğunu söylemektedir.³⁸¹

Mukaddesî Mısır'ı bir bölgesi çöl olmak üzere yedi bölgeye ayırmaktadır. Çölün dışındaki altı bölgenin oldukça mamur olmasına rağmen şehirleşme oranının düşük

³⁷⁸ Görgün, “Mısır”, s. 28.

³⁷⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 225.

³⁸⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 224.

³⁸¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 52-53.

olmasına Mısır'ın yerli halkı olan Kıptîlerin, bahsi geçen bölgelerde yaşamasını sebep göstermektedir. Kıptîler temizliklerine dikkat etmediğinden, Mısır'ın sıcaklığının da yüksek olmasından dolayı uyuz ve cüzam hastalıklarının yaygın olduğuna dikkat çekmektedir. Kıptîlerin yemek kültürüne de değinen müellif onların devamlı suretle balık tükettiklerinden ve özellikle balığın kafasını çok sevdiklerinden bahsetmektedir.³⁸² Mukkadesî'nin Kıptîler hakkında verdiği bilgilerden, bu insanların medeniyetten uzak kırsal alanda yaşayan bir topluluk oldukları ve temizliklerine dikkat etmedikleri için Mısır'da hastalıklara sebep oldukları yönünde bir sonuç çıkmaktadır. Ancak diğer seyyahların eserlerinde Kıptîler hakkında bu denli sert ifadelerin yer almaması Mukkadesî'nin verdiği bilgilere kuşku ile bakılması gerektiğini göstermektedir.

Kıptîler hakkında olumlu kanaatler edinmediği anlaşılan Mukkadesî diğer insanlar hakkında sert tenkitlerde bulunmadığı görülmektedir. Özellikle kırsal bölgede yaşayan insanların misafîrperver oluşları, kıyafetlerine önem vermeleri gibi olumlu özelliklerini ön plana çıkarmaktadır.³⁸³

II.3. İdarî Yapı

Seyyahlar içerisinde Mukkadesî, Mısır'ın idaresi hakkında malumat vermektedir. Mukkadesî'nin Mısır'ı ziyaret ettiği dönem olan X. yy'da siyasi idare Fâtımîler'in elindeydi. Müellif, Fâtımî idaresinden oldukça güzel bahsetmekte, Mısır'da adaletin tesis edildiğini, halkın müreffeh bir yaşam sürdüğünü, sultanın kudretini insanlara hissettirdiğini anlatmaktadır. Sultan ülke içerisinde o derece etkindir ki buyruklarına

³⁸² Mukkadesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 206,-229.

³⁸³ Mukkadesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 220-229.

insanların karşı çıkması gibi bir ihtimal yoktur. Ayrıca bu dönemde Mısır'da Cuma hutbeleri Fatımî halifesi “*emîrûlmü'minîn*” için okunmuştur³⁸⁴.

Seyyahlar ziyaret ettikleri yerlerde yerli halk ile görüşmesi, kaleme aldıkları eserleri tarihi kaynak bakımından sadece devleti yönetenlerin değil toplum tabakasının da görüşlerini yansıttığı için değerli kılmaktadır. Bu dönemde yazılan siyasetnâme türündeki eserlerin neredeyse tamamında devletin temelini adalet üzerine olduğunu, adaletin olmadığı yerde insanların mutlu bir şekilde yaşayamayacağı ve toplumda kargaşanın çıkacağı gibi tezler üretilmiştir.³⁸⁵ Buradan hareketle Mukaddesî'nin bu konuda verdiği bilgilerden en değerlisi Mısır'ı ziyaret ettiği dönemde Fâtımîler idaresi altındaki insanların adaletle yönetildiklerini hissettiklerini belirtmesidir.³⁸⁶ Ele aldığımız dönem içerisinde bölgede toplamda dört siyasi yapı, “Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fâtımîler” hüküm sürmüştür. Diğer seyyahların eserlerinde idari yapı ile ilgili bilgilerin bulunmaması ele aldığımız dönem ile ilgili tam bir değerlendirme yapmamıza imkân tanımamaktadır.

II.4. Konuşulan Diller

X.yy.'da Mısır'da kullanılan dil hakkında bilgileri Mukaddesî'den öğrenmekteyiz. Mısır'da insanların genellikle Arapça konuştuğunu belirten müellif, Mısırlıların oldukça bozuk ve kötü bir konuşma yapısına sahip olduklarını dile

³⁸⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235.

³⁸⁵ “Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır.” Yusuf Has Hâcîp, *Kutadgu Bilig*, C. II, trc. Reşit Rahmetî Arat, TTK yay., Ankara 1959, s. 155; “Allah'ın takdiri ile bendelerden birine saadet ve devlet hasıl olur. ... onun adaleti sayesinde onlar (reâyâ) rahatlık içinde hayat sürerler.” Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK yay., Ankara 2018, s. 8.

³⁸⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235.

getirmektedir. Mısır'da yaşayan gayrimüslimlerin ise Kıptîceyi kullandıklarını kaydetmiştir.³⁸⁷

Mısır'ın fethinden sonra Kıptîler Hıristiyanlık içerisinde ayrılıklarını daha belirgin hale getirmişler ve milli benliklerini daha güçlü hale getirmişlerdir. O dönemde kültür ve ibadet dili olan Yunanca, yerli halkın ve keşişlerin kullandığı Kıptîce karşısında silinmiştir. Mısır'da dinî merasimlerde Kıptîce egemen olmuştur. Mısır valisi Abdullah b. Abdümelik 706 senesinde Arapçayı resmî yazı dili haline getirmiştir. Bu dönemde halkın büyük çoğunluğu Kıptîceyi kullanmaya devam etmiştir. Ancak resmi dilin ve Kur'an'ın Arapça olması ile bu dil yaygınlık kazanmış ve Kıptîce'nin kullanımı zaman içerisinde ortadan kalkarak sadece ibadet dili olarak kalmıştır. XII. yy.'dan sonra halk arasında Kıptîce anlaşılabilir hale gelmiştir.³⁸⁸ Mukaddesî'nin bölgeyi ziyaret ettiği dönemde Arapça uzun süredir resmî dil olarak kullanılıyordu, Kıptîce ise unutulmaya yüz tutmuş vaziyetteydi. Bundan dolayı müellifin Mısır'da Arapça'nın yaygın şekilde kullanıldığını ve Kıptîce'nin az olduğunu görmesi doğaldır.

II.5. Dinî Yapı

Mısır dinler tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu durumun seyyahların eserlerine yansıdığı görülmektedir. Seyyahlar bu konuya dikkat çekmiş, Mısır ile dinler arasındaki ilişkiye eserinde yer vermişlerdir.

Seyyahların eserlerinde Mısır'da yaşamış olan Yûsufpeygamber sıkça geçmektedir. İbn Rüste bölgeyi ziyaret ettiği dönemde Hz. Yûsuf'un tutuklu kaldığı hapishanenin halen ayakta olduğunu belirtmektedir.³⁸⁹ Ancak kendisinden önce ve sonra

³⁸⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 222.

³⁸⁸ Erdem, "Kıptî Kilesi" s. 163.

³⁸⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 161;

³⁸⁹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 135.

Mısır'ı ziyaret eden seyyahların bu kadar önemli bir yapının varlığından bahsetmemesi, bu bilginin doğruluğu hakkında kuşku uyandırmaktadır. Mes'ûdî Hz. Ya'kûb'un ve Hz. Yûsuf'un Mısır'da vefat ettiğini, hatta Hz. Yûsuf'un cenazesini mermer bir tabuta konulduğunu, kapağını kurşun ile bağlanarak, hava geçirmeyen bir madde ile kaplandığını ve Nil Nehri'ne bırakıldığını söylemektedir.³⁹⁰ Mukkadesî eserinde Hz. Yûsuf'un kuraklığı öngörerek gerekli tedbirleri aldığı ve kardeşleri tarafından satıldığı yerin Fustât olduğu yönünde tarihi bilgileri vermektedir.³⁹¹ İbn Havkal ise Fustât yakınlarında bulunan Mukattam dağı civarında Hz. Yûsuf'un, Hz. Ya'kûb'un ve torunlarının mezarlarının olduğunu belirtmektedir.³⁹² Müellifin burada verdiği malumat gerçekliği kanıtlanmamıştır. Çünkü Hz. Yûsuf ile Hz. Ya'kûb'un mezarlarının yeri hakkında diğer kaynaklarda Şam ve Filistin gibi farklı bölgeler rivayet edilmesine karşın Mısır'da bulunan bir yer zikredilmemektedir.³⁹³

Mısır'da görülen belli başlı inanç şekilleri şunlardır:

II.5.1 Yahudilik

Mısır Musevilik açısından oldukça önemli bir bölgedir. Musevilik tarihi açısından mühim hadiseler Mısır'da gerçekleşmiştir. Bu hadiselere müellifler eserlerinde yer vermişlerdir. İbn Havkal Sâ şehrinde “*Ayn-ı Musa*” isimli bir pınarın bulunduğunu ve Hz. Mûsâ'nın burada hapsedildiğinin söylendini belirtmektedir.³⁹⁴ Mukaddesî Hz. Mûsâ'nın firavunun zulmünden kaçarken ikiye bölünen denizin Mısır'da yer alan Kızıl Deniz³⁹⁵ olduğu bilgisini vermektedir. Yine İsrailoğullarının kaybolduğu çölün³⁹⁶ neresi

³⁹⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, s. 51.

³⁹¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 230.

³⁹² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150.

³⁹³ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. II, MEB yay., İstanbul 1991, s. 511; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 1, Ocak yay., İstanbul 2016, s. 136. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el Bidâye ve'n-nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 1, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul 1994, s. 327-328.

³⁹⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 144.

³⁹⁵ Ömer Faruk Harman, “Mûsâ”, *DİA*, C. 31, TDV yay., İstanbul 2006, s. 208.

olduğu ile ilgili farklı görüşler bulunduğunu, kedisinin kanaatinin Suriye ile Mısır arasında bulunduğu yönünde olduğunu belirtmektedir.³⁹⁷ İbn Hurdâzbih ise ziyaret ettiği dönemde İskenderiye’de Yahudilerin yaşadığını aktarmaktadır.³⁹⁸ Buradan hareketle X. yy.’da Museviliğin Mısır’da varlığını koruduğunu anlayabiliriz. Tarih boyunca azınlık olarak yaşamlarını devam ettirmeye alışkın olan Yahudiler İslâm fetihlerinden sonra da Mısır’da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Müslümanların bölgeye hâkim olması onlar için sadece itaat edecekleri kişilerin değişmesi anlamına geliyordu. Bundan dolayı Yahudiler 20. yy.’a kadar Mısır’da yaşamışlardır. 1941-1948 yılları arasında Irak, Suriye, Arabistan ve Mısır’da Yahudi karşıtı olaylar meydana gelmiştir. Bu olayların sonucunda bu ülkelerden kitlesel bazda göçler meydana gelmiştir. Bu dönemde Mısır’da 75.000-135.000 arasında tahmin edilen Yahudi nüfusundan sadece birkaç yüz yaşlı kalmıştır.³⁹⁹

II.5.2. Hıristiyanlık

Mısır’ı ziyaret eden müelliflerin eserlerine bakıldığında burada yaşayan Hıristiyanlardan genellikle Kıptilere değindikleri görülmektedir. Kıptiler hakkında detaylı bilgilere Ya’kûbî, Mes’ûdî, İbn Havkal ve Mukaddesî’nin seyhât-nâmelerinden ulaşmaktayız.

Kıptilerin kökenini Mes’ûdî eserinde detaylı olarak anlatmaktadır. Mes’ûdî’ye göre Kıptilerin soyu Mısır’a hâkim olan Mısır b. Baysar’a dayanmaktadır. Mısır b. Baysar yaşlandığı zaman ülkesini dört oğluna paylaşmıştır. Ülkesinin idare merkezini büyük oğlu Kıpt (Kopt)’a, diğer bölgeleri Eşmon, Etrib ve Sâar arasında taksim etmiştir. Her bir bölge Mısır’ın oğullarının ismi ile özdeşleşmiştir. Mısır’ın en büyük oğlu Kıpt’in soyundan

³⁹⁶ İsrailoğullarının Hz. Mûsa’ya karşı gelmeleri sonucu Allah’ın onları 40 yıl boyunca dolaşmaya mahkum ettiği yerdir. Bk. *Kur’an-ı Kerim Meâli*, haz. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2011, Mâide, 3/26.

³⁹⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 230.

³⁹⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151.

³⁹⁹ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge yay., Ankara 1996, s. 216.

gelenlerin sayıları oldukça artmıştır. Bunlara da zamanla Kıptîler adı verilmiştir. Kıptîler Mısır'ın dört bir yanına yayılarak ülkenin tamamına egemen olmuşlardır. Yapılan evlilikler ile soylar birbirine karışsa da tamamı nesebini Mısır b. Baysar b. Ham b. Nûh'a dayandırmaktadır.⁴⁰⁰ Mes'ûdî her ne kadar Kıptîlerin soyunu Mısır b. Baysar'a dayandırsa da bu husustaki yaygın görüş, Kıpt kelimesinin Grekçeden türediği ve Mısırlılar ile Nil deltasında yaşayan insanları ifade etmek üzere kullanıldığı yönündedir. Müslümanlar da bu bölgeyi fethettiklerinde burasını “*Dâru'l-Kıbt*” olarak tanımlamışlardır.⁴⁰¹

Ya'kûbî Mısır'ı ziyaret ettiği zaman burada Arapların dışında Kıptîlerin olduğunu belirtmektedir. Kıptîlerin Yukarı Mısır'da yaşayanlarına Merîs; Aşağı Mısır'da yaşayanlarına da Bîmâ denildiğini kaydetmektedir.⁴⁰² Kıptîlerin bu şekilde yaşadıkları bölgeye göre gruplandırılmaları ve her grubun farklı isimlendirilmesi nüfuslarının azımsanamayacak kadar çok olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ya'kûbî gibi bölgeye dışarıdan gelen bir seyyahın eserinde bahsedecek derece dikkat çekmeleri Mısır'da etkin olduklarının bir kanıtıdır.

İbn Havkal Kıptîlerin Hıristiyan olduğunu ve çok sayıda harabe haline gelmiş kiliselere sahip olduklarını belirtmektedir. Müellif Kıptîlerin genellikle zararsız insanlar olduklarını, zenginlerinin iyilik sahibi olduğunu ve sadaka verdiklerini belirtmektedir.⁴⁰³ Ayrıca İbn Havkal ve İbnü'l-Fakîh Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in annesinin ve Hz. İsmail'in (İsmail b. İbrahim) annesi Hâcer'in Kıptî olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰⁴ Tarihi kaynaklara baktığımızda müellifin belirttiği gibi Hz. İsmail'in annesi Hâcer ve Hz. Peygamberin oğlu İbrahim'in annesi Mâriye'nin Kıptî olduğu anlaşılmaktadır. Hz.

⁴⁰⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 280.

⁴⁰¹ Erdem, “Kıptî Kilesi”, s. 143.

⁴⁰² Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 157.

⁴⁰³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 161.

⁴⁰⁴ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 161; İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 73.

İsmail'in annesi Hâcer Fustât yakınlarında bulunan Feremâ'nın bir köyündendir. Hz. Peygamberin Kıptîler hakkında Hz. İsmail'i kastederek şu sözü söylediği kaynaklarda geçmektedir; “Kıptîlere hâkim olduğunuzda onlara iyi davranın. Onların (bizimle) bir dostluğu ve akrabalığı vardır.”⁴⁰⁵ Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in annesi Mâriye Bizans'ın İskenderiye valisi Mukavkıs'ın kızıdır. Mukavkıs Hicretin 7. Senesinde Hz. Peygambere hediyeler ile birlikte kızı Mâriye'yi de göndermiştir.⁴⁰⁶

İbn Havkal, Hz. İsa'nın burada doğduğunu ve Hz. Meryem'in yaslandığı hurma ağacının⁴⁰⁷ burada bulunduğunu söylemektedir.⁴⁰⁸ Ancak tarihi verilere baktığımızda Hz. İsa'nın Kudüs yakınlarında bulunan Beytlehem'de doğduğunu görmekteyiz.⁴⁰⁹ Buradan yola çıkarak hem hurma ağacının Mısır'da olduğu, hemde Hz. İsa'nın Mısır'da doğduğu bilgileri gerçeği yansıtmamaktadır.

Mukaddesî eserinde Hıristiyanlıkla ilgili Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın zulümden kaçarak Mısır'a sığınması⁴¹⁰ hadisesine değinmektedir. Ayrıca bu bölgede Hıristiyanların Cuma günleri ziyaret ettikleri manastırlar bulunduğuna değinmektedir.⁴¹¹

Mes'ûdî Mısır'ın Hıristiyanlar için önemli olmasının sebeplerinden birisi olarak Havari Markos'un mezarının İskenderiye'de olmasını göstermektedir. Markos Hıristiyanlığın peygamberi Hz. İsa'nın havarilerinden birisidir. Onu özel kılan ise kutsal kitapları olan İncil'i aktaran kişilerden(Luka, Markos, Yuhanna ve Matta) birisi olmasıdır. Mezarın şehrin neresinde olduğu veya ne şekilde olduğu üzerine herhangi bir bilgi

⁴⁰⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât'il-Kebîr*, C. 1, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer yay., İstanbul 2015, s. 34.

⁴⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât'il-Kebîr*, C. 10, çev. Mehmet Akbaş, Siyer yay., İstanbul 2015, s. 230.

⁴⁰⁷ Burada bahsedilen hurma ağacı, Hz. Meryem'in doğum sancısı çektiği sırada yaslandığı hurma ağacıdır. Bk. Ömer Faruk Harman, “Meryem”, *DİA*, C. 29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 241.

⁴⁰⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150.

⁴⁰⁹ Ömer Faruk Harman, “İsa”, *DİA*, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s. 467

⁴¹⁰ Harman, “İsa”, s. 466.

⁴¹¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 230.

vermeyen müellif, yöre halkının öldürülmesi ile ilgili anlattığı hikâyeye yer vermektedir. Anlatıldığına göre Markos çevresindeki insanlara kendisi gibi giyinen birisi geldiğinde mutlaka öldürmeleri gerektiğini, kendilerini aldatabileceğini ve mutlak suretle böyle giyinen insanların geleceğini bildirmiştir. Kendisi bir yere gitmek için şehirden ayrıldıktan kısa bir süre sonra şehre geldiğinde insanlara kendisinin Markos olduğuna inandırmamıştır. İnsanlar onun gitmeden önce söylediklerindendolayı onu öldürmek istemişler, ondan Markos olduğunu kanıtlaması için mucize göstermesini, “*Bize söylediklerin doğruysa, şu göğe yüksel de bir görelim*” şeklinde sözler söyleyerek Markos olduğunu kanıtlamasını istemişlerdir. Söylenene göre Markos göğe yükselmek için hazırlık yapmış, yün gömleğini giyerken orada bulunan ve onun Markos olduğuna inanan şakirtlerden bazıları onu tutarak göğe yükselmesini engellemeye çalışmışlardır. Bunu yapmalarındaki amaç ise göğe yükselirse Markos’u bir daha göremeyecekleri korkusudur. Ancak bunlar Markos’u kurtaramamıştır. Öldürülüşü ve gömülmesi hakkında bilgi vermeyen Mes‘ûdî, akıbetinin ölüm olduğunu söylemekle yetinmiştir.⁴¹²

Mes‘ûdî’nin verdiği bilgilere göre havarilerden Markos İskenderiye’de yaşayan Hıristiyanlar tarafından öldürülmüştür. Ancak elimize ulaşan kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Markos’un dindaşları eliyle değil, İskenderiye’de yaşayan putperestler tarafından öldürüldüğünü görmekteyiz. Hıristiyanlığın pagan tanrılarını ortadan kaldıracığı fikri İskenderiye’de yayılınca, putperestler Markos’u takibe almışlardır. M.S. 68 yılında Hıristiyanlar Paskalya gününü kutlarken üzerlerine saldırarak Markos’u yakalamışlardır. Gündüzleri boynuna ip geçirip sokaklarda dolaştırıp, geceleri de hapse atmışlardır. Bu işkence vücudu kanlar içinde kalıp, ölene kadar devam etmiştir.⁴¹³

⁴¹² Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 274-275.

⁴¹³ Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz yay., İstanbul 2015, s. 40.

II.5.3. İslâmiyet

Son semavî dinin kutsal kitabı Kur'an'da birçok yerde Mısır'ın adı geçmektedir. Kur'an'ı yorumlayan bazı din adamları Hz. İsa ve Hz. Meryem'in bir süre kaldıkları, Mü'minûn suresi, 50. Ayette geçen; “*Meryem oğlu İsa'ya ve annesini büyük bir mucize kıldık ve her ikisini de oturmaya elverişli, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik.*”⁴¹⁴ ifadesinde yer alan yerleşmeye elverişli yerin Mısır'da bulunduğu bahsetmişlerdir. Kur'an'da Nûr suresi, 35. ayette geçen “*Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir.*”⁴¹⁵ Mukaddesî ayette geçen bu zeytin ağacının Tur Dağı yakınlarında bulunduğunu, bu ağaçtan üretilen zeytinyağının kralların sofrasında kullanıldığını belirtmektedir.⁴¹⁶

X. yy.'da Mısır'daki dinî hayatı ayrıntılı olarak anlatan tek seyyah Mukaddesî'dir. Müellif Mısır'da X. yy.'da resmî olarak Fâtımîlerin mezhebi olan Şia⁴¹⁷ mezhebinin geçerli olduğunu ancak Mısır'da yaşayan insanların genellikle Müslüman olduklarını ve ehl-i sünnet ve'l-cemaat⁴¹⁸ itikadına bağlı olduklarını belirtmektedir. Bununla birlikte bölgede yaşayan İslâm Fıkıh âlimlerinin Malikî⁴¹⁹ mezhebine bağlı olduklarını, bu şahısların camide imamın tam arkasında namaz kılmalarına karşın evlerinde köpek beslediklerini söylemektedir. Mukaddesî Fustât'ta neredeyse her mezhebe bağlı

⁴¹⁴ Kur'an-ı Kerim Meâli, Mü'minûn, 23/50.

⁴¹⁵ Kur'an-ı Kerim Meâli, Nûr, 24/35.

⁴¹⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 230.

⁴¹⁷ Hz. Muhammed'den sonra halifelüğün Hz. Ali'ye geçtiğini ve kıyamete kadar imametini Hz. Fatma'nın soyundan gelenlerin elinde olduğuna inanan grubun adıdır. Bk. Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993, s. 15.

⁴¹⁸ Ehl-i sünnet ve'l-cemaat, Hz. Muhammed'in dini konularda izledikleri yolu takip eden, sahabe geleneğini sürdürenler için kullanılmıştır. Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin ilkesi Müslümanların toplumsal bütünlüğünü korurken, Hz. Muhammed, sahabe ve ilk dönem ulemanın sıkı takipçisi olmaktır. Bk. Cihan Özyaykan, “Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaat Kavramı ve Sosyal Karşılığı”, *B.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Bartın 2015. s. 117-118.

⁴¹⁹ İsmi Mâlik b. Enes'ten almış ve ona dayanan, günümüze kadar gelmiş dört büyük Sünnî mezhepten birisidir. Bk. Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Sözlüğü*, Ensar yay., İstanbul 2002, s. 306.

insanların olduğunu, şehrin yüksek zümresi Şî' olmak ile birlikte Kerrâmîye⁴²⁰ mezhebine bağlı insanların oluşturduğu bir mahalle bulunduğunu, Mûtezile⁴²¹ ve Hanbelî⁴²² mezheplerine bağlı insanların da sayısının fazla olduğunu eserinde anlatmıştır.⁴²³

Mukaddesî'nin verdiği farklı mezheplere mensup insanların bir arada yaşadığını ve yönetimin farklı mezheplere karşı sert bir tutum içerisinde olmadığı görülmektedir. Ancak tarihi verilere bakıldığında Fâtımîler'in hoşgörülü politika uygulamadıkları, Hıristiyanlara, Yahudilere ve Şî' olmayan Müslümanlara Şî'liği kabul etmeleri için baskı yaptıkları anlaşılmaktadır.⁴²⁴

Mukaddesî Mısır'da ezanın farklı bir ses tonu ile adeta ağıyor hissi verilerek okunduğunu, burada yaşayan Müslümanların namaz esnasında, ellerini kollarını istedikleri gibi sallayabildiklerini, camide ağızlarını burunlarını temizleyerek, pislikleri halının altına sürdüklerini gördüğünü söylemektedir.⁴²⁵ Müellif sabah namazlarından sonra insanlar imamın etrafında halka oluşturarak onun okuduğu Kur'an'ı dinlediklerini, akşam ve yatsı namazlarında camilere din âlimleri, yazarlar ve düşünürlerin geldiğini belirtmektedir. Camilerde her grup kendi halkasını oluşturmaktadır. Mukaddesî Mısır'daki camilerde 120

⁴²⁰ Kerrâmîye mezhebi, IX. yy.'ın sonunda Horasan ve Maveraünnehir'de ortaya çıkmıştır. İsmi kurucusu olan Muhammed b. Kerrâm'dan almıştır. Allah'a cisimlik atfettiği için İslam dışı meheplerden kabul edilmiştir. Bk. Öz, *Mezhepler Tarihi*, s. 287; Sönmez Kutlu, "Kerrâmîyye", C. 25, TDV yay., İstanbul 2002, s. 294-296.

⁴²¹ Mûtezile mezhebi Emeviler döneminde ortaya çıkmasına karşın, Abbâsiler döneminde daha fazla İslâm düşüncesi üzerine tesirleri olmuştur. Nasıl çıktığı hususunda ihtilaf bulunmakla birlikte Sünnî literatürde Vâsıl b. Atâ'nın Hasan Basri'nin ders halkasından ayrılması üzerine hocasının ona kendilerinden uzaklaştığı anlamında i'tizâl demesi üzerine çıktığı görüşü ağırlıktadır. Mûtezile'nin ana görüşü itikadî hususların yorumlanmasında akli görüşlere önem vermektir. Bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.143-155; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, C.31, TDV yay., İstanbul 2006, s. 391-401.

⁴²² Ahmed b. Hanbel'in fikirleri çerçevesinde oluşan ve ismini ondan alan dört büyük Sünnî mezhepten birisidir. Ahmed b. Hanbel, yaşamı süresince fikhî meselelerdeki fikirlerini yazıya geçirilmesine izin vermemiş, böyle durumlarda ilk kaynağın Kuran ve Sunnet olduğu fikrini savunmuştur. Bu şekilde bu mezhepte Kuran ve Hadis öncelikli kaynaklardır. Bk. Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk.: Fûâd b. Abdül Mün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995, s. 29-30; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, C.15, TDV yay., İstanbul 1997, s. 525-547.

⁴²³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 221-222.

⁴²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 5, Çağ yay., İstanbul 1988, s. 202.

⁴²⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 224.

halkanın olduğunu söylemektedir. Cuma günleri hutbe okunurken insanlar için gölgelikler oluşturulmaktadır. Ayrıca namaz vakti bütün çarşılar ve pazarlar bomboştur.⁴²⁶

Mukaddesî Mısır'da yedi farklı kıraat şeklinin kullanıldığını belirtmektedir. Bunlardan en yaygını Nâfi'nin⁴²⁷ kıraatıdır. Mısır'da bir camide Nâfi' kıraatına göre Kur'an okumayan birisi Mukaddesî'nin gözü önünde ayıplanmıştır. Niçin ayıplandığını sorduklarında ise Nâfi'ninkinden daha iyisi olmadığını savunmaktadırlar. İbnî Âmir'in⁴²⁸ kıraatı ise en az rağbet edilen kıraattir. Müellif bu kıraat ile Kur'an okuduğunda, bunun çok eski olduğunu, bırakması gerektiği uyarısında bulunulmuştur.⁴²⁹

Mukaddesî'nin verdiği bilgilere bakıldığında X. yy.'da Mısır'da canlı bir dini ortam olduğu görülmektedir. Camilerde din adamları ve mütefekkirlerin verdiği sohbetler ve ilim halkaları Mısırlı Müslümanların bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Namaz vakti çarşıların ve pazarların boş olmasından ve Kur'an okunurken hangi kıraat ile okunduğunda dikkat edilmesinden ibadete verilen önemi anlamaktayız.

II.5.4. Putperestlik

Mısır'da putperestlik inancı M.Ö. 4000 senesine yani Firavunlar dönemine kadar gitmektedir. Eski Mısır'da Güneş, gök cisimleri ve Nil Nehri tanrı olarak kabul edilmekteydi.⁴³⁰ Putperestlik inancı değişimler gösterse de X. yy.'a kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde semavî dinlerin dışında Mısır'da putperestlik inancının halen

⁴²⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 224.

⁴²⁷ Nâfi' b. Abdurrahman, yedi kıraat imamından birisidir. Hocaları Eb'û Cafer el-Kari ve Şeybe b. Nisâh gibi tâbiler yaşıyorken Medine Mescidi'nde Kuran okumaya ve okutmaya başlamıştır. Yaklaşık yetmiş sene bu ilim ile uğraşmıştır. Bk. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l Kurra'il Kibar'Ala't Tabakati Ve'l-a'sar*, C. 1, çev. Tayyar Altıkulaç, İSAM yay., İstanbul 1995, s. 244; Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, "Kıraatler ve Kurrâ", *Marife*, çev. Ali Ögei, S. 2, Konya 2010, s. 231.

⁴²⁸ İbn Âmir, Kırâat-i seb'a imamlarından birisidir. Kuran okumayı ve kıraat ilmîni, Kuran'ı Muğire b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî vasıtasıyla Hz. Osman'dan öğrenmiştir. Bundan dolayı İbn Âmir kıraatine Hz. Osman kıraatı da denilmektedir. Bk. er-Rûmî, "Kıraatler ve Kurrâ", s. 231.

⁴²⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 222.

⁴³⁰ İnan, *Eski Mısır*, s. 218-220.

mevcut olduğu kaynaklarda görülmektedir. Ya'kûbî Bûce bölgesinde Müslümanların bulunmadığını burada yaşayan insanların tamamının putperest olduğunu eserinde belirtmektedir.⁴³¹ İbnü'l-Fakîh de Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu Tur Dağı çevresinde yaşayan putperestlerden ve bunların dağın üstünde bulunan bir taşa taptıklarından bahsetmektedir.⁴³²

II.6. Ticarî Durum

II.6.1. Ticaret Güzergâhında Mısır

İbn Hurdâzbih eserinde Avrupa ile Çin arasında karayolundan gidilen iki ticaret güzergâhından bahsetmektedir. Bunlardan biri Mısır'dan, diğeri de Anadolu'dan geçmektedir. Anadolu'dan geçen yolun güzergâhı, Slav ülkeleri, Anadolu, Hazar ülkesinin Hamlic şehri, Belh, Maverâünnehir, Vurût-u Toguzguz'â (Türk Beldeleri) ve Çin şeklindedir. Kuzey Afrika istikametinde giden tüccar ise, Endülüs veya Efrenc, Sûsu'l-Aksâ, Tanca, İfrîkiye, Mısır, Remle, Dımaşk, Kûfe, Bağdat, Basra, Ahvaz, Fâris, Kirman, Sind ve Hind güzergâhını izleyerek Çin'e ulaşmaktadır⁴³³. Ya'kûbî ise Mısır'da ticaret için Akdeniz sahilinde bulunan Ayzâb limanından kalkan gemilerin kullanıldığını ve tacirlerin bu limandan altın tozu ve fildişi gibi değerli ticaret ürünlerini götürdüklerini belirtmektedir.⁴³⁴

İbn Hurdâzbih'in bahsettiği ticaret yolu hakkında diğer seyyahlar herhangi bir bilgi vermemektedir. Yaptığımız araştırmalarda bu güzergâhtan bahseden başka bir kaynağa rastlanılmamıştır. Daha sonraki dönemlerde bu konu ile ilgili yapılan araştırmalarda buyoldan bahsedenler de verdikleri bilgileri İbn Hurdâzbih'in eserinden

⁴³¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 153.

⁴³² İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 85.

⁴³³ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 145-146.

⁴³⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 151.

II.6.2. Mısır'da Ticaret Ürünleri

Seyyahların eserlerine bakıldığında Mısır'da ticareti yapılan ürünlerin oldukça geniş yelpazede oldukları görülmektedir. Ya'kûbî, kaysiyye kumaşlarının, çuval bezlerinin, su testilerinin, yün kumaşların, halıların, ipek ve derilerin satışı ve altın, zümrüt, fildişi gibi mücevher yapımında kullanılan değerli malların ihracatı ile Mısır'da geniş bir ticaret hacminin oluştuğunu söylemektedir.⁴³⁶

Mukaddesî eserinde şehirlere göre öne çıkan ticaret ürünlerini aktarmaktadır. Müellif Fustât'ta koyun, keçi, deve gibi hayvanların derilerinden imal edilen, su geçirmeyen, sağlam deri elbise ve kürklerin satıldığını belirtmektedir. Ayrıca deriden imal edilen ürünlerin Mısır'ın en önemli ticari malları olduğunu söylemektedir. Müellif Tinnîs'te renkli elbise, Dimyat'ta şeker kamışı, Feyyûm'da pirinç, keten, Bûsîr'de karides ve keten, Fermâ'da hasır ve liften örülme ip üretimi yapılarak hem ülke içerisine hem de ülke dışına satışının yapıldığına değinmektedir. Ayrıca Mısır genelinde hububat, buzlu cam, kılıç kını, kolza yağı ve civa gibi ürünlerin üretimi ve ticaretinin yapıldığını anlatmaktadır.⁴³⁷ Müellif Suriye'de bulunan Cebel-i Nadra denilen yerde eşsiz güzellikte ve kalitede meyvelerin yetiştirildiğini, Mısır'ın bu meyvelerin çoğunun kurusunu ithal ettiğini belirtmektedir.⁴³⁸ Mukaddesî ayrıca Huzistan bölgesinde dokunan ipekler ile Maşrık bölgesinde imal edilen elbiselerin ithal edildiğini söylemektedir.⁴³⁹

İstahrî ve İbn HavkalBûce bölgesinde yetiştirilen develerin ve siyahi kölelerin ticaretinden bahsetmektedirler. Müellifler bu bölgenin tarıma elverişli topraklara sahip olmamasına rağmen bölgenin zenginliğini Mısır'a sattıkları deve ve insan gücünden

⁴³⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 147-148.

⁴³⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 222-223.

⁴³⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 183-184.

⁴³⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 325, 427.

sağlandığını belirtmektedir.⁴⁴⁰ Diğer müelliflerin bu konuyu girmemesinin sebebi 869-883 yılları arasında meydana gelen büyük köle isyanının yarattığı korku olabileceği gibi, isyandan dolayı köle ticaretinin yapılamaması da olabilir.⁴⁴¹

Mısır'ın bir uzantısı konumunda olan Bûce bölgesi bedevilerin yaşadığı, maddi anlamda zengin bir yerdir. Bu zenginliği sağlayan ise hem altın madenlerine sahip olmaları hem de köle ticareti yapmalarıdır. Bu devirde iki ticaret kaynağında o dönemde ticaretini yapan kişilere oldukça iyi para kazandırmaktaydı. Özellikle vasıflı kölelerin çok yüksek meblağlara satıldığı görülmektedir. Örneğin Abdülaziz b. Mervan'ın Mısır valiliği yaptığı dönemde bir köle 1000 dinara satılmıştır.⁴⁴²

Mukaddesî eserinde köle ticaretinin içeriğinden ziyade kölelerin hadım edilme hadisesine yer vermiştir. Müellif hadım edilenleri siyahlar ve beyazlar olmak üzere iki gruba ayırmakta, ardından siyahları üçe, beyazları ikiye ayırmaktadır. Siyahların birinci grubunu en iyileri olarak nitelemekte ve Mısır'a bunların gönderildiğini, ikinci grubun en şirret olduğunu ve bunların Aden'e gönderildiğini, üçüncü grubun ise Habeşliler gibi olduğunu belirtmektedir. Beyazların birinci grubunun ise Saklebler⁴⁴³ olduğunu bunların önce Endülü's'e götürülerek hadım edildiğini ve oradan Mısır'a getirildiğini söylemektedir. İkinci grub ise Suriye ve Akûr'a⁴⁴⁴ gönderilen Ruamlar olduğunu aktarmaktadır.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 59; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 162.

⁴⁴¹ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi yay., Konya 2017, s. 91-92.

⁴⁴² Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları", *Belleten*, C.LXXXI, S.292, Ankara 2017, s.719.

⁴⁴³ Sakleb kelimesinin çoğulu Sakâlibe'dir. Bunlar Slav ve Fin milletlerinin atalarıdır. Ortaçağ İslâm kaynaklarında bu milletleri tanımlananın yanısıra hadım köleler için de kullanılmıştır. Bk Mehmet Nadir Özdemir, "Sakâlibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi-İslâm Kaynaklarına Göre", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 1, Adana 2011, s. 90-91.

⁴⁴⁴ Mezopotamya. bk.Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 10.

⁴⁴⁵ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 256.

Mukaddesî Rumların hadım edilme sebebini kiliseye verilecek çocukların kadınlarla ve şehvetle meşgul olmasın diye penise dokunmadan sadece yumurtalıklarını aldıklarını anlatmaktadır. Müslümanların ise yaptıkları gazalarda bu hadımları alarak kendi ülkelerine götürdüklerini belirtmektedir. Müellif Sakleblerin hadım edilme işlemini Endülüs'ün Pechina şehrinde Yahudilerin yaptığını ve bu işlem hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu ancak sözüne güvendiği bir hadımdan bu işlemin nasıl yapıldığını öğrendiğini söylemektedir. O kişinin anlattığına göre öncelikle husye yarılr, hadım edilecek kişi korkuya kapılırsa yumurtalardan birisi kasığın içine doğru gider ve onu bulamazlar. Yarılan yer kapanınca tekrar eski yerine döner. Hadım edilme esnasında sadece sol yumurta alınmışsa spermi kesilmez, sağ yumurta alınırsa normal insan gibi sakalları çıkar. Ayrıca hadım edilen kişinin idrar çıkış yerine kurşun bir kalem konulur ki delik kapanmasın ihtiyaç halinde hadım o kalemi çıkararak idrarını yapabilsin.⁴⁴⁶

Mukaddesî eserinde hadım edilen köleleri kategorize etmektedir. Kendi açısından sıraladığı kölelerin en değerlilerinin Mısır'a gönderildiğini belirtmektedir. Siyahi kölelerin hadım edilmesi hadisesine değinmeyen Mukaddesî sadece Rumların ve Sakleblerin hadım edilmesi hakkında bilgi vermektedir. Buradan hareketle Rumların hadım edilmesinin temelinde dini kaygılar yatmaktadır. Kiliseye gönderilen çocukların nefislerine yenilmemesi için hadım edildiği ortaya çıkmaktadır. Saklebler ise Yahudiler tarafından Endülüs'te hadım edilerek Mısır'a gönderilmektedir. X. yy.'da bu işi yapanların genellikle Lübnanlı Hıristiyanlar ve Yahudiler olduğu bilinmektedir.⁴⁴⁷ Hadımlaştırma meselesini bir grup Endülüslü öğrenmiş ve Endülüs yönetimi bu operasyonu serbest bırakılmıştır. Bunun

⁴⁴⁶ Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim), s. 256-257.

⁴⁴⁷ Ali Mazaherî, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık yay., İstanbul 1972, s. 363.

sebebi ise hadımların sarayda görevlendirilmesi olarak görülmektedir.⁴⁴⁸ Mukaddesî kölelerin hadım edilme işinin nasıl yapıldığı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Müellif bu konuda farklı rivayetlerin olduğunu belirtse de bizzat hadım edilmiş birisinden meseleyi aktarması bakımından oldukça önemli bilgiler vermektedir. Mukaddesî'nin anlattığı operasyonunda bütün erkeklik organlarının alındığı görülürken, bu yöntemin çok yaygın olmadığı, çoğunlukla hadımların sadece hasî olduğu yani sadece husyelerinin alındığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁹ Ayrıca Mukaddesî'nin verdiği bilgilere göre Afrika dışından köleler iki yoldan ele geçirildiği görülmektedir. Bunlar gayrimüslimlere karşı yapılan seferler ve köle tacirleri vasıtasıyladır.

Hudûdü'l-Âlem'de Mısırlı tacirlerin Sudan'a tuz, cam ve kurşun ihraç ettikleri ve bu ürünlerin karşılığında ise altın aldıkları bilgisi verilmektedir. Eserde tacirlerin genellikle altının çok olduğu bölgelere gittikleri ve Sudanlı çocukları çalarak hadım edip Mısır'da sattıkları anlatılmaktadır. Hatta Sudanlıların birbirlerinin çocuklarını çalarak tacirlere sattıkları söylenmektedir.⁴⁵⁰

İbn Havkal eserinde verdiği bilgiler ticareti yapılan ürünlerin yanında fiyatlarını da belirtmesi bakımından oldukça önemlidir. Seyyah, debikî kumaşından imal edilen elbiselerin yaldızlı ise 200 dinara, yaldızı yoksa 100 dinara, beş eğrilmiş ipliğin ise 3 dinara satıldığını aktarmaktadır. İbn Havkal Dimyat ve Tinnîs'in etrafında, Tûne, Demîre, Dâbık, Şatâ şehirlerinde imal edilen kumaş ve elbiselerin Mısır dışındaki bölgelere de ihraç edildiğini söylemektedir. Özellikle Irak'a yapılan sevkiyat kayda değerdir. İbn Havkal bu bölgeye yıllık 20.000 ile 30.000 dinar arası satış yapıldığını, ancak Fâtımî veziri Ebü'l-Ferec b. Killis'in bu işle uğraşanlara sıkıntı vermesi, daha fazla vergi toplamak için baskı

⁴⁴⁸ Özdemir, "Sakâlibe", s. 98.

⁴⁴⁹ Aydın Taneri, "Hadım", *DİA*, C. 15, TDV yay., İstanbul 1997, s. 1.

⁴⁵⁰ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 126.

yapması, Tinnîs’de ticaret için gelenlerden de cizye uygulamaya başlatması gibi etkenlerin üretimi bitirdiğini söylemektedir. Bunun sonucunda da ihracat kesilmiştir.⁴⁵¹ İbn Havkal bunlardan başka el-Vâhat bölgesinde üretilen hünnap ve kökboyasının da ticaretinin yapıldığını belirtmektedir.⁴⁵² İbn Havkal ihracatın yanısıra eserinde Mısır’a Endülüs’ten debiki kumaşları kadar kaliteli olan keten elbiselerin, Endülüs’ün şehirlerinden Bicâne’de imal edilen paltoların, Kirman⁴⁵³ bölgesinde üretilen iç çamaşırlarının, Fars⁴⁵⁴ bölgesinde bulunan Güvar ve Cur’dan çıkartılan gül yağlarının Tinat’ta⁴⁵⁵ kesilen çam kerestelerinin ithal edildiğini aktarmaktadır.⁴⁵⁶

Tinnîs ve Dimyat şehirlerinde üretilen kumaşlar, elbiseler, iplikler hakkında bilgi veren İbn Havkal, o dönemde elbiselerin fiyatları ve şehirlerin ihracat rakamlarını vermesi bakımından oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. X. yy.’da ihracatın neden düştüğü hakkında verdiği malumat ve vergi gelirlerini arttırmak için idarecilerin yaptığı baskıların nelere sebep olacağını gözler önüne sermesi oldukça önemlidir. Ayrıca Mısır’daki ticaret ürünleri hakkında diğer müelliflerin verdiği bilgilere bakıldığında çok çeşitli ürünlerin ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Tarım, hayvancılık, madencilik alanında ürünlerin ticareti ham madde olarak değil, işlenmiş olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle bazı ürünlerin dünya çapında üne sahip olması ve ticaretinin yapılması Mısır’ın üretim ve ticaret konusunda ne kadar ileri seviyede olduğunu göstermektedir.

⁴⁵¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.152–153.

⁴⁵² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.154.

⁴⁵³ Kirman, İran’ın doğusu, Horasân’ın güneyinde yer alan bölgedir. Bk. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 160.

⁴⁵⁴ Fars Güneybatı İran bölgesidir. Bk. Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 437.

⁴⁵⁵ Tinat, Akdeniz kıyısında bulunan bir kaledir. Bk. İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 179.

⁴⁵⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 119, 179, 267, 278.

II.7. Ziraat

Mısır'da ziraat Nil Nehri'ne bağlıydı. Tarım yapılan topraklara neredeyse hiç yağmur yağmaz, tarım arazileri yıllık taşkınlar ile nehirden sulanırdı. Bu taşkınların alüvyonları bölgeye getirmesi, buradaki topraklardan normal yağmurlar ile sulanan yerlere göre üç-dört kat daha fazla mahsül alınmasını sağlamıştır.⁴⁵⁷ Mısır'da üretilen tarım ürünlerini konumuz dâhilindeki seyyahlar zikretmesine karşın bunlar içerisinde yalnız İbn Havkal, ziraat hacmini, ürünlerin ekim ve hasat zamanı gibi derli toplu bilgileri eserinde anlatmıştır.

İbn Havkal Mısır'ın öneminin önceki dönemlere nazaran azaldığını belirterek, bölgenin eski dönemlerde oldukça gelişmiş, mamur ve zengin bir ülke olduğunu belirtmektedir. İbn Havkal Ebü'l-Hasan b. el-Müdebbir'in⁴⁵⁸ Mısır tarım arazilerinin tamamının işlenmesi ile bütün cihana yetecek kadar mahsul elde edilebileceğini ancak bu toprakların az bir kısmında tarım yapıldığını tesbit ettiğini eserinde nakletmektedir. Müellif bahsedilen dönemde ekilebilecek arazi büyüklüğünün toplam 18.000.000 feddan⁴⁵⁹ yani 114.624.000.000 m² olduğunu söylemektedir. Ancak ekilen arazi sadece 2.000.000 feddan yani 1.273.000.000 m²'lik bir alan olduğunu aktarmaktadır.⁴⁶⁰

X. yy.'ın son dönemlerinde Mısır'ı ziyaret etmiş olan İbn Havkal, ülkenin eski ihtişamını kaybettiğini öne sürerek, verdiği rakamlar ile bölgedeki verimli tarım arazilerinin neredeyse % 95'nin boş bırakıldığını belirtmektedir. Buna sebep olan husus hakkında eserde herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Müellifin verdiği bilginin

⁴⁵⁷ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, s. 24.

⁴⁵⁸ Sâmerâ'da doğan İbnü'l-Müdebbir, devlet adamlığının yanında edip ve şairdir. Çeşitli devlet kademelerinde görev almakla birlikte 861 tarihinde Mısır haracının idaresiyle görevlendirilmiştir. Bk. Mustafa Zeki Terzi, "İbnü'l-Müdebbir, Ebü'l-Hasan", *DİA*, C.21, TDV yay., İstanbul 2000, s. 149.

⁴⁵⁹ 1 feddan 6338 m²'ye tekabül etmektedir. Bk. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 80.

⁴⁶⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 138.

kaynağı devletin yüksek kademelerinde görevli olması hasebiyle, bu durumdan devletin hoşnut olmadığı anlamını çıkarabiliriz.

İbn Müdebbir IX. yy.'ın ortalarında Mısır'a görevli olarak geldiğinde bölgede ekilebilir arazinin fazla olmasına rağmen çok azının ekildiğine şahit olmuş ve bu konuda çalışmalar yapmıştır. Yaptığı çalışmalar neticesinde bu arazilerin tamamının ekilememesinin sebebini iş gücü eksiliği olarak görmüştür. İbn Müdebbir Mısır'da bir yıl içerisinde en fazla 60 gün tarım yapılabileceğini ve bu zaman zarfında bir çiftçinin 50 feddan yani 296.500 m² toprağı ekebileceğini tespit etmiştir. O dönemde Mısır'da toplam 120.000 çiftçi bulunmaktadır. O dönemde bütün toprakların ekilebilmesi için 440.000 çiftçinin daha olması gerekmektedir. Ayrıca devlet çiftçiye toprağı ortaklık yolu ile vermekte, Harac vergisini düşüren çiftçileri de hapis ile cezalandırmaktadır. Buradan devletin toprakları işleme konusunda sert bir tutum sergilediğı sonucu çıkmaktadır.⁴⁶¹

İbn Havkal Mısır'da tarımın hangi dönemlerde yapıldığını, hangi aşamalardan geçtiğini eserinde tek tek anlatmıştır. Mısır'da tarım Kıptî takvimdeki aylara göre düzenlenmiştir ki bu düzen oldukça eski dönemlerden beri işlerliğini korumaktadır. Mısır'a yağmur veya kar yağmadığı için tarımın neredeyse tamamının Nil suyu ile yapıldığına dikkat çekmektedir. Nil'in taşıdığı Tût (11 Eylül – 10 Ekim) ayında, bütün arazi sular altında kalır. Bu sular çekildikten sonra tam tarih olarak Bâbah (11 Ekim – 9 Kasım) ayının 8. günü sabahından sonra yonca, keten, arpa, buğday, mısır, darı gibi tahıl ürünleri ekilmeye başlanır. Yaklaşık bir ay sonra Hatur (10 Kasım – 9 Aralık) ayında çeltik hasadı yapılırken tohumlu bitkiler ekilmeye başlanır. Kyhak (10 Aralık – 8 Ocak) ayı boyunca geç dönemlerde ekimi yapılan bitkiler ekilir. Bu aydan sonra susam, pamuk, salatalık, sebze

⁴⁶¹ Mustafa Demirci, Abbâsîler'de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnu'l-Müdebbir'in Toprak ve Vergi Reformları", *TİTAP*, Elazığ 2010, s. 558-559.

gibi bitkiler ekilir. Baromhat (14/15 Mart – 8/9 Nisan) ayında şeker kamışı ekilip Bashens (9/10 Mayıs – 7/8 Haziran) ayında tohumlu bitkilerin hasatı yapılırdı. Misra (7/8 Ağustos – 5/6 Eylül) ayında ise pirinç ekimi yapılırdı. Ayrıca Mısır’da bulunan Tinnîs ve İskenderiye su kanalları sayesinde Nil’in kıyısı olmayan bölgelere su taşınarak ekim yapılması sağlanmıştır. Örneğin Buhayra ve Batın yörelerinde İskenderiye kolu sayesinde oluşan vadilerde ve geçit yerlerinde ekim yapılabilmektedir.⁴⁶²

Mısır’da yapılan tarım ile ilgili konumuz dâhilindeki seyyahlardan en ayrıntılı bilgiyi İbn Havkal vermektedir. Diğer müelliflerin eserlerinde bu denli teferruatlı bilgiler hatta üretimi yapılan bitkilerin isimleri dışında hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İbn Havkal Mısır’da Nil’i nasıl kullandıklarını, nehrin taşma dönemlerini, aylara göre bitkilerin ekilip-biçilmesini tek tek anlatmıştır. Ancak verdiği bilgiler içerisinde toprağın ne ile sürüldüğü, hangi tarım aletlerinin kullanıldığı gibi malumat bulunmamaktadır. Bölgede yapılan ziraat ile ilgili çok önemli bilgiler verilse de sözünü ettiğimiz eksikler nedeniyle bazı hususlar aydınlatılamamıştır.

Diğer müellifler genellikle hububat tarlaları ve hurma bahçelerinden bahsetmektedirler. Bunların dışında İstahrî Fustât çevresinde çubuğa benzeyen balsan bitkisinin yetiştirildiğini ve bu bitkiden balsan yağı üretildiğini belirtmektedir. Ayrıca müellif balsanın bu yöre dışında yetiştirilmediği aktarmaktadır.⁴⁶³ Hudûdü’l-Âlem’de Nil Eşmûneyn, İhmim ve Bulaynâ’da çok sayıda abanoz ağacının olduğunu söylenmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁶² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.139-140.

⁴⁶³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

⁴⁶⁴ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 113.

II.8. Mısır Vergi Âmillikleri, Beytûlmâli, Kullanılan Para Birimleri ve Gelirleri

II.8.1. Vergi Âmillikleri

Vergi Âmilleri, devlet tarafından görevlendirilen, sorumlulukları altındaki bölgeden vergileri tahsil eden kişilerdir. Bu görevliler sadece kendisine belirtilen miktarda vergi toplayabildi. Eksik kalan kısmı başka bir şekilde toplama veya fazla gelen vergiyi istediği gibi kullanma yetkileri bulunmuyordu.⁴⁶⁵

Kudâme b. Ca'fer eserinde Mısır'ın vergi âmilliklerini yani vergi tahsildarlıklarını tek tek saymaktadır. Bunlar, Mısır genel âmilliği, İskenderiye ile Yukarı Mısır âmillikleri olan; Feyyûm, Minef, Vesim, Şarkiye, Dilas, Bûsır, Sanâ, Kurides, Abbas Halife, Tahâ, Kays, Eşmüneyn, Şünude, Ensıbâ, Asyût, Şatb, Hayyiz, Kakhare, İhmîm, Behnesa, Deyr, İşâye, Felhu, Dendere, Kıft, Aksur, Erment, Esnâ, Edfu ve Asvan amillikleridir. Aşağı Mısır amillikleri ise, İblil, Bi'ri'l-Gâra, Natan, Efsahun, Atrabya, Eyle, Fâran, Râyetü'l-Hicaz, Ferama, Nûsâ, Dimyat, Tinnîs, Turra, Sehâ, Tîde, Deysa, Tur, Hanbetâ, Tarnût, Sanuf, Malides, Dkhale, Kan, Ahnu, Reşid ve Başrut vergi âmillikleridir.⁴⁶⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak vergi âmilliklerinin sayısından vergi işinin Abbâsîler tarafından sıkı tutulduğunu söyleyebiliriz.

II.8.2. Para Birimleri

Seyyahlar içerisinde sadece Mukaddesî, Mısır'da kullanılan para birimine değinmektedir. Diğer müellifler vergiler hakkında bilgi verirken miktarları genellikle dinar

⁴⁶⁵ Nuh Arslantaş, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler II*, C. 6, Siyer yay., İstanbul 2018, s. 101-102.

⁴⁶⁶ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 153.

cinsinden verseler de bu para biriminin kullanılması üzerine bir şey söylememektedirler. Sadece İbn Havkal bazı ürünlerin fiyatlarını belirtirken “*dinar*”ifadesini kullanmıştır.⁴⁶⁷

Mısır’da kullanılan para birimini kesin olarak veren Mukaddesî genellikle râzi ismindeki para, dirhem ve dinarın 1/5’ine tekabül eden “*müzebbaka*” ismindeki gümüş sikkenin kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca müellif, Fâtımîler bölgeye egemen olup para birimini değiştirmeden önce miskal ve pirinç sikkelerin de kullanıldığını ancak yeni yönetimin bu iki para kurunu tedavülden kaldırdığını belirtmektedir.⁴⁶⁸

İslâm dünyasında saf gümüşten basılan paraya dirhem, saf altından basılana dinar denir. Bu paralar yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar tedavülde kalmıştır. İlk İslâmî paraları 65/685-86/705kestiren Emevi Halifesi Abdümelik b. Mervân (65/685-86/705) olmuştur.⁴⁶⁹ Dinarın ağırlığı 4,25 gr., dirhem ise 2,975 gr. ağırlığındadır.⁴⁷⁰ İslâm dünyasında ağırlık birimi olarak kullanılan miskal, para birimi olarak dinarla aynı anlamda kullanılmıştır.⁴⁷¹ Yani Fâtımîlerden önce Mısır’da dinar kullanılmış ancak yeni yönetim pirinç sikkeler ile birlikte bu para birimini tedavülden kaldırmıştır. Bunun sebebi ise Fatîmîlerin Mısır’ı ele geçirdikten sonra paranın ayarında değişikliğe giderek “*ed-dînârü’l-Muizzî*” isminde yüksek değerli dinarlar bastırmalarıdır.⁴⁷²

Mukaddesî’nin belirttiği para birimlerinden râzi ve müzebbaka ile ilgili yaptığımız araştırmalarda bir sonuç elde edilemedi. Bu hususta iki tahmin bulunmaktadır. İlk tahminimize göre Râzi parası, Abbâsi halifesi Râzî-Billâh dönemine dayanmaktadır. Çünkü Râzî-Billâh döneminde (322/934-329/940) iki bölgede darphane bulunmaktadır. Bu

⁴⁶⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.152-153.

⁴⁶⁸ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 223-224.

⁴⁶⁹ Mehmet Erkal, “İslamın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 1985, s. 88.

⁴⁷⁰ Erkal, “Para ve Zekat”, s. 99.

⁴⁷¹ Erkal, “Para ve Zekat”, s. 81.

⁴⁷² Seyyid, “Fâtımîler”, s. 230.

bölgeler Bağdat ve Mısır'dır.⁴⁷³ İkinci tahminimize göre Râzi “ed-dînârü'l-Muizzî”isminde yüksek değerli dinar olabilir. Fâtımîler kendi dönemlerinde Abbâsî paralarının kullanımına sıcak bakmayacaklarından dolayı bu para birimi ed-dînârü'l-Muizzî olabilir ancak halk arasında ağız alışkanlığından dolayı bu paraya râzi denilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca Mukaddesî bahsettiği diğer para birimi olan müzebbakanın değerini kendisi vermiştir. Dinarın 1/5'ine denk geldiği belirtmiştir. Dirhem'in değeri dinara göre 1/10⁴⁷⁴ olmasından gümüş bir para olan müzebbaka dirhem'in iki katı değerinde olduğunu görülmektedir.

II.8.3. Vergi Gelirleri

Mısır vergi gelirleri hakkında Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih, Kudâme b. Ca'fer, İbn Rüste, İbn Havkal, Mukaddesî ve İbnü'l-Fakîh eserlerinde bilgiler vermişlerdir. Ya'kûbî eserinde belirli dönemlerde Mısır'dan toplanan vergi miktarını aktarmıştır. Müellif Mısır'ın fethedildikten sonraki ilk senesinde vali Amr b. el-Âs'ın, 14.000.000 dinar, ikinci sene ise 1.000.000 dinar hilafet merkezine gönderdiğini ve vergi gelirinin düşmesine kızan Hz. Ömer'in valiye “*ey hain*” diye hitap eden bir mektup gönderdiğini söylemektedir. Hz. Ömer'den sonra halife olan Hz. Osman'ın Mısır'a vali olarak atadığı Abdullah b. Sa'd⁴⁷⁵ döneminde kişi başı cizye ile birlikte 5.000.000 dinar, Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd (786-809) döneminde 4.000.000 dinar, sonraki dönemlerde ise 3.000.000 dinar toplandığına eserinde yer vermektedir.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Mustafa Hizmetli, “Abbâsîler Döneminde Para Basımı”, *İSTEM*, S. 15, Konya 2010, s. 88.

⁴⁷⁴ Erkal, “Para ve Zekat”, s.100

⁴⁷⁵ Abdullah b. Sa'd'ın babası Ebû Serh b. el-Hâris b. Hubeyb b. Cezîme b. Mâlik b. Hısl b. Âmir b. Lüey'dir. İlk Müslümanlardan olup Hz. Peygamberin vahiy katipliğini yapmıştır. Sonradan dinden dönerek Mekke'ye gitmiştir. Hz. Peygamber Mekke'nin fethi sırasında kanını helal kılmıştır. Süt kardeşi olan Osman b. Affân onun için emân istedi. Hz. Peygamberde emân vermiştir. Osman b. Affân halife olunca Amr b. el-Âs'tan sonra onu Mısır valisi tayin etmiştir. Abdullah Halife vefat edene kadar bu görevde kalmıştır. Bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakât'l-Kebir*, C. 9, çev. Ali Bakkal-Yasin Kahyaoglu, İstanbul 2015, s. 502.

⁴⁷⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 156.

Tarihçi İbn Abdülhakem, Hz. Ömer ile Amr b. el-Âs'ın birbirlerine yazdıkları mektupları eserinde aktarmıştır. Hz. Ömer yazdığı mektupta Firavunların çok sağlam bir sistem kurduklarını ve onların bu sistem sayesinde topladıkları verginin kendi döneminde toplanan miktarın iki katından fazla olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁷ Amr b. el-Âs halifeye cevaben yazdığı mektupta Firavunların topraklara kendilerinden çok daha fazla değer vermelerinden dolayı, tarım arazilerinin çok daha geniş ve bayındır olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁸ İki mektuptan anlaşıldığı üzere Firavunların tarım sisteminde ileri bir noktada olmalarına karşın kendilerinden sonraki dönemlerde yaşanan ihmaller ile Mısır'da ziraat gerilemiştir. Buradan hareketle Mısır'da vergi gelirlerinin düşmesinin tarım arazilerinin büyüklüğü ile alakalı olduğu görülmektedir. Mısır'da Ziraat başlığı altında geçtiği üzere Mısır'da yaşanan işgücü eksikliğinden dolayı ekilebilir arazilerin tamamı kullanılmıyor, bu durum da vergi gelirlerinin düşmesine sebep oluyordu.

İbn Havkal Mısır'daki vergi gelirlerini anlatırken Ya'kûbî'den farklı rakamlar vermektedir. Diğer vergilerin dışında sadece cizye vergisinin Amr b. el-Âs döneminde 12.000.000 dinar, Amr'ın yerine görevlendirilen Abdullah b. Sa'd'ınvaliliği döneminde 14.000.000 dinar toplanıp verginin hilafet merkezine gönderildiğini belirtmiştir.⁴⁷⁹ Abbâsî halifesi Memun döneminde vergilerin adil bir şekilde, burada yaşayan insanların hakları gözetilerek toplandığını ve Nil Nehri suları 17 zira⁴⁸⁰ 10 parmak yani yaklaşık 10 metre seviyesine yükseldiği zaman 4.257.000 dinar vergi toplandığını söylemektedir. Ayrıca bir

⁴⁷⁷ “Firavunların bütün küfür ve şiddetlerine rağmen, muhkem bir sistem kurmalarına haret ediyorum. Beni daha da hayrete düşüren ise daha önceleri Mısır'ın ödediği verginin bugün yarısının bile toplanamamış olmasıdır.” Bk. Demirci, “İbnu'l-Müdebbir”, s. 556.

⁴⁷⁸ “Sizin zikrettiğiniz ve sizi hayrete düşüren harâc meselesini incelemek için mektubun cevabını geciktirdim. Gerçekten de Firavunlar zamanında vergi gelirleri bugünkünden faha fazla, ekili alanlar daha geniş ve arâziler daha mâmûr idi. Çünkü onlar küfür ve zulümlerine rağmen bizim arâzîye verdiğimiz önemden daha fazla önem veriyorlardı”. Bk. Demirci, “İbnu'l-Müdebbir”, s. 556.

⁴⁷⁹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 138.

⁴⁸⁰ Zira ortalama 54,04 cm'e tekabül etmektedir. Bk. Hinz, *Ölçü Sistemleri*, s. 67.

feddanlık alandan yani 635 m² yerden iki dinar vergi toplandığı bilgisini vermektedir.⁴⁸¹ Müellif Fâtımî halifesi Ebü'l-Hasan Cevher'in Mısır'a gelmesinin ikinci yılında yani 359/970 tarihinde 3.400.000 üzerinde vergi geliri elde edilmiştir. Fâtımîler Mısır'a egemen olmadan önce burada vergiler feddan başına yani 6368 m²'ye 3,5 dinarken, Fâtımîler döneminde ise bu rakam 7 dinara çıkmıştır. İbn Havkal, Mısır'a geldiği dönemde ise vergi memurlarının ikta⁴⁸² sahibi olanları koruduğundan vergi gelirlerinin en düşük seviyede olduğu dönem olduğunu söylemektedir.⁴⁸³

İbn Havkal ve İbn Rüste Nil Nehri ile vergi geliri arasındaki bağlantıya değinmektedir Nil'in suları yükselip, nehir taşıdığı topraklar sular altında kalır, sonra çekilince su altında kalan topraklar ziraat için uygun hale gelirdi. Bundan dolayı suyun yükselmesi demek vergi gelirlerinin artması manasına gelmiştir. Bu duruma binaen Mısırlıların kurdukları Nilometre⁴⁸⁴ ile su seviyesini sürekli kayıt altına almışlardır. Suyun seviyesine göre tarım arazilerinin ne kadarının sulanacağını ölçerek vergi miktarını hesaplamışlardır.⁴⁸⁵

Vergiler konusunda İbn Rüste ve İbn Hurdâzbihaynı rakamları telaffuz etmektedirler. Ayrıca Mısır'da toplanan vergiler ile ilgili en eski bilgiyi yine bu iki müellif vermektedir. Hangisinin olduğunu söylemeseler de firavunlar döneminde haraç vergisinin 96.000.000 dirhem olduğunu, Emeviler'in 105-109/723-727 yıllarında 2.7000.000

⁴⁸¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 138-139.

⁴⁸² İkta, kimsenin sahibi olmadığı yerlerin vergi gelirlerini hizmetleri karşılığında devlet görevlilerine verilmesidir. Bk. Coşkun Can Aktan, "İkta Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S.44, Ekim 1986, s. 165-173.

⁴⁸³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 162-163.

⁴⁸⁴ Nilometer, Nil Nehri'nin su seviyesini ölçmek için, nehrin kıyısına kurulan tesistir. Bkz. Mahmut Kaya, "Mikyâsü'n-Nîl", *DİA*, C.30, TDV yay., İstanbul 2005, s. 52.

⁴⁸⁵ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 135.

dinarcıvarı, Abbâsîler döneminde ise 2.180.000 dinar vergi toplandığı bilgisini vermektedirler.⁴⁸⁶

Emeviler dönemindeki mevali politikası yani Arap olmayan insanlar Müslüman olsalar dahi ikinci sınıf vatandaş olarak görülmüşlerdir. Genellikle bütün Müslümanlar eşit haklara sahipmiş gibi görünse de siyasi, sosyal ve ekonomik olarak ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi devletin gelirleri düşmesin diye Arap olmayan Müslümanlardan da alınmıştır. Abbâsîler döneminde bu ikiliğe ve uygulamalara son verilmiş, vergi işi adil bir şekilde toplanmaya başlanmıştır. Ancak bu durum vergi gelirlerinin düşmesine yol açmıştır.⁴⁸⁷ Mısır'da vergi gelirlerindeki düşüşün iki sebebi olduğu görülmektedir. Birincisi tarım arazilerininin tamamının işlenmemesi, ikincisi ise Abbâsîler döneminde mevali politikasının terk edilmesidir.

Kudâme b. Ca'fer, Kitabü'l Harac'da Mısır'dan toplanan arazi vergisinin 2.500.000 dinar olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁸ Mukaddesî eserinde Kudâme b. Ca'fer'den nakil yaparak aynı miktarı vermektedir.⁴⁸⁹ İbnü'l-Fakîh ise Mısır'ın Abbasiler döneminde 1.100.080.000 dinar harac vergisi olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁰

Seyyahlar içerisinde vergilerin toplanma zamanı ile toplanma şekillerini anlatanlar Mukaddesî ve İbn Havkal olmuştur. İbn Havkal, Mısır'da vergi toplama sisteminin Firavunlar döneminde kurulduğunu ve o zamandan itibaren o sistemin tatbik edildiğini anlatmaktadır. Bu sistem Kıptî takvime göre alınan vergilerden olan haraç, Nil Nehri'nin taşması üzerine toplanmaktadır. Güneş yılını esas alan bu vergi takvimi İslâmî bir gelenek olmayıp, vergi ödeyenlerin haklarını korumak için kullanılmaktadır. Bu olay

⁴⁸⁶ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 138.

⁴⁸⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C.1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 31, 47.

⁴⁸⁸ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s.153

⁴⁸⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235.

⁴⁹⁰ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 88.

Kıptî takvimde Tût (11 Eylül – 10 Ekim) ayında meydana gelmektedir. Ayrıca Nil beklenen seviyede yükselip, bütün toprakları altına alacak seviyeye gelmediği dönemlerde olmaktadır. Böyle bir şey olursa, sular altında kalmayan arazilerden vergi alınmazdı. Tut ayından Tûbah (9 Ocak – 7 Şubat) ayına kadar yukarıda bahsettiğimiz zirai faaliyetler yapılır ve bu aydan sonra haraç vergisi yani mahsullerden alınan vergi toplanmaya başlardı. Sicillerden hesaplanarak toplanan vergi miktarı mahsulün 1/8'i kadardır. Haraç vergisi üç taksitte toplanır. İlk taksit 1/8'ini, ikinci taksitte 1/4'ü, üçüncü taksitte de kalanın tamamı alınır. Haraç vergisi Amchîr (8 Şubat – 13 Mart) ayında alınmaya başlar, toplanması yaklaşık on ay sürer. Bu verginin dışında arazinin kullanım vergisi, Nil'in taşmasından sonra arazileri kayıt altına alan görevlilerin ücretleri de ziraat ile uğraşan insanlardan toplanırdı.⁴⁹¹

Mukaddesî Mısır'da vergilerin, mükelleflerin üzerine ağır bir yük yüklediğini özellikle Tinnîs, Dimyat, Fustât ve Nil Nehri boyunca uzanan yerleşim yerlerinde bu ağırlığın arttığını söylemektedir. Ayrıca müellif Mısır'daki vergi toplama sistemini anlatmıştır. Bu sisteme göre hükümdarın mührü olan resmi belgeler tamamlanmadan Şataviyye isimli Şata bölgesinde yetişen pamuktan yapılmış kumaşlardan hiçbir şekilde ürün imal edilemez. Pamuk tarladan toplandıktan sonra devlet tarafından belirlenmiş araçlar vasıtasıyla satılabilir. Devlet memurları satılan her pamuğu defterlere kaydederek vergi miktarını belirlerler. Pamuğu toplayanlara, desteleyene ve düzenli bir hale sokana vergi indirimi uygulanır. Dışarıya ihraç edenlere de ayrı bir vergi konulur. Devletin onayı alınıp, vergileri ödendikten sonra herkes kendine ait mührü vurarak ürünleri gönderirdi.⁴⁹²

⁴⁹¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.139-140.

⁴⁹² Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235.

Mukaddesî Tinnîs'de bir vergi memuru ile konuşmasında, günlük topladığı verginin bin dinar olduğunu öğrenmiştir. Aynı miktar diğer yerlerde de toplanmaktadır. Yukarı Mısır'da ve İskenderiye bölgelerinde batından gelen gemilerden, Feremâ'da ise Suriye'den gelen gemilerden yüklü miktarda vergiler toplanmaktadır. Kızıl Deniz'de her yük için bir dirhem, Tinnîs'te bir tulum zeytinyağına bir dinar vergi alınmaktadır.⁴⁹³

Mukaddesî eserinde tarihi açıdan çok önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilere baktığımızda, vergi işinin Mısır'da çok sıkı bir şekilde takip edildiğini, devletin ürün imalatından satışına kadar her aşamasını kontrol ettiğini görmekteyiz. Vergi gelirlerinin miktarına bakıldığında çok büyük meblağların toplandığını, özellikle Tinnîs, Dimyat gibi imalata dayalı üretimin fazla olduğu yerlerde, Fustât gibi ticaret merkezlerinde ve tarımın yaygın olduğu Nil Nehri havzasında vergi miktarı artmaktadır. Ayrıca ihraç edilen ürünlere de ayrıyeten vergi alındığı görülmektedir.

Mukaddesî, Mısırlı birisi ile vergi üzerine yaptığı konuşmayı eserinde nakletmiştir. Müellifin bu kişiden edindiği bilgilere göre; Mısır'da kişilerin kendi toprağı bulunmamakta, vergi karşılığında devletten toprak istemektedir. Vergiler, çiftçinin ürünü hasat edip, toplayıp, satışa hazır hale getirdikten sonra vergi memurları tarafından belirlenir. Çiftçiler vergi karşılığı, devletten daha fazla toprak isteyebilirler. Bu durumun tek bir istisnası vardır, hükümdarın ikta olarak verdiği yada hibe ettiği arazilerdir ki bu araziler alınıp satılabilir. Mukaddesî, Mısırlıların Müslümanlar bölgeye hâkim olduklarında yaptıkları anlaşmanın neden Suriye ile yapılan anlaşma ile aynı olmadığını, iki bölgenin de kılıç zoruyla fethedildiği sormuştur. Mısırlı ise bu soruya, Suriye'nin yağış aldığını, orada her yıl kesintisiz tarım yapılabildiğini ancak Mısır'ın tarımının yağmura değil de Nil'e bağlı olduğunu, nehir kurduğunda ya da taşıp toprakları kapladığında tarım yapmanın

⁴⁹³Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235.

imkânı olmadığını söylemiştir. Yani Suriye gibi yıllık arazi vergisinin konulması, tarım yapılamayan yıllarda çiftçilerin felaketi olur.⁴⁹⁴

Mukaddesî'nin burada verdiği bilgiler, vergi toplayanlardan ziyade vergi ödeyenler açısından ele alması bakımından önemlidir. Ayrıca Mısır'da tarım bölgeye düşen yağıştan ziyade Nil Nehri'nin taşmasına bağlı olduğu için ve Mukaddesî ile konuşan kişinin verdiği bilgilere bakıldığında her yıl kesintisiz tarımın yapılamadığı sonuçlarını çıkartabiliriz.

II.9. Mısır'da Yaşayan Hayvan Türleri

Konumuza dâhil olan eserlerin neredeyse tamamında Mısır'da yaşayan hayvanlar hakkında malumat bulunmaktadır. Ya'kûbî'nin Kitâbü'l-Büldân, Mes'ûdî'nin Mürûcû'z-Zeheb, İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Hudûdü'l-Âlem, İbn Havkal'ın Sûretü'l-Arz, Mukaddesî'nin Ahsenü't-Takâsim ve İbnü'l-Fakîh'in, Kitâbü'l-Büldân eserlerinde bu konudan bahisler mevcuttur.

II.9.1. Suda Yaşayan Hayvanlar

Eserlerde hayvanlar içerisinde en fazla yer alanı Nil Nehri'nde yaşayan timsahlardır. Ya'kûbî sadece nehirde yaşadıklarını söylemekle yetinirken diğer müellifler oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Hepsi Nil Nehri'nde yaşadığını belirtmekle birlikte İstahrî, İbn Havkal, İbnü'l-Fakîh ve Mukaddesî vücut yapılarını detaylı şekilde anlatmaktadır. Eserlerde timsahların dört tane ayakları olduğu, kafalarının vücutlarının yarısını kaplayacak kadar büyük, kuyruklarının uzun, ağızlarının bir insan veya ineği yutabilecek kadar büyük, dişlerinin oldukça keskin, derilerinin bir kılıcın dahi

⁴⁹⁴Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 235-236.

kesemeyeceği kadar kalın ve sert olduklarını uzun uzun anlatmışlardır.⁴⁹⁵ Müelliflerin verdiği bu ortak malumattan başka her biri ayrı bilgilerde vermektedirler. İstahrî ve İbn Havkal kılıçla kesilebilecek yerlerinin ayaklarının altı ve koltuk altlarının olduğunu, böyle olmasının sebebinin de bu bölgelerinin yumuşak olmasından kaynaklandığını belirtmektedir.⁴⁹⁶ Kesme taş benzeyen derisinin kılıç sapı yapımında kullanıldığını ve karada yaşayan hiçbir şeye zarar vermediklerini sadece suda yaşayan hayvanları ısırıklarını söylemektedir. Ayrıca İstahrî Fustât ve Bûsîr bölgelerinde bu timsahların zararsız hale geldiğini aktarmaktadır.⁴⁹⁷ İbnü'l-Fakîh ve İbn Havkal kuyruğunun keskin ve güçlü olduğunu tek bir darbesi ile bir insanı öldürebileceğini söylemektedirler. Bunun yanında yine İbn Havkal timsahların avlanmak için karada yakaladığı hayvanları suyun altına çektiğini sadece mandaya gücünün yetmediğini belirtmektedir.⁴⁹⁸ Mes'ûdî ve İbn Rüste bu timsahlara Mısır'ın yerlilerinin ise “*verel*” adını verdiklerini ayrıca Mes'ûdî'lerin “*susmar*”, dediklerini aktarmaktadırlar.⁴⁹⁹

İstahrî'nin “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*”, İbn Rüste'nin “*el-A'lâku'n-Nefise*” ve müellifi belli olmayan “*Hudûdü'l-Âlem*”de çok ilginç bilgiler bulunmaktadır. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'de Fustât ve Bûsîr şehirlerinde, Hudûdü'l-Âlem'de Bûsîr şehrinde ve el-A'lâku'n-Nefise'de Ensinâ şehrinde timsahların zararsız hale geldiğini, insanlara saldırmadıklarını ancak bu şehirden uzaklaşınca tabii hallerine dönerek tehlikeli olduklarını söylemektedirler.⁵⁰⁰ Hudûdü'l-Âlem'de Bûsîr şehrinde bulunan büyücülerin yaptığı tılsım sayesinde zararsız hale geldiklerini hatta çocukların timsahların üzerlerine

⁴⁹⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54-58; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s.78; *Hudûdü'l-Âlem* s .113; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 228; İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 76.

⁴⁹⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 149-150.

⁴⁹⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54-58.

⁴⁹⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150.

⁴⁹⁹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 100; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 78.

⁵⁰⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54-58; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 100; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113.

çıkıp oynamalarına rağmen herhangi bir saldırıya maruz kalmadıklarını belirtmektedir.⁵⁰¹ el-A'lâku'n-Nefise'de büyücüler ve büyü hususunda herhangi bir şey bulunmasa da Ensinâ ve Fustât civarında timsahların kıyıda sırtüstü uzandığını ve çocukların su serpererek onunla oynadıkları yazmaktadır.⁵⁰²

Müelliflerden İstahrî, İbn Rüste, İbn Havkal ve Mukaddesî Nil Nehri'nde yaşayan balıklardan bahsetmişlerdir. İstahrî ve İbn Havkal'ın iki balık türü hakkında aynı şeyleri söylemeleri 952 senesinde görüştüklerinde bilgi alışverişi yaptıkları fikrini akıllara getirmektedir. Sözümlü ettiğimiz balık türleri *iskankur* ve *raâdedir*. Müellifler raâde balığının yüzeyinin çok kaygan olduğunu çıplak el ile tutmanın oldukça zor olduğunu belirtmektedirler. Çıplak el ile tutulduğunda ise eli hissetmeyecek derecede uyuşturduğu ancak karaya çıkartıldıklarında yani öldüklerinde bu özelliklerinin kaybolduğu bilgisini verirler.⁵⁰³ İbn Rüste bu olayın canlı bir tanığından nakil ile raade balığını tutan bir balıkçının elinin uyuştüğünü, diğer eli ile balık ağını tuttuğunu ve o elinin de uyuştüğünü söylemektedir.⁵⁰⁴ İstahrî, İskankur balıkları hakkında ise, iki eli iki ayağı olan ilginç bir balık türü olduğu, bu balığın tıbbi ilaç yapımında kullanıldığını ve sadece Nil Nehri'nde çiftleştiklerini, dünyanın başka hiçbir yerinde çoğalamadıkları bilgisini vermektedir.⁵⁰⁵

İbn Havkal yukarıda geçenlerden başka iki balık türünden daha bahsetmektedir. Bu balıkların isimleri yunus ve gelindir. Vücutları küp şekline benzeyen yunus balıkları Akdeniz'in tuzlu suyu ile Nil Nehri'nin tatlı suyunun birleştiği yerde Tinnîs Gölü içerisinde yaşamaktadırlar. Müellif daha önce okuduğu bazı kitaplardan nakil ile yunus balıklarının çok akıllı olduklarını, suda boğulmak üzere olan insanları itekleyerek

⁵⁰¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54-58; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 113.

⁵⁰² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 100.

⁵⁰³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 149.

⁵⁰⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 100.

⁵⁰⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54.

karaya çıkardıklarını anlatmaktadır. Ayrıca bu kitaplarda bahsedilen gelin ismindeki balığın yiyenlere uyuşturucu etkisi yaptığını ancak kendisinin yemesine karşın böyle bir etkinin meydana gelmediğini belirtmektedir.⁵⁰⁶

Mukaddesî eserinde “şirf” isminde pulları çizgi çizgi olan bir balıktan bahsetmektedir. Bu balıkların yenmesi durumunda yiyen kişinin şarap içmiş gibi sarhoş olduğunu ve geceleri kâbuslar gördüğünü söylemektedir. Ancak müellif eserinde böyle bir durumu yaşadığına veya şahit olduğuna dair hiçbir bilgi vermemektedir.⁵⁰⁷

İbn Rüste bir rivayete göre diyerek verdiği bilgide Nil Nehri’nde senenin bir gününde çok fazla balık olduğunu ve insanların burada binlerce balık yakaladıklarını belirtmektedir. Ancak bu olay yılda bir kere olmakta ve bir dahaki seneye kadar bu balıkların yakalanmadığını söylemektedir.⁵⁰⁸

İbnü’l-Fakîh Nil Nehri’nde yaşayan su aygırlarından bahsetmektedir. Müellif bu hayvanın nehirdeki diğer hayvanları yediklerini söylemektedir. Ayrıca su aygırlarının dişlerinin mide ağrılarına iyi geldiğini ve Nûbeliler ile Habeşlilerin dişlerini tedavi yöntemi olarak kullandığını belirtmektedir.⁵⁰⁹

II.9.2. Karada Yaşayan Hayvanlar

Seyyahların eserlerinde geçen hayvanlardan olan eşekler konusunda İstahrî ve İbn Havkal aynı bilgileri vermektedir. Mısır’da gördüğü eşekleri ve katırları İslâm dünyasının en güzel, en kıymetli eşek ve katırları olarak tanımlamaktadırlar. Mısır’da yaşadığı bölgelere göre çeşitli türlerde eşekler bulunmaktadır. Saîd bölgesinde “*Semlâkiye*” ismindeki eşeğin anne veya babasından birisi vahşi, diğeri ise evcilleştirilmiştir. Diğer

⁵⁰⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 156-157.

⁵⁰⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsim)*, s. 229.

⁵⁰⁸ İbn Rüsteh, *el-A’lâku’n-Nefise*, s. 101.

⁵⁰⁹ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 78-79.

türlerden daha hızlı koşarlar. Asvan bölgesinde koç büyüklüğünde eşekler bulunmaktadır. Oldukça güzel olan bu eşekler, doğal ortamları dışında hayatlarını devam ettiremezler.⁵¹⁰ Burada iki seyyahında aynı bilgiyi vermesi eserlerini kaleme almadan önce yaptıkları görüşmeyi akıllara getirmektedir. Hudûdü'l-‘âlem’de ise vahşi, siyah çizgili eşekler olduğu yazmaktadır.⁵¹¹ Burada müellifin sözünü ettiği hayvanın zebra olması kuvvetle muhtemeldir.

Mes‘ûdî ve İbnü'l-Fakîh'in eserlerinde “*Firavun fareleri*”nden bahsetmektedir. Bu hayvanlar Mısır’da özellikle de Said bölgesinde yaşamaktadırlar. Üstü kırmızı, karın bölgesi beyaz renkte olan bu fare, Mısırlılar için hayati öneme sahiptir. Müellifler Mısır halkının yılanlar tarafından tamamen yok edilmemesini bu fareye bağlamaktadır. Yılanların yaşamasına oldukça elverişli olan bu bölgede bulunan tehlikeli yılanlar karınlarını doyurmak için bu fareleri yemek isterler ancak, fareler yılan tarafından sıkıştırılınca salgıladıkları koku onları kurtarır. Bu kokuya karşı koyamayan yılanlar oradan hızla uzaklaşmak zorunda kalırlar. Böylece fareler yılanların çoğalarak insanlara zarar vermesine engel olurlar. Mes‘ûdî ve İbnü'l-Fakîh Mısır’da firavun farelerinin bu şekilde yılanlardan hem kendilerini, hem de Mısır’da yaşayan insanları kurtarmış olduklarını söylemektedirler.⁵¹²

İstahrî ve İbn Havkal Cifâr bölgesinde yaşayan bir yılan türünden bahsetmişlerdir. Müellifler bu yılanların deve hevdecine kadar zıplayarak, içeride bulunanları soktuklarını söylemektedirler.⁵¹³ İstahrî yılanların büyüklüğünü insan eli ile

⁵¹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.59; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 162.

⁵¹¹ *Hudûdü'l-‘Âlem*, s. 21.

⁵¹² Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 165; İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 76.

⁵¹³ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 158; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

yaklaşık bir karış olarak vermektedir.⁵¹⁴ İbnü'l-Fakîh Mısır'da bulunan yılanlardan bahsetmiştir ancak diğer müellifler gibi deve hevdecine zıplayanlardan ziyade Kuran'a atıfta bulunarak Hz. Mûsâ'nın asasının yılanı dönüşmesine eserinde yer vermiştir.⁵¹⁵

Mes'ûdî maymunlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Onun anlatımı ile maymunlar sıcak ikliminden dolayı Nûbe'de yaşamaktadırlar. Temizliklerine dikkat etmeyen bu hayvanlar çok pis kokarlar. Yaşadıkları bölgeye nispetle bu maymunlara "Nubiyye" ismi verilmiştir. Vücut ölçüleri oldukça küçük olan bu hayvanların yüz bölgeleri de çok küçüktür. Müellif renklerini Nûbelilere benzeterek açıklamaktadır. Açık siyah renkli olan maymunlar, insanları eğlendirmek için maymuncular ile birlikte gezerler. Bu maymuncuların ellerindeki sopanın en ucuna kadar gidererek orada kalabilirler.⁵¹⁶ Mes'ûdî'nin verdiği malumata göre Maymunların doğal ortamının dışında insanların eğlence aracı olarak kullanıldığını ve maymuncu adı altında bir iş kolunun olduğunu görmekteyiz.

İstahrîBûce bölgesinde necib develerinin bulunduğunu ve bu hayvanların oldukça hırçın olduklarını belirtmektedir. Müellif develer hakkında "necib devesi olan kişi ona esir olur" sözünün meşhur olduğunu söylemektedir.⁵¹⁷ Ya'kûbî gergedan ve fillerin sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir.⁵¹⁸ Gergedandan bahseden diğer seyyah İbnü'l-Fakîh ise, dış görünüşünü sığıra benzettiği gergedanın alnındaki boynuzun kayayı ikiye bölebilecek, tek darbe ile aslanı veya fili öldürebilecek derecede keskin ve güçlü olduğu yorumunda bulunmuştur. Müellif bu özelliğinden dolayı aslanlar ve fillerin gergedanlardan

⁵¹⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

⁵¹⁵ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 75-76.

⁵¹⁶ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 162.

⁵¹⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

⁵¹⁸ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 107.

kaçtığını belirtmektedir.⁵¹⁹ İbnü'l-Fakîh'in bahsettiği diğer bir hayvan olan zürafalar hakkında ise ağaçlardan yediği yeşillikler ile beslendiklerini, bu yüzden Allah'ın boyunlarını çok uzun yarattığı bilgisini aktarmaktadır.⁵²⁰

Seyyahların eserlerinde birbirinden ayrı birçok hayvan hakkında bilgi bulunmaktadır. Eserlerin içerisinde genellikle vahşi hayvanlardan bahsedilmekle birlikte hemen hemen bütün müellifler timsahlardan bahsetmektedir. Kendi memleketlerinde bulunmadığından dolayı dikkatlerini çekmiş olmalıdır. Müelliflerin verdiği bu tür bilgiler, bu hayvanların yaşamadığı coğrafyalarda hayat süren insanlar için ilgi çekici olacaktır. Ayrıca timsahların belirli noktalarda insanlara zarar vermediği yönündeki bilgilere kuşku ile yakalaşmak gerekmektedir. Günümüzde olduğu gibi timsahlar o dönemde eğitilerek zararsız hale getirilmiş olabilir. Ancak seyyahlar bazı maymunların eğitildiğini belirtmekle birlikte timsahlar hakkında böyle bir bilgi vermemektedir. Onlar bu hadisenin büyü ve tılsım ile yapıldığını söylemektedirler.

II.10. Madenler

Mısır'da bulunan madenler hakkında Ya'kûbî'nin "*Kitâbü'l-Büldân*", İbnü'l-Fakîh'in, "*Kitâbü'l-Büldân*", "*Hudûdü'l-Âlem*", İbn Havkal'ın "*Sûretü'l-Arz*" ve Mukaddesî'nin "*Ahsenü't-Takâsim*" adlı eserlerinde malumat bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Mukaddesî çok fazla bilgi vermezken, Mısır bölgesinin altın madenleri ile zenginlik kazandığını söylemekle yetinmiştir.⁵²¹ Müelliflerin verdiği bilgilerden çıkarılan başlıca madenleri altın ve kıymetli taşlar olarak ikiye ayırabiliriz.

⁵¹⁹ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 79.

⁵²⁰ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 93-94.

⁵²¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 204-206.

II.10.1. Altın Madenleri

Ya‘kûbî maden yataklarının genellikle Yukarı Mısır bölgesinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu bölgede bulunan en önemli maden yataklarının Asvan yakınlarında bulunan Vâdîl-Allâkî’de bulunduğunu, bu şehirde ve çevresinde altın tozu çıkartıldığını belirtmektedir.⁵²² Ya‘kûbî Vâdî’l-Âllaki ‘de ve bu şehre 10 konak/250 km mesafede bulunan Rıfk ve Suhtît madenlerinden de altın çıkartıldığına kitabında yer vermiştir.⁵²³ Buradan yola çıkarak Vâdî’l-Âllaki’nin yaklaşık 250 km’yi kapsayan alanda altın madenleri olduğunu göstermektedir. Böylece Mısır’da çok geniş bir alanda altın madenlerinin mevcut olduğu görülmektedir.

İstahrî altın madenlerinin Asvan’dan Bûce yönünde 15 günlük/375 km mesafede olduğunu ve maden yataklarının Habeş sınırları içerisindeki Ayzab şehrine kadar uzadığını söylemektedir. İstahrî, Ya‘kûbî gibi bu bölgede insanların yaşadığı yerin Allâkî olduğunu belirtmektedir.⁵²⁴

Hudûdü’l-Âlem’de iki sıradağdan ve bu dağlardaki altın ve kıymetli taşların çıkartıldığı madenlerden bahsedilmektedir. Müellif bunlardan altın çıkartılan dağın Fustât’tan başlayarak güneye doğru ilerleyip Havf, Cifâr, Asvan ve Nûbe’yi geçerek gözden kaybolduğunu belirtmektedir. Eserde tarif edildiği üzere Mukattam dağı olarak tahmin ettiğimiz bu sıra dağların, gümüş ve altın madenleri bulunmasından dolayı “*Muazzam Dağ*” olarak tabir edildiği söylenmektedir.⁵²⁵ Müelliflerden İbn Havkal, Mısır-

⁵²² Ya‘kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 150-151.

⁵²³ Ya‘kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 151-152.

⁵²⁴ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 59.

⁵²⁵ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 21, 113.

Nûbe sınırında, Mısır-Bûce sınırında ve Bûce'nin Ayzab bölgesinde altın madenleri bulunduğunu belirtmektedir.⁵²⁶

Seyyahların verdiği bilgiler ile karşılaştırıldığında Mısır'da Mukattam Dağı madencilik alanında öne çıkmaktadır. Özellikle Nûbe bölgesinde çıkartılan altın madenlerinin geçmişi çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Nûbe ismi Kıptîcede “*altın ülkesi*” anlamına gelmektedir. Yani bölge ismini altın madenlerinden almaktadır. Altın çıkartma işi Firavunlar dönemine kadar gitmektedir. Bahsi geçen dönemde Firavunların altın ihtiyaçları buradan karşılanırdı.⁵²⁷ Seyyahların eserlerinden bu bölgede altın ve kıymetli maden çıkartma işinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak madenciliğin nasıl yapıldığı, hangi araçların kullanıldığı gibi bilgilere yer verilmemesi bu hususu karanlıkta bırakmaktadır. Ancak yapılan araştırmalarda altının nasıl çıkartıldığı ortaya konulmuştur. Buna göre altın çölde kumların içerisinde yer almakta olup, madenciler geceleri parıltısına bakarak altın olan yeri tespit etmişlerdir. Sabah olduğunda geceden tespit ettikleri yere gelerek altınları toplayıp ağaçtan yapılmış bir kabın içerisinde yıkamışlardır. Ardından civa ile karıştırıp külçe halinde satışa hazır hale getirmişlerdir.⁵²⁸

II.10.2. Kıymetli Taşların Çıkartıldığı Madenler

Ya'kûb kıymetli taşların çıkartıldığı madenlerin Kıft şehri yakınlarında bulunduğunu söylemektedir. Bölge halkının Harbetü'l-Mülk olarak zikrettiği Meâdinü'z-Zümrüt bölgesinde bulunan Arûs Dağı ve Hasûm Dağı'nda zümrüt madeni bulunmaktadır. Yine Yukarı Mısır bölgesinde bulunan Kûmu's-Sâbûnî, Kûmu'l-Mihran, Mekâbir ve Sefsîd mevkilerinde maden yatakları bulunmaktadır. Bu maden yataklarında da zümrüt

⁵²⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 61.

⁵²⁷ Nebi Bozkurt, “Nûbe”, *DİA*, C.33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 222.

⁵²⁸ Abdülhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, C. LXI, S. 232, TTK yay., Ankara 1997, s. 519-595.

çıkarılmakla birlikte buralarda çalışan maden işçileri çıkardıkları madenlere tabiat, huy anlamına gelen “*şiyem cevheri*” demektedirler.⁵²⁹

Hudûdü'l-Âlem'de belirtilen kıymetli taşların çıkarıldığı dağ, Nil'in batısında bulunan ve Kûh el-Vâhât ismi verilen sıra dağlardır. Bu dağlar Nûbe'den başlayarak, Feyyûm bölgesinde bulunan İbrîke mevkiine gelince batı istikametine doğru ilerleyerek gözden kaybolmaktadır. Müellif bu sıradağların lâl taşı, zümrüt ve yakut madenleri bakımından zengin olduğunu belirtmektedir.⁵³⁰

İstahrî, Mısır'ın Saîd bölgesinde zümrüte benzeyen yeşil renkte bir kristal olan zeberced madeninin bulunduğunu belirtmektedir. Burada madenlerden dolayı yapılaşmanın az olduğunu ve zeberced madeninden başka bir madenin bulunmadığını söylemektedir.⁵³¹ Müellif zebercedin dışında Fustat yakınlarında bulunan Mukattam Dağı'nda takı yapımında kullanılan siyah bir taş cinsi olan hematit taşı⁵³² çıkarıldığını söylemektedir.⁵³³

İbn Havkal eserinde İstahrî ile hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. İstahrî'den farklı olarak zeberced madeninin dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmadığını ve Mukattam Dağı'nda hematit taşından başka billur⁵³⁴ madeni ve zümrüt madenlerinin olduğu bilgisini vermektedir.⁵³⁵ Müellif ayrıca Mısır ve Nûbe sınırında zümrüt madenlerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁵³⁶

⁵²⁹ Ya' kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 148.

⁵³⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 21.

⁵³¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 54.

⁵³² Hematit taşı yaygın olarak bulunmakla birlikte, önemli demir minerallerinden birisidir. Bk. <http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/hematit>, 02.08.2019.

⁵³³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55.

⁵³⁴ Billur, boyacılar tarafından kullanılan, boya endüstrisinde önemli bir maden olan Şap madenidir. Bk. Bakır, *Madencilik*, s. 175.

⁵³⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 150.

⁵³⁶ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 61, 162.

Müelliflerin verdiği bilgilere göre Mısır kıymetli taşların çıkartıldığı madenler bakımından zengin bir coğrafyadır. Birbirinden farklı madenler bulunmaktadır. Seyyahlar bunların isimlerini, nereden çıkartıldıklarını anlatmalarına karşın, maden ocaklarından nasıl çıkartıldığına, hangi metodların kullanıldığına dair bir bilgi vermemektedirler. Ayrıca ham olarak mı yoksa işlenmiş olarak mı satıldığına ve bu madenlerin nasıl işlendiğine, ne şekil mücevher veya eşya yapıldığına dair bir şey söylememeleri dikkat çekmektedir.

II.10.3. Maden İşçileri

Mısır madenlerinde çalışanlar hakkında seyyahlardan Ya'kûbî bilgi vermektedir. Müellif, Tibr'e bağlı olan Vadî'l-Âllaki'ye maden aramaya gelenlerin buraya yerleşmesi ile burasının büyüyerek şehir haline geldiğini belirtmektedir. Buraya maden aramak için yerleşenler Yemâme⁵³⁷ bölgesinden, Benî Hanîfe⁵³⁸ ve Rebî'a⁵³⁹ kabilelerine mensup olduklarını, aynı şehre bağlı olan Mîzab ve kitapta isimleri olmayan bazı maden bölgelerine Batn-ı Vâh, A'mâd, Beliye, Cüheyne⁵⁴⁰ kabilelerine mensup insanların yerleştiği bilgisini vermektedir. Ayrıca Ya'kûbî madenlerde genellikle Sudanlı

537 Yemâme bölgesi Arabistan yarımadasında yer alan tarihi bir yerdir. Bölgenin tam olarak nereleri kapsadığı hakkında farklı görüşler vardır. Görüşlerin genelinde Bahreyn ile Arûz'u içerisine aldığı yönündedir. Bk. Ebû'l Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebû'l Fida Coğrafyası (Takvîmü'l-Büldân)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2017, s.101-102; Mustafa L. Bilge, "Yemame", *DİA*, C. 43, TDV yay., İstanbul 2013, s. 399.

538 Adnâniler'e mensup bir Arap kabilesi olan Benî Hanîfe, Bekir b. Vâil kabilesinin önemli bir koludur. Yemâme'de yaşayan Hanîfe b. Lüceym'in soy ağacı Sa'd b. Ali b. Bekir Vâil ile Adnân'a kadar dayanmaktadır. Kabilede hem göçebe hem de yerleşik hayat süren insanlar bulunmaktadır. Cahiliye devrinde putperestlik yaygınken, zamanla aralarında Hıristiyanlık yayılmıştır. Hicretin onuncu yılında 631 senesinde Seleme b. Hanzale başkanlığındaki kabile heyeti Medine'ye gelerek İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Bk. Mehmet Ali Kapar "Hanîfe (Benî Hanîfe)", *DİA*, C. 16, TDV yay., İstanbul 1997, s. 42.

539 Rebîa, Arap soyunun dört ana kolundan birisidir. Kabileye ismini veren Rebîa'nın nesebş Nizâr b. Mead aracılığı ile Adnân'a dayanmaktadır. Adnân ve Kahtân'dan sonra Arapların soyunun dayandırıldığı dört ana koldan birisidir. Bu kabilenin Esed, Tağlib, Vâil, Bekr, Şeybân, Hanîfe, Abdülkays, Kâsıt ve Ahnes gibi kolları vardır. Cahiliye döneminde bu kolların bazıları putperestken bazıları Hıristiyanlık dinine mensuptu. Hz. Peygamber, İslâmiyet'e davet etmek için Mekke'ye gelen kabileler ile temas kurarken bu kabilenin mensupları ile görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra Bekir b. Vâil oğulları ile Abdülkaysoğulları İslâmiyeti kabul etmiştir. Bk. İrfân Aycan, "Rebîa (Benî Rebîa)", *DİA*, C. 34, TDV yay., İstanbul 2007, s. 498.

540 Cüheyne, Kahtânilerin Kudâa koluna mensup olan Arap kabilesidir. Bu kabile İslâm öncesi Necid'de hayatlarını sürdürürken, sonraki dönemlerde Medine yakınlarında yer alan Yenbu bölgesine yerleşmişlerdir. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicret ettiği dönemde, Yenbu bölgesinde yaşıyorlardı. İslâmın Medine döneminin ilk yıllarında Müslüman olmuşlardır. Bk. Ahmet Önkâl, "Cüheyne (Benî Cüheyne)", *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 107.

kölelerin çalıştırıldığını söylemektedir.⁵⁴¹ Müellif eserinde maden yatakları hakkında bilgi verirken, bunlar sayesinde uzak yerlerden farklı kabileye mensup insanların bölgeye göç ederek yeni yerleşim yerleri kurduklarını görmekteyiz. Ayrıca madende çalışanların sudanlı köleler yani siyahi kölelerin olduğunu belirtmesi yukarıda bahsettiğimiz Avrupa'dan getirilen kölelerin bu işlerde kullanılmadığını göstermektedir.

---

⁵⁴¹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 151.

II. BÖLÜM

TARİHİ YAPILAR

Mısır tarihi yapılar bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Binlerce yıl geçmişe dayanan tarihi eserler bulunmaktadır. X. yy. seyyahları da Mısır'a yaptıkları seyahatler ve kaleme aldıkları seyahatnamelerde bu eserlere yer vermişlerdir.

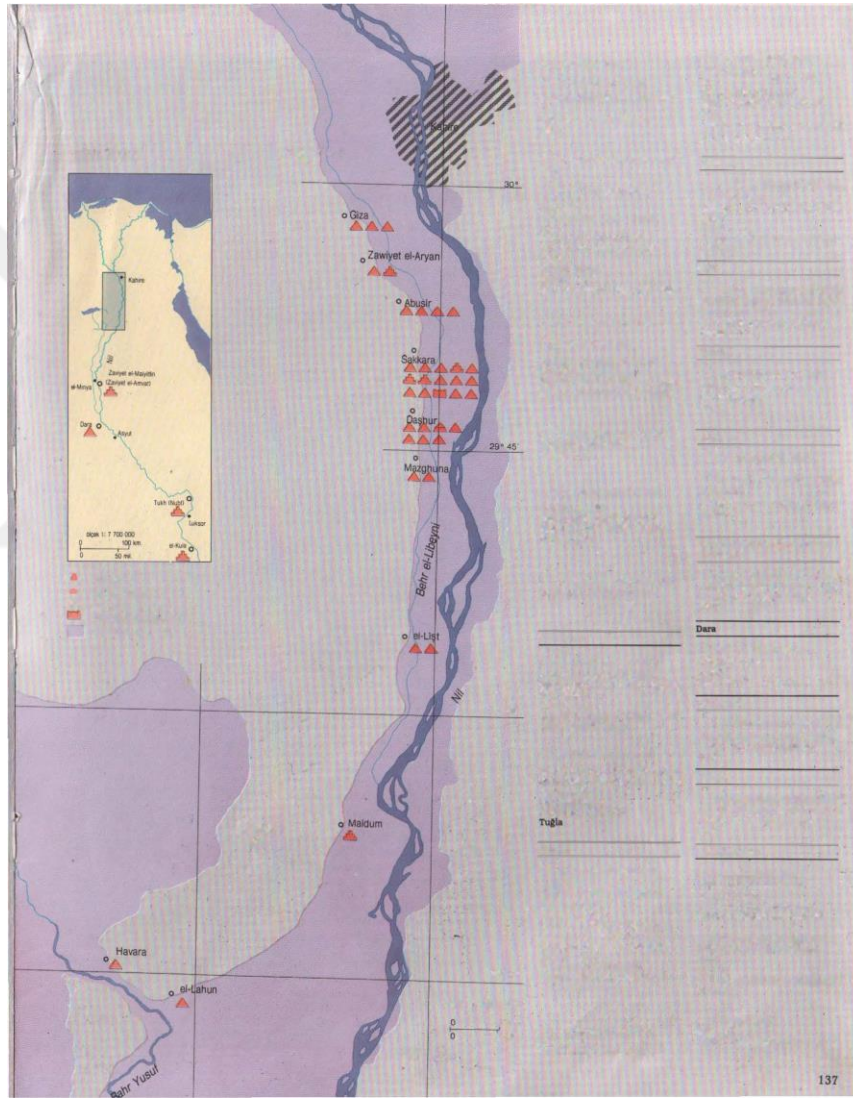
III.1. Piramitler

Günümüzde dünyanın yedi harikasından birisi olarak ayakta kalan tek eser olan piramitler Mısır'ı ziyaret eden müelliflerin hemen hemen tamamının eserinde kendisine yer bulmuştur. Bölgede çok sayıda piramit bulunmakla birlikte eserlerde genellikle en büyük piramit olan Keops Piramiti hakkında bilgi verilmektedir. Piramitlerin konumunu müellifler genellikle Fustât yakınları olarak belirtmekle birlikte, tam olarak yerini söyleyen İstahrî ve İbn Havkal olmuştur. İki müellif de Piramitler'in en büyüklerinin Fustât'ın 2 fersah/12 km güneyinde yer aldıklarını söylemektedirler.⁵⁴² Bunun dışında bölgede irili ufaklı birçok piramit bulunmaktadır. Bu yapıların bazıları Nil'e yakın yerlere inşa edilmişken, bazıları ise daha uzak yerlere, çorak araziler üzerine yapıldığı görülmektedir. Nil Nehri'ne yakın olanların Fustât'a uzaklıkları yarım gün ile bir gün arasında değişirken, çorak arazilere kurulanların mesafesi daha fazladır. Kulzum Çölü yakınlarında bulunan piramitlerin Fustât'a uzaklıkları sekiz günlük/200 km mesafeye kadar çıkmaktadır.⁵⁴³ Hudûdü'l-Alem'de iki adet piramitin bulunduğu ve bu piramitlerin Fustât

⁵⁴² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 152.

⁵⁴³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55-56

yakınlarında bulunan bir dağın üzerinde olduğu yazmaktadır.⁵⁴⁴ Müellifin verdiği bilgilerden Piramitleri görmediği sonucu çıkmaktadır. Çünkü o bölgede sadece iki adet piramit değil daha fazla piramit bulunmaktadır. Ayrıca Piramitler Fustat yakınlarında Piramitler bulunmakla birlikte bunlar bir dağın üzerinde değildir. Muhtemelen seyyah başka bir kaynaktan edindiği bilgiyi aktarmaktadır.

Harita 5: Piramitlerin Konumu (Baines, Eski Mısır, s. 137.)

⁵⁴⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

Müellifler eserlerinde piramitler ile ilgili bilgi verirken bazı konularda aynı şeyleri söyleyip, bazı hususlarda ise farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Piramitlerin ismi konusunda İstahrî “*ehrâm*”,⁵⁴⁵ İbn Rüste ve Hudûdü'l-Âlem'in müellifi “*Herameyn*” demektedir.⁵⁴⁶

Piramitlerin kullanım amacı hakkında İbn Rüste, İstahrî, İbnü'l Fâkih, İbn Havkal ve Mukaddesî'nin eserlerinde bilgiler bulunmaktadır. İbn Rüste Hz. Yûsuf döneminde yiyecek deposu olarak kullanıldığını,⁵⁴⁷ İstahrî eski kralların mezarları olduğunu,⁵⁴⁸ İbnü'l Fâkih sihirli yapılar olduğunu belirtmektedirler.⁵⁴⁹ İbn Havkal bu yapıların mezar olduğu yönünde kanaat olduğunu ancak bunun doğru olmadığını söylemektedir. Müellif piramitlerin Nuh Tufanı'nda bunlar gibi sağlam yapılar dışındaki herşeyin yok olacağı düşüncesi ile önlem olarak yapıldığına, yapan kişinin hazinelerini ve mallarını burada sakladığını, tufan olayından sonra da içinde saklananların Beysar b. Nuh'un eline geçtiğini aktarmaktadır. Müellif son dönemlerde ise piramitlerin zahire deposu olarak kullanıldığını belirtmektedir.⁵⁵⁰ Mukaddesî ise bu konu hakkında görüşlerin kritiğini yaparak doğru bilgiyi aktarmaktadır. Müellif bunların sihir olduğunu, Hz. Yûsuf'un hububat ambarı olduğunu ve mezar olduğu gibi farklı görüşlerin bulunduğunu söyledikten sonra, iki büyük piramitin etrafında aynı şekilde irili ufaklı birçok yapının bulunduğu hareketle bu kadar çok olmasının mezar olarak kullanıldığını işaret ettiğini belirtmektedir.⁵⁵¹ Müelliflerin verdiği bilgilere bakıldığında piramitler üzerinde farklı görüşlerin olduğu açıktır. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde piramitlerin firavun

⁵⁴⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56.

⁵⁴⁶ Hudûdü'l-Âlem, s. 112; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 135.

⁵⁴⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 135.

⁵⁴⁸ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56.

⁵⁴⁹ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 84.

⁵⁵⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 152.

⁵⁵¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 230-231.

mezarları oldukları bilinmektedir. Ancak X. yy.'da bu yapıların ne amaçla kullanıldığı konusu tam olarak aydınlatılmamıştır. Gerçekte ne olarak kullanıldığını bilenler olsada bu konuda birbirinden farklı fikirler öne sürmüşlerdir.

Mısır'da bulunan en büyük piramitin boyutu hakkında İstahrî, Mukaddesî, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste ve İbnü'l Fâkih yüksekliğinin ve taban genişliğinin 400 zirâ/216 metre olduğunu belirtmektedirler.⁵⁵² Hudûdü'l-Âlem'de 400 dirsek yani 400 zirâ yüksekliğinde olduğu geçmektedir.⁵⁵³ Ya'kûbî, Mes'ûdî, bu konuda bir bilgi vermemektedir. Şekil olarak İbn Rüste, kubbe benzetmesini yapsa da en doğru şekilde İstahrîve İbn Havkal anlatmaktadır. İstahrî'nin Hevdece⁵⁵⁴ benzettiği yapının tabanının dörtgen olduğunu ve tepe noktasına doğru küçülerek sivrildiğini belirtmektedirler.⁵⁵⁵ Ayrıca en üst noktasını İstahrî deve hörgücüne benzetmektedir.⁵⁵⁶ İbn Havkal piramitlerin 8/10 zira büyüklüğündeki taşların biraraya getirilerek yapıldığını, tepesine çıkmak için yollarının bulunduğunu ve iki büyük piramitin yer altından bir tünelle birbirlerine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁵⁵⁷ Ayrıca İbnü'l-Fakîh Piramitlerin 10 zira ölçüsünde küp şeklinde kesilmiş taşlardan inşa edildiğini söylemektedir.⁵⁵⁸

Müelliflerin verdiği ölçüler birbiriyle örtüşse de M.Ö. III. Binde inşa edilen en büyük piramit olan Keops'un uzunluğu 139 metre, eni 146 metredir.⁵⁵⁹ Yani eserlerin birçoğunda geçen yaklaşık 216 metrelik uzunluktan çok daha kısa oldukları anlaşılmaktadır. Müelliflerin burada yanlış bilgi vermeleri, piramitlerin boylarını

⁵⁵² İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 84; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 149; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 230.

⁵⁵³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112.

⁵⁵⁴ Hevdec, deve üzerine genellikle kadınların binmesi için konulan üstü örtülü mahfeye verilen isimdir.

⁵⁵⁵ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 56; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 152.

⁵⁵⁶ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55-56.

⁵⁵⁷ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 152.

⁵⁵⁸ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 84.

⁵⁵⁹ Afet İnan, *Eski Mısır*, s. 302-303.

ölçmedikleri veya ölçülmesine şahit olmadıklarını göstermektedir. Hepsinin aynı yanlış bilgiyi vermesi üç ihtimali akıllara getirmektedir. Birincisi bölgeyi ziyaret ettiklerinde kendilerine bu ölçülerin söylenmesi ve eserlerine bu şekilde aksettirmeleri, ikincisi seyyahlardan bazılarının bu yanlış bilgiyi vermesi ile diğerleri onun eserini okuyup aynı şeyi tekrar etmiş olmaları, üçüncüsü ise bizzat ölçmeyerek tahmin yürütmeleri sebep olmuş olabilir.

İstahrî'nin piramitleri eserinde anlatırken verdiği bilgiler, en büyük piramitin uzunluğu ve genişliği dışında genellikle doğrudur. Kralların mezarı için yapılan bu yapılardan, Fustât'ın güneyinde yer alan Cize bölgesindeki en büyük piramidin uzunluğu 139 metre, genişliği ise 146 metredir. Şekil bakımından belirttiği gibi dörtgen taban üzerinde sivrilerek yükselmektedir.⁵⁶⁰ İnşa edildiği dönemde duvarlarında yazılar olan tabakalar bulunmasına karşın, sonradan bu tabakalar sökülmüştür. İç planına bakıldığında ise müellifin anlattığı gibi hem yukarı hem de aşağı doğru merdivenler bulunmaktadır.⁵⁶¹

Müelliflerin piramitlerin üzerinde yazılar hakkında farklı görüşleri bulunmaktadır. İstahrî ve Mukaddesî bu yazıların Yunanca olduğunu söylemektedirler. İbnü'l-Fakîh, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, İbn Havkal ve Mukaddesî'nin eserlerinde Piramitin üzerinde “*Bu ikisini ben kurdum ve eğer birisi bunlar üzerinde hak iddia ederse, her ikisi de yıksın. Çünkü yıkmak yapmaktan daha kolaydır,*” ifadesinin yer aldığını söylemektedirler.⁵⁶² İbn Hurdâzbih ayrıca “*Bütün sihirli ve şaşkıncı/acâibm(şeyler) tıp ve yıldız (ilmindendir.)*” yazdığını belirtmektedir.⁵⁶³ Hudûdü'l-Âlem'de ise “*Biz bunu doğaüstü bir güçle inşa ettik. Bir kimse bunu nasıl inşa ettiğimizi bilmek isterse onu*

⁵⁶⁰ Baines, *Eski Mısır*, s. 136.

⁵⁶¹ Baines, *Eski Mısır*, s. 154.

⁵⁶² İbn al-Fakîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 84-85; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 149; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 138; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 231.

⁵⁶³ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 149.

yıkmasına izin ver,” ibaresi yer almaktadır. Ayrıca aynı yerdetıp, astronomi, geometri ve felsefe bilimleri hakkında da bilgiler mevcut olduğu ve ve el-A'lâku'n-Nefise'desihir ve tıp ile ilgili yazıların bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁶⁴ Eserde ayrıca Mısır'da hüküm süren krallardan bir tanesi bu yapıları yıkmak istemiş ancak, Mısır'ın gelirleri piramitleri tekrardan inşa etmeye yetmez diye bu fikrinden döndüğü yönünde bilgi bulunmaktadır.⁵⁶⁵ İbn Havkal üzerinin Yunanca yazılar ile doldurulduğunu ve halife Memun veya Mutasım'ın piramiti yıkmaya kalktığını belirtmektedir.⁵⁶⁶

Piramitin içerisi hakkında Hudûdü'l-Âlem'de dar bir kapıdan girildiği ve içerisinde odaların bulunduğu,⁵⁶⁷ İstahrî'nin eserinde yerin altına ve tepe noktasına giden yolların bulunduğu anlatılmaktadır.⁵⁶⁸ Mukaddesî ise piramitlerin içerisinde resimlerin bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁹ Verilen bilgilere bakıldığında üç seyyahda doğruları söylemesine karşın detaylı bilgiler vermemişlerdir. Bu da piramitin içerisine girmediklerini göstermektedir. Sadece İstahrî'nin tepe noktasına çıkan bir merdiven olduğunu söylemesi yanlıştır ki, o merdiven kralın gömü odasına çıkmaktadır.⁵⁷⁰

Piramitlerin içyapısı ile ilgili en geniş bilgi İbn Hurdâzbih'in eseri olan “Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik”de bulunmaktadır. Müellif bilgiyi Tolunoğulları'nın kurucusu İbn Tolun'un kölesi İsmail b. Yezîd el-Mühellebî (Kâtib-i Lü'li)'nin anlattığı şekliyle vermektedir. Anlattığı üzere Ahmed b. Tolun'un kâtibi, Ebû Abdullâh Vâsîfî ile beraber küçük piramitlerden birisinin ölçüsünü 10 deve ağılı olarak tespit etmişlerdir.

⁵⁶⁴ Hudûdü'l-Âlem, s. 112; İbn Rüsteh, el-A'lâku'n-Nefise, s. 99.

⁵⁶⁵ Hudûdü'l-Âlem, s. 112.

⁵⁶⁶ İbn Havkal, İslâm Coğrafyası, s. 138-152.

⁵⁶⁷ Hudûdü'l-Âlem, s. 112.

⁵⁶⁸ İstahrî, Ülkelerin Yolları, s. 55.

⁵⁶⁹ Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim), s. 232.

⁵⁷⁰ Baines, Eski Mısır, s. 154.

Ayrıca yanlarında bulunan kazma ile piramidin içerisine girmeyi başarmışlardır. Piramidin içerisine girmek için üç adet taş kapıdan geçmişlerdir.⁵⁷¹

Piramitin içine girdiklerinde 40 zirâ'ya 40 zirâ'luk, yaklaşık 20 m² şeklinde büyük bir alana çıkmışlardır. Bu büyük yerde başlarını kapatmış kadına benzeyen 360 tane heykel bulunmaktadır. İçeride doğu, batı, kuzey ve güney yönünde dört adet oda bulunmaktadır. Piramidin sadece dışı değil içi de taş malzeme ile yapılmıştır. Bu odaların kapıları da taştan imal edilmiştir. Doğu tarafına bakan odaya girdiklerinde malzemesi akikten olan üst tarafı domuz şeklinde mumya ile doldurulmuş başlığı olan bir testi görmüştür. Diğer odaları gezdikçe hemen hemen aynı şeyler ile karşılaşmışlardır. Sadece testilerin üst kısımları farklı hayvanlardan yapılmıştır. Güneydeki odaya girdiklerinde ise içerisinde tabut şeklinde büyük bir taş görmüşlerdir. Üstü kurşun ile kaplı olan bu taşı açmak için kurşunu ateş ile eriterek içerisine bakmışlardır. İçerisinde yaşlı bir adama ait olan bir mumya ile karşılaşmışlardır. Bu mumyadan başka beyaz inci bir levha da bulunmaktadır. Bu levha kurşunu eritmek için kullandıkları ateşten zarar görmüş, kararmalar olmuştur. Buna rağmen levhanın üzerinde ne olduğunu anlamışlardır. Bu levhanın üzerinde bir insan resmi bulunmaktadır. İçeride bunun dışında iki tane daha resim görülmüştür. Toplam üç adam resminden birisi elinde yılan bulunan bir adam, ikincisi eşek üzerinde elinde asası olan bir adam, üçüncü resim ise deve üzerinde olup elinde bir değnek bulunan bir adamın resmidir.⁵⁷²

Piramit'in içerisine girenler bunların tamamını alarak Ahmed b. Tolun'a götürmüşlerdir. İlk önce bu resimlerin kime ait olduğu araştırılmıştır. Yapılan tahkikatla bu resimlerin üç semavi dinin peygamberlerinin resimleri olduğunu düşünmüşlerdir. Bunlar

⁵⁷¹ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 149-150.

⁵⁷² İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 150.

Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed'in resimleridir. Resimleri kendisine alan Ahmed b. Tolun testilerin birisini daha kendisi almış, diğerlerini çevresindekilere dağıtmıştır.⁵⁷³

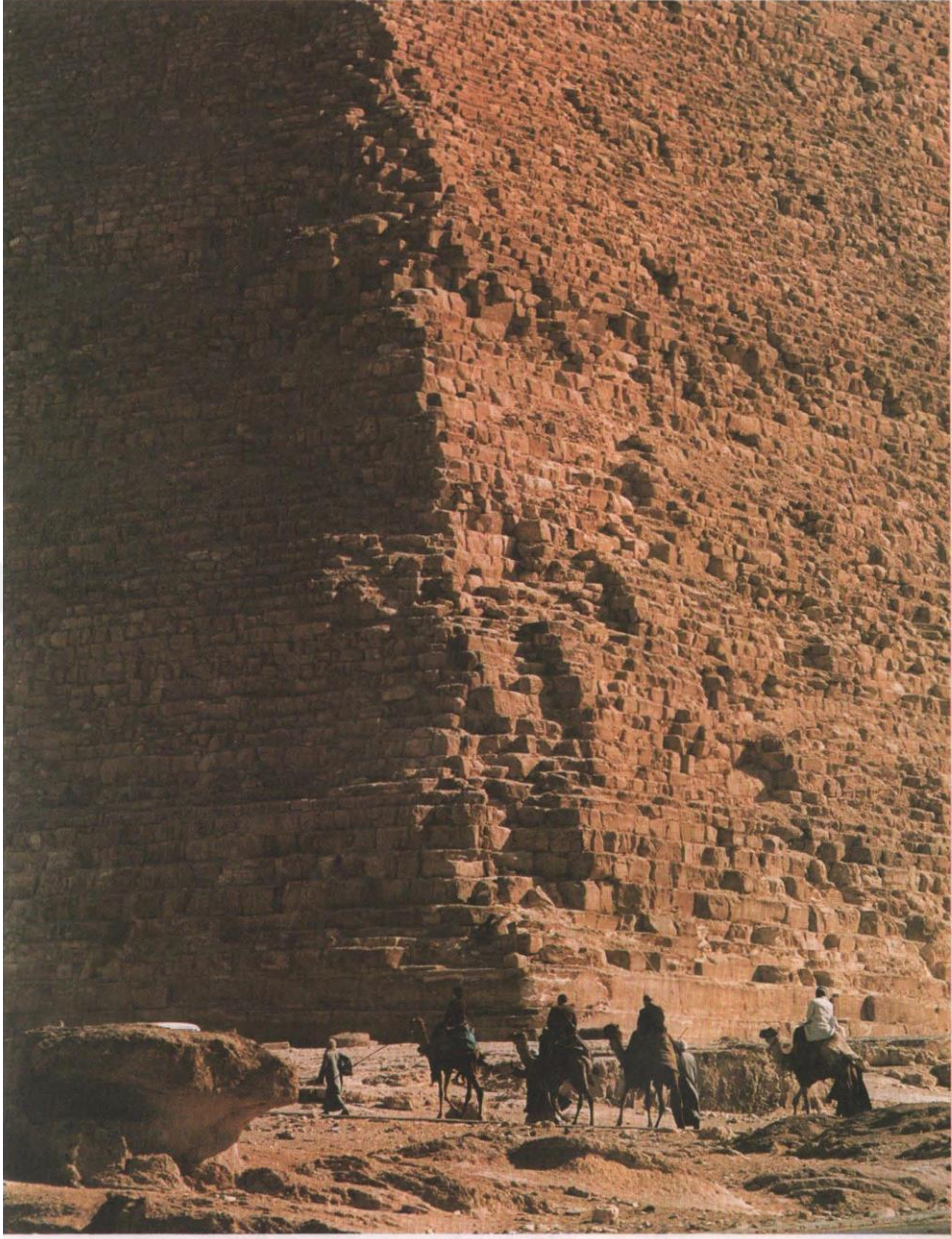
Fotoğraf 3: Mısır Piramtileri (Baines, *Eski Mısır*, s. 153.)

Kâtib-i Lü'li tekrar piramidin içerisine girmiş, burada nefes alan bir şey tespit etmiştir. Ne olduğunun farkına varmak için nefes sesine doğru gidince bunun mumyanın üzerindeki bez parçalarının uçlarının birbirine çarpması sonucu nefes alma sesi çıktığını görmüştür. Bu bezleri sökünce ses kesilmiştir. Ancak sökerken mumyadan kan damlamıştır.⁵⁷⁴ Ayrıca İbn Hurdâzbih yöre halkından öğrendiği bilgilerle bu yapının 300 senede inşa edildiğini söylemektedir.⁵⁷⁵

⁵⁷³ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151.

⁵⁷⁴ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s.137.

⁵⁷⁵ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s.137-138.

Fotoğraf 4: Mısır Piramitleri (Baines, Eski Mısır, s. 153.)

İbn Hurdâzbih IX. yy. da Ahmed b. Tolun'un kâtibinin piramitlerden birisine girdiğini ve içeride neler olduğunu anlattığını kaydetmektedir. Kâtibin anlattıkları piramitin iç yapısıyla uyuşmamaktadır. İçeri girdiklerinde büyük bir alana girip, burada 360 tane heykelin ve buradan dört adet odaya açılan kapıların bulunduğunu

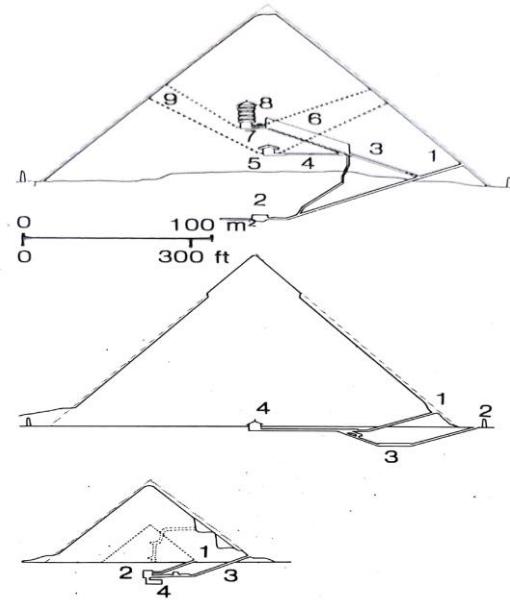
söylemektedirler. Ancak piramitlerin içerisinde böyle büyük bir alan bulunmamaktadır. Belirttiği büyüklüğe de bu kadar çok heykelin sığması mümkün görünmemektedir. İlk yapılan piramitler toplamda kral odası, kraliçe odası ve yer altı odası olmak üzere üç adet oda ve bu odalara giden geçitler bulunmaktadır.⁵⁷⁶ Burada bulunan resimlerden bir tanesinin Hz. Muhammed'in resmi olduğunun söylenmesi, verilen bilgilerin yanlışlığının en önemli kanıtlarındandır. Çünkü İslâmiyet insan resmi yapmayı hoş karşılamamıştır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in tasviri de Müslümanlarca çizilmemiştir. Zaten piramitlerin yapılış tarihleri itibariyle 6. yy.'da yaşamış bir peygamberin resminin yapılması imkan dahilinde değildir. Ayrıca piramitin yapılış süresini 300 yıl gibi uzun bir dönem olduğunu belirtmektedir. Fakat en büyük piramit olan Keops Piramiti Mısır Kralları Kufu döneminde yapıldığından ve bu kralın da yaklaşık otuz yıl hüküm sürdüğü bilindiğinden dolayı bu bilgiyi de doğru kabul etmek mümkün görünmemektedir.⁵⁷⁷ İbn Hurdâzbih'in konuştuğu kâtip, muhtemelen İbn Tolun'un bölgeye gönderilmeden kısa süre önce, piramitin içerisine girdiğini bildiğimiz halife Me'mûn ve adamlarının anlattıklarından etkilenmiştir. Halife Memun 832 senesinde Mısır'a bir isyanı bastırmak için gelerek burada 47 gün kalmıştır. Bu süre zarfında İsyani bastırdıktan başka Kufu Piramiti'ni de açtırmıştır. Ancak bu işlem oldukça zor ve maliyetli olmuştur. Yani kâtipin dediği gibi bir kazma ile yapılabilecek bir şey değildir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶Baines, *Eski Mısır*, s.128, 134, 151-156.

⁵⁷⁷Baines, *Eski Mısır*, s. 152-154.

⁵⁷⁸ Michael Cooperson, "Al-Ma'mun, The Pyramids and The Hieroglyphs", *Abbasid Studies*, Vol. II, Paris 2004, s. 167, 169.165-190. Michael Cooperson, "Early Abbasid Antiquarianism: al-Ma'mun and the Pyramid of Cheops", *In Traces, Collections, and Ruins: Towards a Comparative History of Antiquarianism*, Ed. Alain Schnapp, Los Angeles 2014, 203-204.

Yukarıda, batıya bakan piramidlerin kesitleri: Kufu: 1 aşağıya inen geçit, 2 1. planın gömü odası, 3 yukarı çıkan geçit, 4 düzey geçiti, 5 2. planın gömü odası ("Kraliçe'nin Odası"), 6 büyük galeri, 7 3. planın gömü odası ("Kral'ın Odası"), 8 ağırlıktan kurtulma odaları, 9 "hava bacaları" (dini bir önemi olabilir).
Kefren: 1 yukarı giriş, 2 aşağı giriş, 3 1. planın gömü odası, 4 2. planın gömü odası.
Menkaure': 1 1. planın terk edilmiş aşağı inen geçiti, 2 1. planın gömü odası, 3 aşağı inen geçit, 4 3. planın gömü odası.

Fotoğraf 5: Mısır Piramitlerinin İç Planı (Baines, Eski Mısır, s. 153.)

Mes'ûdî eserinde Dünya'nın acayıplikleri adı altında, Yunanlıların yaptırdığı üç adet yapıdan bahsetmektedir. Bunlar, Antakya'daki tapınak,⁵⁷⁹ Kudüs'teki Beytülmakdis⁵⁸⁰ ve Mısır'da bulunan Kutsal Ev'dir. Bu Kutsal Ev'in Fustât'tan kilometrelerce uzakta bulunan piramitlerden birisi olduğunu söylemektedir.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ Günümüzde Hatay şehir merkezinde bulunan büyük caminin sol tarafında kalan büyük bir tapınağın yer aldığı ve Müslümanların burayı fethettiği sırada yıktıkları söylenmektedir. Yunanlılar bu bölgeye hakimken etrafı surla çevrili olan bu tapınağı kutsal sayıyorlar ve burada tanrıya kurbanlarını sunuyorlardı. Bk. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 309.

⁵⁸⁰ Hz. Davud, Kudüs'e hakim olduğunda bu şehri dini merkez haline getirmek için başladığı ibadethaneye Allah izin vermemiştir. Ölümünden sonra burada oğlu Hz. Süleyman yedi yılda görkemli bir mabed inşa etmiştir. Bu yapı Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinleri tarafından kutsal kabul edilmektedir.

III.2. İskenderiye Deniz Feneri

İskenderiye şehrinin sembolü haline gelen İskenderiye Feneri doğal olarak müelliflerin eserlerinde yer almıştır. Eserlerde geçen bilgilere bakıldığında genel itibariyle, fenerin konumu, yüksekliği, yapımında kullanılan malzemeler ve kullanım amaçlarının anlatıldığı görülmektedir. Ya'kûbî, fenerin limanın ağzına inşa edildiğini söylemektedir.⁵⁸² İbn Rüste ise İskenderiye Limanı ile fener arasında yüz adımlık taştan yapılmış bir yolun bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁸³ Mukaddesî ise küçük bir adacığın üzerinde bulunduğunu aktarmaktadır.⁵⁸⁴ İskenderiye Deniz Feneri, kıyıya yakın küçük bir ada olan Pharos Adası üzerine inşa edilmiştir. Bundan dolayı “*Pharos*” terimi Yunanca, Latince ve Roman dillerine deniz feneri olarak geçmiştir.⁵⁸⁵

İskenderiye Feneri'nin uzunluğu ile ilgili verilen bilgilerin birbiriyle örtüşmediği görülmektedir. Ya'kûbî 175 zira/94,5 metre,⁵⁸⁶ İbn Rüste 300 zira/162 metre,⁵⁸⁷ İbn Havkal 300 ziradan fazla yani 150 metre civarı⁵⁸⁸, Hudûdü'l-Âlem 200 zira/108 metre⁵⁸⁹ olduğunu belirtmektedir. Bunların dışında İstahrî fenerin büyüklüğünü üç yüz evin yapılabileceği kadar malzeme ile inşa edildiği şeklinde yorumda bulunmuştur.⁵⁹⁰ Burada sözü geçen yükseklikler birbirinden farklılık gösterebilir de hiçbiri fenerin gerçek

---

Müslümanların ilk kıblesi ve Mirac'ın başlangıç noktasıdır. Bk. Ömer Faruk Harman, “Kudüs”, *DİA*, C. 26, TDV yay., İstanbul 2002, s. 325.

⁵⁸¹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 309.

⁵⁸² Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 155.

⁵⁸³ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 137.

⁵⁸⁴ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232.

⁵⁸⁵ Abulafia, *Büyük Deniz*, s. 187.

⁵⁸⁶ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 155.

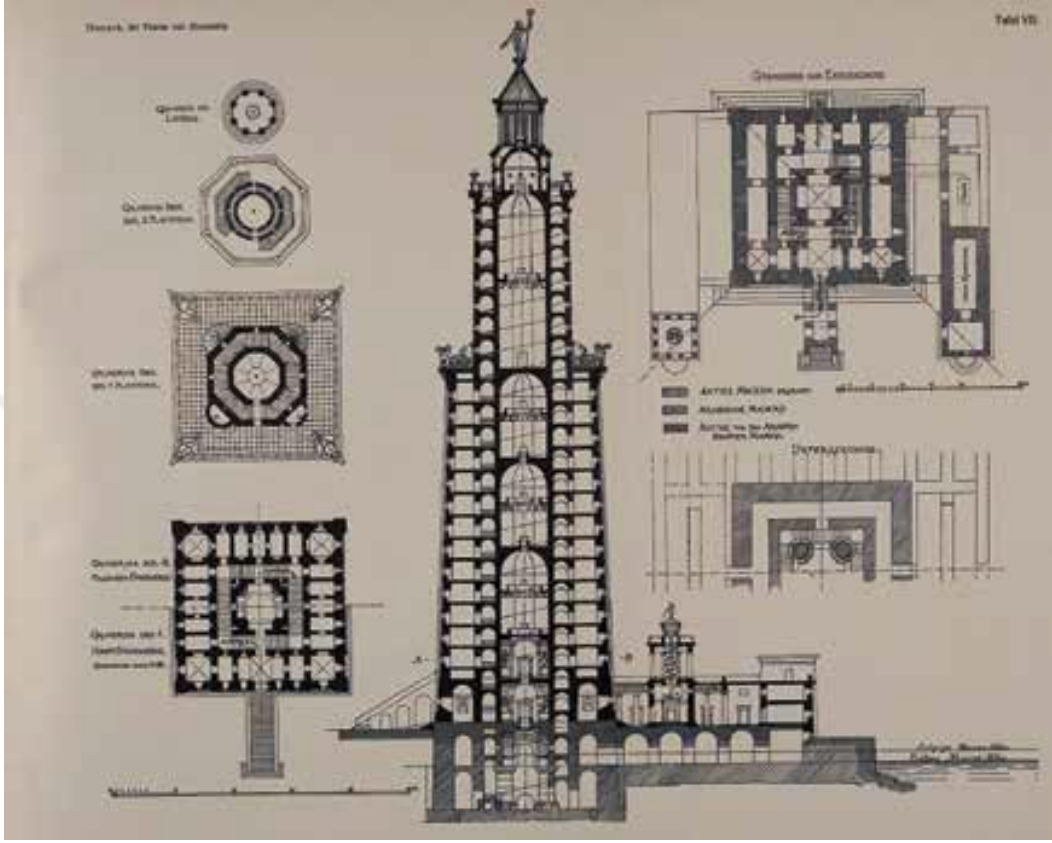
⁵⁸⁷ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 137-138.

⁵⁸⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 151.

⁵⁸⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 112;

⁵⁹⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 55.

uzunluğunu vermemektedir. İskenderiye Feneri'nin gerçek uzunluğu 135 metre olmakla birlikte bunu seyyahlardan hiçbiri söylememiştir.⁵⁹¹

Fotoğraf 6: İskenderiye Feneri'nin Planı (Isabelle Hairy, "İskenderiye Feneri", Aktüel Arkeoloji, S. 59, İstanbul 2017, s. 95.)

İskenderiye Feneri'nin yapımında kullanılan malzeme konusunda verilen bilgiler tutarlı olmakla birlikte sadece Hudûdü'l-Âlem'de çok sağlam olmadığı ve rüzgârla birlikte sallandığı bilgisi yer almaktadır.⁵⁹² İstahrî, İbn Havkal ve Mukaddesî fenerin taş malzemedен yapıldığını aktarmaktadırlar.⁵⁹³ İbn Hurdâzbih fenerin duvarlarının beyaza

⁵⁹¹ Abulafia, *Büyük Deniz*, s. 187.

⁵⁹² *Hudûdü'l-Âlem*, s.112.

⁵⁹³ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.55; İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.151-152; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232.

boynamasından dolayı insanların gözlerine zarar verir korkusu ile 70 yıl karanlıkta kaldıklarını belirtmektedir.⁵⁹⁴

İbn Hurdâzbih'in söylediği beyaza boyama hadisesi ile Hudûdü'l-Âlem'de geçen sallanması meselesinin gerçeği yansıtmadığı aşikârdır. Diğer seyyahların söylediği taştan yapıldığı bilgisinin yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya konmuştur. Akdeniz'da yapılan çalışmalarda denizden granit, mermer, kireç taşı gibi taş malzemeler ve kurşun, demir, tunç gibi metal parçalar çıkartılmıştır.⁵⁹⁵

Fenerin yapısı ile ilgili İbn Rüste, en üst noktasına üç yüz basamaklı merdiven ile çıkıldığını ve her basamakta küçük birer pencere bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁹⁶ İstahrî ve Mukaddesî ise bir rehber olmadan tepesine çıkmanın mümkün olmadığını söylemektedir.⁵⁹⁷ İbn Havkal, yapıldığı sırada fenerin üzerinde kubbesinin olduğunu ve sonradan bu kubbenin yıkıldığını söylemektedir.⁵⁹⁸ İbnü'l-Fakîh ve Mukaddesî fenerin üzerinde bir ayna olduğunu, bununda ortadan kaldırıldığını belirtmektedirler. İbnü'l-Fakîh bu ayna hakkında efsanevi bilgiler vermektedir. Müellif, Abdullah b. Amr'ın dünyanın dört harikasından birisi olarak gösterdiğini, altına oturan birisinin bu aynadan Costantinopolis'i görebileceğini aktarmaktadır.⁵⁹⁹

Müelliflerin verdiği bilgilerin bazıları doğru kabul edilmekle birlikte bazıları efsanevi gerçek dışı bilgilerdir. Özellikle İbnü'l-Fakîh'in iddia ettiği, fenerin tepesinde yer alan aynadan Costantinopolis'in görülmesi mümkün değildir. Tepe noktası hakkında tek bilgiyi İbn Havkal vermektedir. Tepesinde önceleri kubbe olduğunu ancak yıkıldığını

⁵⁹⁴ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151.

⁵⁹⁵ İsabellle Hairy, "İskeneriye Feneri", *Aktüel Arkeoloji*, S. 59, İstanbul 2017, s. 99.

⁵⁹⁶ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 137-138.

⁵⁹⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s.55; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s.232.

⁵⁹⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.151.

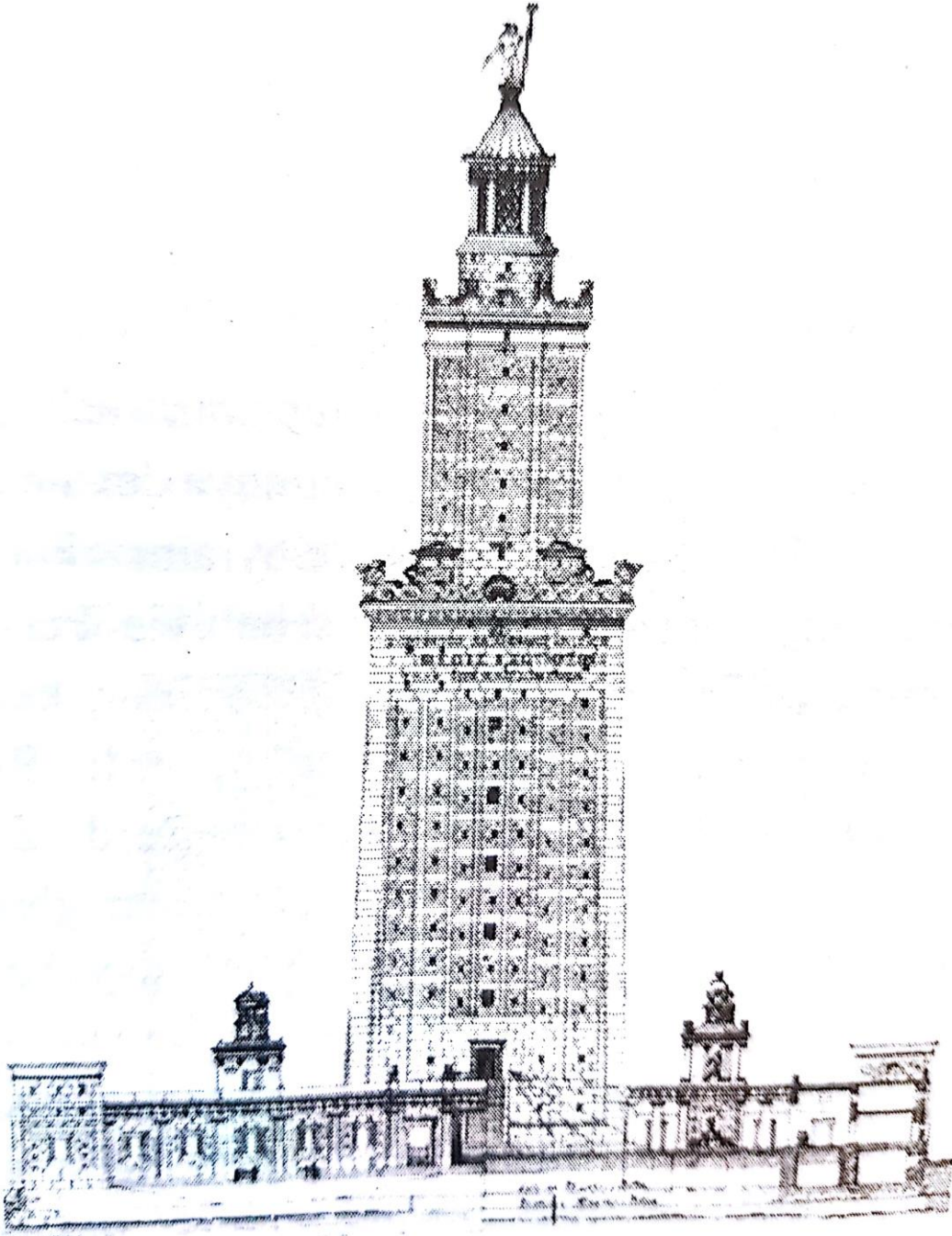
⁵⁹⁹ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s.88-89.

belirtmekle birlikte, günümüze ulaşan en ayrıntılı tasvirde tepe noktasında tanrı heykelinin bulunduğunu ve pencerelerinin olduğu görülmektedir.⁶⁰⁰ Ancak konumuz dahilindeki seyyahların hiçbiri bu heykel üzerine bir bilgi vermemiştir. Pencerelerine ise sadece İbn Rüste değinmiştir.

Fotoğraf 7: İskenderiye Feneri (Isabelle Hairy, “İskenderiye Feneri”, Aktüel Arkeoloji, S. 59, İstanbul 2017, s. 95.)

⁶⁰⁰ İskenderiye Feneri'nin en ayrıntılı tasviri Afganistan'da bulunan ve M.S. 1. yy.'dan kalma cam bir kabin üzerine işlenmiştir. Bk. Geoffrey Rickman, “Mare Nostrum'un Yaratılması İÖ 300-İS 500”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, haz. David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak yay. İstanbul 2004, s. 142.

Fotoğraf 8: İskenderiye Feneri (Seyyid Abdülaziz Sâlim, Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadârathuâ fi'l-Asri'l-İslâmî, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1982,s. 29.)

İskenderiye Feneri'nin yapılış amacınaseyyahlar eserlerinde yer vermişlerdir.Ya'kûbî gözetleyicilerin uzak mesafelerdeki gemileri dahi

izleyebileceklerine,⁶⁰¹ İbn Havkal halk arasında bu yapının astronomi ilmi sayesinde geleceğin görülmesi için inşa edildiği üzerine yaygın kanaat olmasına karşın fenerin gemileri gözetlemek ve yol göstermek amacıyla yapıldığını söylemektedirler.⁶⁰² Mukaddesî bu ayna sayesinde gemilere yön göstermek ve tepesinde yer alan bekçi ile gelen gemilerden haberdar olmak için yaptırılmıştır. Bu bekçi, gelen bir gemi gördüğünde bir güvercin uçurarak hükümdara hazırlıklı olması gerektiğini bildirmektedir. Bizanslılar bu önlemi etkisiz hale getirmek için, kendi adamlarından birisini fenere bekçi olarak yerleştirmişlerdir. Bu kişi de fenerin üzerindeki aynayı kırıp denize atmış ya da söküp götürmüştür. Mukaddesî gözlem için kullanımın yanı sıra okuduğu bir sihir kitabında İskenderiye Feneri'nin, deniz sularının Mısır'ı basmaması için inşa edildiğinden bahsettiğini aktarmaktadır.⁶⁰³

Seyyahların genel anlamda İskenderiye Feneri'nin yapılış amacını bildikleri görülmektedir. Geceleri görülmeyen ve gündüzleri takip edilmesi çok zor olan sığılık alanlar konusunda gemilere yol göstermek için inşa edilmiştir.⁶⁰⁴ Müellifler gemilere yol gösterdiği için inşa edildiğini belirtselerde astronomik gözlem için inşa edildiği veya Akdeniz'in sularının şehri basmaması için yapılmış sihir gibi doğru olmayan malumatlarda bulunmaktadır. Bunların yanısıra Mukaddesî'nin belirttiği gelen gemilerin hükümdara belirtme işinin yapılması akla uygun gelmektedir. Ancak Bizanslıların bu aynayı kırdıkları hadisesinin doğruluğu kesin değildir. Ayrıca fener ile ilgili en önemli bilgilerden birisini Ya'kûbî vermektedir Müellif fenerin tepesine yakılan mumlar ile ışıklandırıldığını belirterek çok önemli bir noktayı aydınlatmıştır.

⁶⁰¹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, s. 111.

⁶⁰² İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 151-152.

⁶⁰³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232-233.

⁶⁰⁴ Abulafia, *Büyük Deniz*, s. 187.

Fotoğraf 9: M.Ö. 1. yy.'dan kalma Afganistan Kabil müzesinde sergilenen cam vazo üzerinde İskenderiye Feneri tasviri M.Ö. 1. yy.'dan kalma Afganistan Kabil müzesinde sergilenen cam vazo üzerinde İskenderiye Feneri tasviri. (Fotoğraf; Geoffrey Rickman, “Mare Nostrum’un Yaratılması İÖ 300-İS 500”, Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları, haz. David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak yay. İstanbul 2004, s.142.)

III.3. Aynişems Obeliskleri

Tarihi geçmişi Antik Mısır'a kadar dayanan Aynişems şehrinde X. yüzyılda iki adet obelisk⁶⁰⁵ bulunmaktadır. Burada X. yy. olarak belirtmemizin sebebi ilk yapıldıkları dönemde daha fazla olmalarına karşın zamanla sadece iki tanesinin yerinde kalmasıdır. Konumuz dâhilinde olan eserler içerisinde Ya'kûbî'nin “*Kitâbü'l-Büldân*”, İbn Hurdâzbih'in “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*”, İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-Nefise*,

⁶⁰⁵ Obeliskler, Mısır'da güneş tanrısı Ra için yapılan tapınağın kapı kenarlarına ve çevresine dikiline yüksek taşlardır. Bu taşlar profir ve kırmızı renkli granitten yapılmış, yüksekliği 30 metreden fazla, ağırlığı 450 tondan çoktur. Obeliskler kare taban üzerine konulup, yükseldikçe incelerek piramit şeklini almaktadır. İlk yapıldıkları zaman tepeleri altın levhalar ile kaplıdır. Bu taşlar ilerleyen devirlerde dünyanın dört bir yanına götürülmüş, Bir tanesi de 390 semesinde İstanbul'a getirilmiştir. Mısır'da kalan son iki obeliskten birisi 1258 senesinde yıkılmıştır. Günümüzde bir tanesi hala yerinde durmaktadır. Bk. İrfan Küçükköy, “Aynişems”, *DİA*, C.4, TDV yay., İstanbul 1991, s. 277.

Mukaddesî'nin “*Ahsenü't-Takâsim*” ve İbnü'l-Fakîh'in, “*Kitâbü'l-Büldân*”da bu obeliskler geçmektedir. Zikrettiğimiz müelliflerin tamamı bu obelisklerin uç kısmında bakır veya kurşun madeninden yapılmış halkaların bulunduğu, bu halkalardan birisinin altından su damlayarak obeliskin sürekli ıslak olduğu ve bu suyun yere değmediği bilgilerini vermektedirler.⁶⁰⁶Ya'kübî bu taşların üzerinde eski dille yazılmış yazıların bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁷İbn Rüste obeliskin ortasına yeşil bir bitkinin yerleştirildiğini ve bu yüzden su damlalarının yere kadar inmediğini söylemektedir.⁶⁰⁸İbn Hurdâzbih obelisklerin Hûşenk'in binasının önünde olduğunu ve onlardan akan su damlalarının sebebinin dikildiği yerin nemli olmasından kaynaklandığını söylemektedir.⁶⁰⁹Mukaddesî ise bu obelisklerin üst noktalarının mızark gibi sivri olduğuna ve okuduğu bir sihir kitabında bu taşların timsahların insanlara saldırmamaları için sihir olarak dikildiğinin yazıldığına ve Fustât civarında timsahların insanlara bu sihir sayesinde zarar vermediğine dikkat çekmektedir.⁶¹⁰

Obeliskler hakkında verilen malumatlara bakıldığında Mukaddesî dışında müelliflerin birbirleri ile tutarlı olduklarını ve bu bilgilerin gerçekleri yansıttığını görebiliriz. Mısır'da sütunlar ekseriyetle çift olarak mabetlerin önüne konulan, tek parça granitten imal edilerek, her tarafı yazılar ve resimler ile süslenmiş, ucu sivri olan üst kısımları ise madenlerden yapılmış parlak levhalar ile kaplı yapılardır.⁶¹¹ Bu tapınağın önüne konulan obeliskler dünyanın değişik yerlerine taşınması ile sadece iki tanesi ilk gün konulan yerde kalmıştır. Obelisklerden bir tanesi de 390 senesinde İstanbul'a getirilerek

⁶⁰⁶ Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, s. 153; İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151-152; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99; İbn al-Fakîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 89.

⁶⁰⁷ Ya'kübî, *Ülkeler Kitabı*, s. 153.

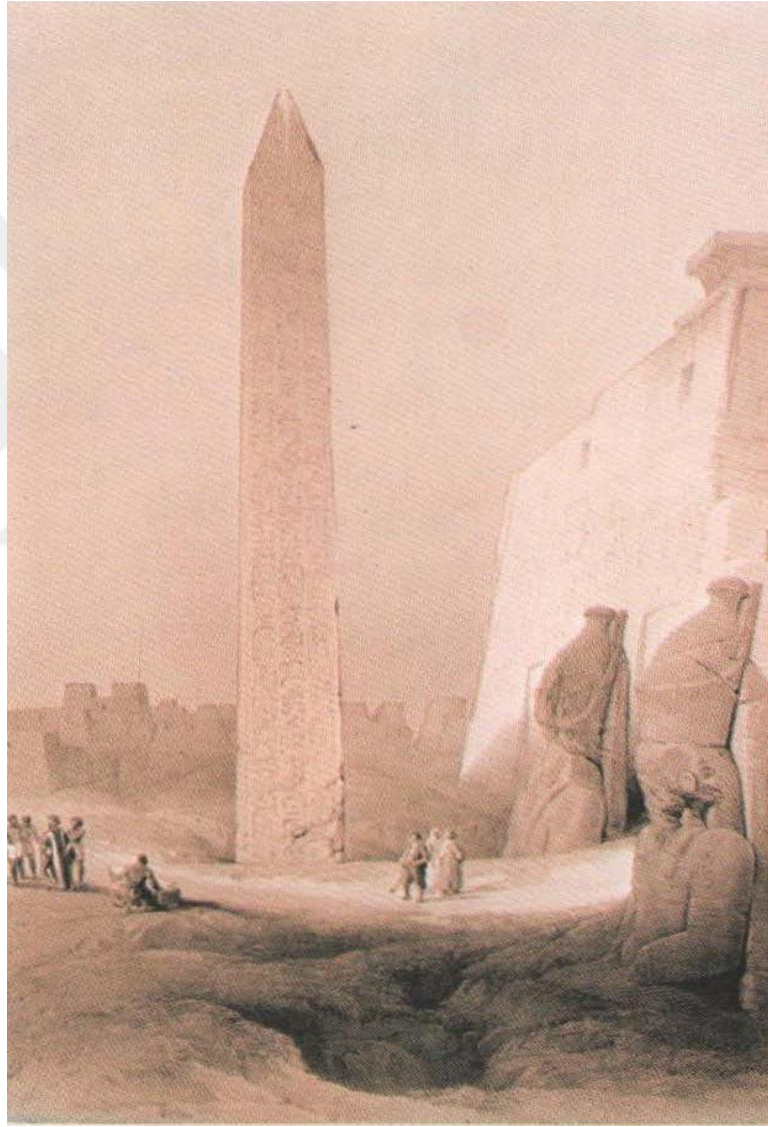
⁶⁰⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 99.

⁶⁰⁹ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 151-152.

⁶¹⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 231-232.

⁶¹¹ İnan, *Eski Mısır*, s. 294.

Sultanahmet Meydanı'na konulmuştur.⁶¹² Mısır'da kalanlardan biri 656/1258 senesinde yıkılmıştır. Müelliflerin bahsettiği dikili taşlar, Mısır'da güneş tanrısı Ra için inşa edilen mabedin önüne dikilenlerden ikisidir.⁶¹³ Mukaddesî'nin verdiği bilgilerden obelisklerin şeklini doğru tarif ettiğini kabul etmekle birlikte yapılış amaçları hakkında verdiği malumat inandırıcılıktan oldukça uzaktır.

Fotoğraf 10: Aynișems Obeliski (Baines, Eski Mısır, s. 83.)

⁶¹²Küçükköy, "Aynișems", s. 277.

⁶¹³Küçükköy, "Aynișems", s. 277.

III.4. Mısır Surları

Mısır surları hakkında seyyahlar içerisinde Mes'ûdî ve İbn Havkal eserlerinde bilgi vermiştir. Mes'ûdî bu surların “*Kocakarı Duvarı*”⁶¹⁴ olarak bilindiğini söylerken, İbn Havkal “*İhtiyar Kadın Duvarı*”⁶¹⁵ demektedir. Müelliflerden Mes'ûdî bu surların yapılış hikayesini anlatmıştır. İbn Havkal ise Mısır'ı ziyaret ettiği dönemde edindiği gözlemlere eserinde yer vermiştir. İbn Havkal surların Feyyum'dan Nûbe bölgesine kadar bütün Nil havzasını kapladığını ve bu yapının çok eski dönemlerden kaldığını belirtmektedir. Ayrıca müellif Feyyum şehrinin çöl kısmında burçları kendi gözleri ile gördüğünü, bunların çoğunun çöl kumları tarafından kaplandığını anlatmaktadır.⁶¹⁶

Mes'ûdî bu surun yapımının Firavunlar zamanına kadar uzandığını ve yapılış amacı hakkında iki farklı rivayetin olduğunu aktarmaktadır. Müellif Hz. Musa ve İsrailoğullarının peşinden giden Firavun'un denizin ortasında kalmaları hâdisesinde kurtulanların Şam ve Mağrib hükümdarlarının olası saldırılarından korkarak Delûka isminde basiretli bir hanımı başlarına hükümdar yaptıklarını anlatmaktadır. Mes'ûdî bu kadın hükümdarın bütün Mısır'ı saran surlar ve kuleler yaptırdığını, birbirlerini duyabilecek aralıkta muhafızlar dizdiğini belirtmektedir. İkinci rivayete göre ise, Delûka'nın avlanmayı çok seven bir oğlunun olduğunu, annesinin ise diğer hükümdarların veya hayvanların oğluna zarar vermesinden korktuğu için bu surları ördürdüğü şeklindedir. Ayrıca Mes'ûdî eserini kaleme aldığı dönemde 332/943-944 bu surların kalıntılarının hala Mısır'da yer aldığını belirtmektedir.⁶¹⁷

⁶¹⁴Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 282.

⁶¹⁵İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 159-160.

⁶¹⁶İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 159-160.

⁶¹⁷Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 282.

III.5. Süleyman Sütunu

İbnü'l-Fakîh eserinde İskenderiye şehrinde bulunan Süleyman'ın Sütunu olarak adlandırdığı bir yapıdan bahsetmektedir. Müellif sütunun çok eski dönemlerden kalan tarihi bir binanın kalıntılarının yanında olduğunu belirtip, bu sütunun taştan yapıldığını söylemektedir.⁶¹⁸ Bu kalıntılardan İbn Rüste de eserinde bahsetmiştir. Ancak kendi gördüklerini değil, bir raviden dinlediği rivayetlere eserinde yer vermiştir. Bu sütunun Hz. Süleyman'ın İskenderiye'ye girdiği kapıdan görüldüğüne ve iki kişinin kucaklayarak kavrayabileceği genişlikte olduğunu söylemektedir. Müellif ravinin sözü edilen sütunun hareket ettiğini gördüğünü anlatmaktadır. Anlattığına göre sütun bir tarafa eğiliyor ardından düzeliyor. Sonra diğer tarafa doğru eğiliyor ve tekrar eski halini alıyor. Ravi sütun eğildiğinde altına bir odun parçası koymuş, sütun düzeldiğinde bu odun parçasını tekara almaya çalışmış ancak altından çıkartamadığını anlatmıştır.⁶¹⁹

Burada bahsedilen sütun muhtemelen Müslümanların Amûdu's-Sevârî olarak isimlendirdiği Pompeius Sütunu'dur. Müellif bu yapıları Hz. Süleyman ile ilişkilendirmesine karşın, bu yapı M.S. 302 yılında Romalı Vali Pompeius tarafından yaptırılmıştır.⁶²⁰ Buradan hareketle İbn Rüste'in yapılar hakkındaki tarihi bilgilerine temkinli yaklaşmamız gerektiğini görmekteyiz.

⁶¹⁸ İbn al-Faqîh, *Abrege Du Livre Des Pays*, s. 89.

⁶¹⁹ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 136-137

⁶²⁰ Gök, *İskenderiye*, s. 271.

Fotoğraf 11: Amûdu's-Sevârî (Gök, İskenderiye s. 271.)

III.6. Giza Sfenks

Mukaddesî eserinde Mısır'ın en ünlü yapılarından olan ancak diğer seyyahların değinmediği Giza Sifenks'ine birkaç cümle ile değinmiştir. Müellif put olarak nitelendirdiği yapının piramitlerin yakınında olduğunu söylemiş ancak şekli ile ilgili bir bilgi vermemiştir. Sadece şeytanın onun içine girdiğini ve konuşayım derken burnunun ve

dudağının kırıldığını söylemektedir.⁶²¹ Mukaddesî'nin söylediklerinden yola çıkarak bu yapının Büyük Giza Sfenks'i olduğu anlaşılmaktadır. Kefren Piramiti'ne 40 m. mesafede olan Sfenks, insan başlı arslan heykelidir. Tek parça bir kaya üzerine işlenerek yapılmış heykelin başından yere kadar yüksekliği 20 m., uzunluğu ise 57 m.'dir.⁶²² Piramitlerin yanında yer almasına ve bu kadar büyük olmasına karşın diğer seyyahların eserlerinde vermemesi oldukça dikkat çekicidir. Zaten Mukaddesî de birkaç cümlenin dışında bir şey söylememiştir. Böyle olması Müslümanların putlara olan tutumundan kaynaklanmış olabilir.

Fotoğraf 12: Büyük Giza Sfenksi (<http://www.antiktarih.com/2018/08/17/giza-piramitleri-ve-buyuk-giza-sfenksi/>)

⁶²¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232.

⁶²² İnan, *Eski Mısır*, s. 319-320.

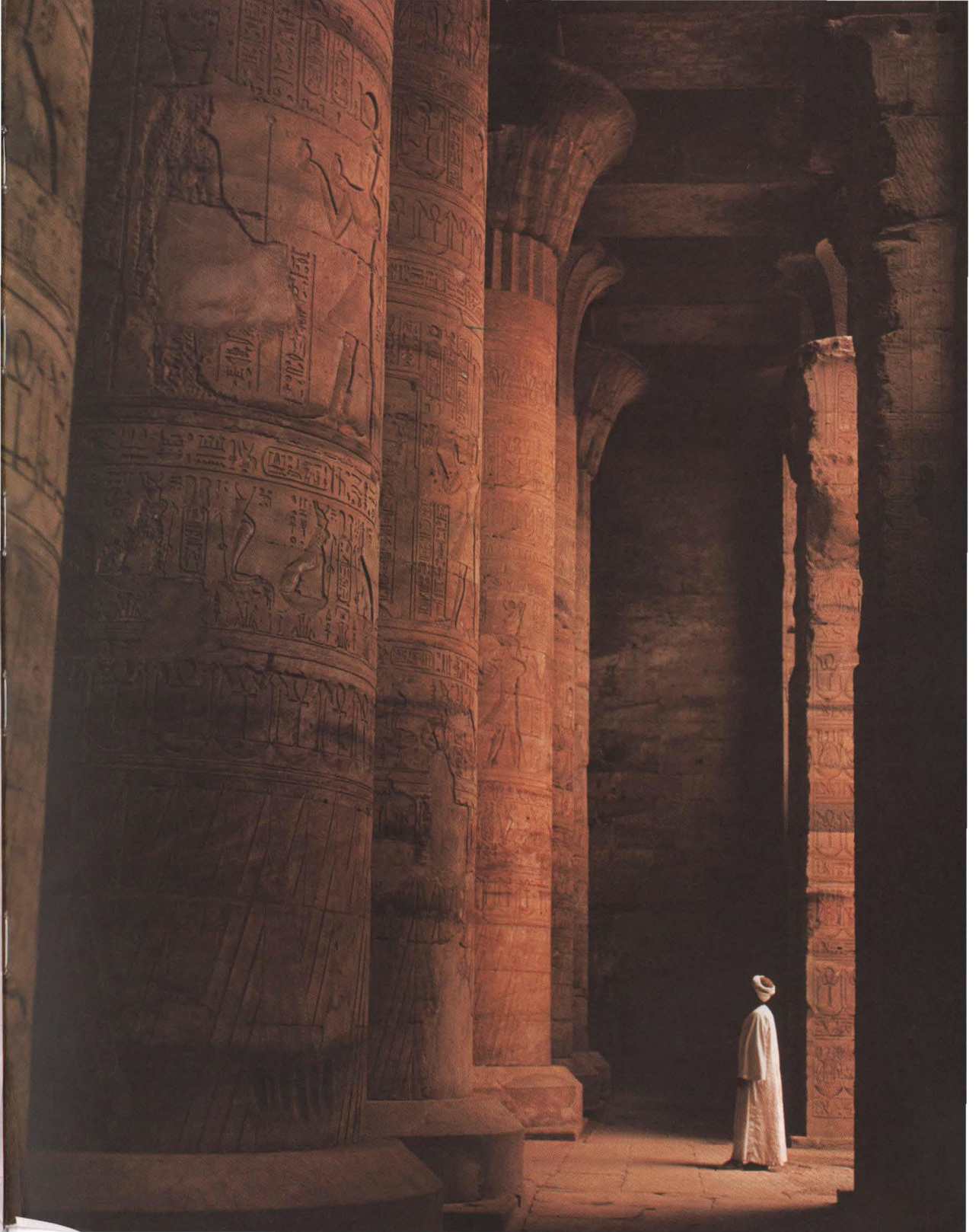
III.7. Mısır Tapınakları

Mes'ûdî Delûka'nın Mısır'da hüküm sürdüğü otuz yıl içerisinde tapınaklar inşa ettirerek, bu yapıları resimler ile donattığını söylemektedir. Müellif bu hükümdarın büyü aletleri yaptırdığını, tapınakların üzerine deve, at gibi hayvanlar ile doğudan ve batıdan gelip giden gemilerin resimlerini çizdirdiğini anlatmaktadır. Seyyah, Delûka'nın bu tapınaklarda doğanın gizemlerini, taşların ve canlıların çekici ve itici özelliklerini topladığını belirtmektedir. Mes'ûdî insanların, hükümdarın bunu yapmasındaki amacının yıldızları ve uzay cisimlerini gözlemek olduğunu söylediklerini aktarmaktadır. Ayrıca Mes'ûdî Hicaz, Yemen, Rum ve Şam yönlerinden ordular geldiğinde tapınaklarda bulunan resimlerdeki hayvanların gözlerinin kör edildiğini, bunun sonucunda ordu içerisindeki hayvanların da gözlerinin kör olarak başlarına felaketlerin geldiğini anlatmaktadır. Müellif Mısırlıların bu rivayetlere şüphe duymadan inandıklarını ve bahsi geçen tapınakların kendi yaşadığı dönemde halen ayakta olduğunu ve duvarlarında resimlerin çizili olduğunu söylemektedir.⁶²³

Mes'ûdî İhmim'li Ebu'l Feyz Zi'n-nûn b. İbrahim el- Mısırî isimli bir zahitin tapınaklar ile ilgili bu rivayetleri yorumladığını söylemektedir. Bu kişinin kendisine bazı tapınaklardaki kitabeleri çözdüğünü ve üzerinde şunların yazdığını söylemektedir: “*Azat edilmiş kölelerden, mağrur kişilerin sözlerinden, kölemen askerlerden ve Araplaşmış Kıptilerden korkun.*”; başka bir kitabede “*Kader takdir eder, kaza güler*”; ve diğer bir kitabede “*Yıldızlarla çizersin yönünü; bilmezsin ki, Ne isterse onu yapar yıldızların Sahibi!*”.⁶²⁴

⁶²³Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 282-283.

⁶²⁴Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 283-284.

Fotoğraf 13: Edfu Tapınağı (Baines, Eski Mısır, s. 73.)

Mes'ûdî Mısırlıların bu tapınakları yıldızlardan mana çıkararak doğanın sırlarını çözmek için kullandıklarını belirtmektedir. Özellikle Nuh Tufanı hadisesini bu yol ile önceden gördüklerini ve önlemler aldıklarını aktarmaktadır. Seyyah, Delûka'nın tufanla birlikte insanların öleceğini ve dünyadaki ilimlerin yok olacağından korkarak bu yapıları inşa ettirdiğini, içine bildiklerini resmettiğini ve kitabelere yazdığını söylemektedir. Mısırlılar bu tufanın ateş, su ve kılıçtan birisi ile geleceğini, dünyadaki insanları yok edeceğini düşünmektedirler. Bu yüzden tapınaklar kerpiç ve taştan yapılmıştır. Delûka'nın düşüncesi şu şekildedir; *“Eğer tufan ateş ile gelirse kerpiçler taşa dönüşür, seramik şeklini alır ve bu ilimlerbaki kalır. Eğer tufan su ile gelecekse kerpiç olanları yıkar, taş olanlar ayakta kalır; yok eğer bu tufan Kılıçla gelecekse, hem kerpiç hem de taş yapılar ayakta kalacaktır.”* Mes'ûdî bu sözlerin tufandan önce mi sonra mı olduğu hususu ile tufanın ateş, su ve kılıçtan hangisi ile geldiği konusundakesin bilgilerin olmadığını ayrıca tufan gelmeden Mısır'ın başına bela olan bir hükümdarın Mısır halkını biçilmiş ekine çevirdiğini kaydetmektedir.⁶²⁵ Müellif ayrıca bazı Müslüman hükümdarların bu tapınakları ortadan kaldırmak istediklerini ancak bu işlem için gereken harcamayı Mısır'ın vergilerinin karşılayamaması nedeniyle vazgeçtiklerini aktarmaktadır.⁶²⁶

İbn Havkal Asvan'da Mısır'ın en büyük ve en güzel abidelerinin yer aldığını, bu yapıların Nuh Tufan'ından önce inşa edildiğini, yiyecek maddelerini ve eşyalarını bunların içerisinde muhafaza ettiklerini söylemektedir. Ayrıca Mısır'da özellikle Saîd Bölgesi'nde dünyada sağlam taşlar ile yüksek mühendislik ürünü binaların yer aldığını ve

⁶²⁵Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 284.

⁶²⁶Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 285.

bu yapıların dünyada eşi olmayan güzellik ve yükseklikte olduğunu belirtmektedir. Müellif bu yapıların içinde ve sütunlarında resimlerin olduğunu aktarmaktadır.⁶²⁷

Mısır'da yer alan tapınaklar hakkında Mukaddesî çok kısa bilgiler vermiştir. Müellif tapınakların Yukarı Mısır'ın ana yolunun üzerinde yer aldığını ve bu yapılara “*el-Barabî*” yani “*Tapınak Kalıntıları*” denildiğini belirtmektedir. Ayrıca Mukaddesî bu tapınakların içerisinde çok sayıda resim olduğunu söylemektedir.⁶²⁸

Müelliflerin tapınaklar hakkında verdikleri bilgilere bakıldığında, yapıların özellikleri hakkında bilgi verilmesine karşın bunların hangi tapınaklar olduğu özel olarak belirtilmemiştir. Mısır'da çok sayıda tapınak bulunmakla birlikte, Müelliflerin hangilerini anlatıkları tam olarak belli değildir. Çünkü çoğul konuşarak Keops piramitinde yaptıkları gibi sadece bir tanesini değil genel olarak tapınaklar üzerine konuşmaktadırlar. Mukaddesî'nin verdiği bilgilere bakıldığında bu yapıların sadece yıkık bir durumda olduğu ve sadece kalıntılarının kaldığı anlaşılmaktadır. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler ise tapınaklar hakkındaki rivayetleri anlatması ve Mısırlıların bu tapınaklara bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca birçok seyyahın bu yapılardan bahsetmemesi muhtemelen dini inançla alakalıdır. Tapınaklar Eski Mısır tanrıları için inşa edilen mabedler olduğundan ve İslâm dininin bu tür çok tanrılı inançları hoş karşılamadığından dolayı seyyahların eserlerinde yer vermemeleri kuvvetle muhtemeldir.

III.8. Amr b. Âs Camii

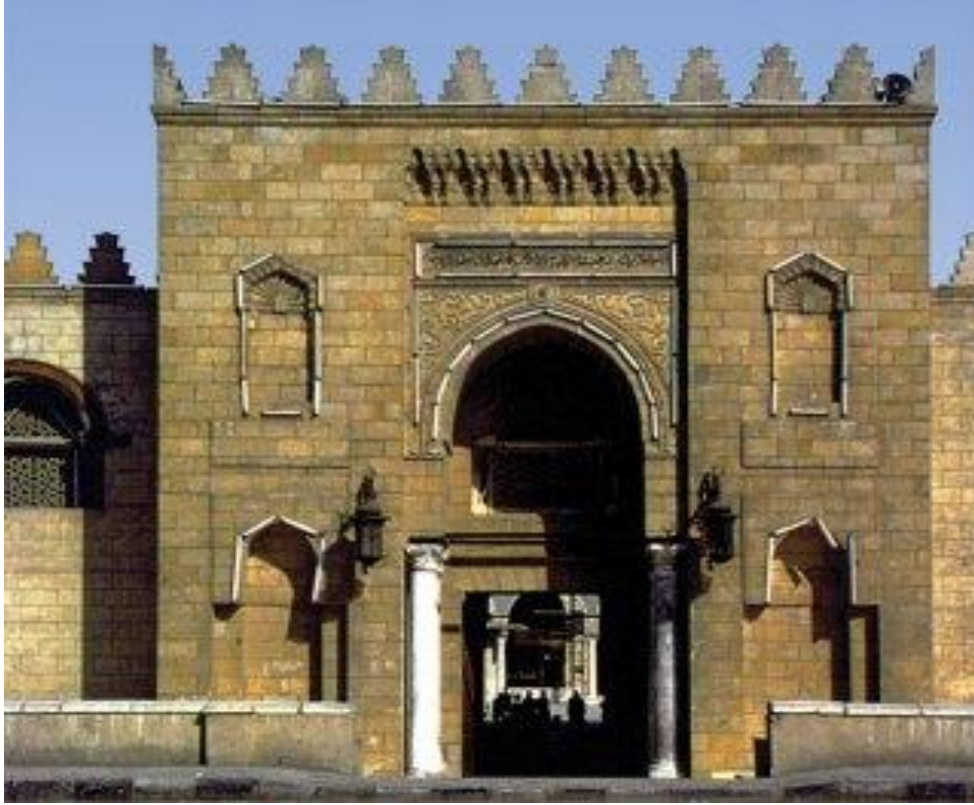
Birçok seyyahın eserinde Amr b. Âs camii yer alsa da içlerinden Mukaddesî caminin fiziki özelliklerine eserinde yer vermiştir. Müellif, caminin Amr b. el-Âs tarafından inşa ettirildiğini, minberinin olduğunu ve Şam Camisinden daha büyük

⁶²⁷İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 159.

⁶²⁸Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232.

olduğunu belirtmektedir. Mukaddesî diğer fiziki özelliklerini mermer sütunları, kalın ve sağlam duvarları, mozaik kaplamaları olarak sıralamaktadır. Caminin dükkânlar ile çevrili olduğunu aktaran müellif hemen yanında depolar ve şadırvanların bulunduğunu ve bu caddenin şehrin ve ülkenin en kalabalık caddesi olduğunu söylemektedir.⁶²⁹

İslâm'ın ilk cami örneklerinden birisi olan Amr camii sonraki dönemlerde yeni eklemeler ve değişiklikler yapılmıştır. Bundan dolayı tarihi süreçte mimarisinde farklılıklar görülmektedir. Buna karşın Mukaddesî'nin verdiği bilgilerin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Camide minberin bulunması, sütunlar üzerindeki mozağin 997 senesinde tamir edilmesi gibi bilgiler müellifin verdiği bilgilerin doğruluğunu ortaya koymaktadır.⁶³⁰

Fotoğraf 14: Amr b. Âs Camii Girişi (Semavi Eyice, “Amr b. Âs Camii”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 81)

⁶²⁹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsim)*, s. 210-211.

⁶³⁰ Semavi Eyice, “Amr b. Âs Camii”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 81.

III.9. İbn Tolun Camii

Caminin konumunu İstahrî vermektedir. Müellif Ahmed b. Tolun tarafından yaptırılan İbn Tolun Camii'nin⁶³¹ ordusunun konakladığı, Fustât'ın kuzey doğusunda yer alan Katâi yerleşim yerinde olduğunu ve bu yerin Fustât'a yaklaşık olarak 1 mil yani 2 km uzaklığında olduğunu belirtmektedir.⁶³² Caminin fiziksel özelliklerini Mukaddesî eserinde anlatmaktadır. Müellif bu caminin diğerinden daha büyük ve görkemli olduğunu, sıvama sütunlar ile tavanının yüksek yapıldığını, ortasında Zemzem kubbesine benzeyen kubbenin yer aldığını ve içerisinde insanların su içmesi için bir düzenek bulunduğunu belirtmektedir. Mukaddesîcaminin kanalın giriş kısmına baktığını, taştan yapılmış küçük minaresinin olduğunu ve şerefeye çıkan merdivenin minarenin dışında yer aldığını söylemektedir.⁶³³

İstahrî'nin söylediği gibi camii, Fustat yakınlarında bulunan Katâi tepesine yapılmıştır.⁶³⁴ Yapının dış avlusu Kible tarafında olmakla birlikte önceki dönemlerde bu kısımda lavabolar ve abdest alma yerlerinin yer aldığı görülmektedir. Caminin yapısından Mukaddesî'nin verdiği bilgilerin doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. 162 m. dış avlu duvarı, 92 m. iç avlusu ile Amr b. As. Camiinden daha büyük bir camidir. Camii tuğla ile inşa edilerek üstü beyaz alçı ile sıvanmıştır. Minaresi taştan inşa edilmiş ve merdivenleri dışarıdadır.⁶³⁵ Müellifin belirttiği gibi üzerinde kubbe olan su düzeneği yer almaktadır.⁶³⁶

⁶³¹ İbn Tolun Cami, Fustat'ın kuzeydoğu tarafına düşen Katâi mevkinde Cebelyeşkür tepesi üzerine inşa edilmiştir. Cami 265/879 tarihinde tamamlanmıştır. Dış duvarlardan genişliği 122x140 m. Olan caminin, 92x92 m. Büyüklüğünde kare şeklinde iç avlusu bulunmaktadır. İç avlu ile dış duvar arasında ziyâdeler yapılmıştır. Yapımında tamamıyla tuğla kullanılan camide Abbâsi üslubu kullanılmıştır. İbn Tolun Cami ilk yapılış formunu korumuştur. Bk. Can-Gün, *Türk İslâm Sanatları*, s. 115-116.

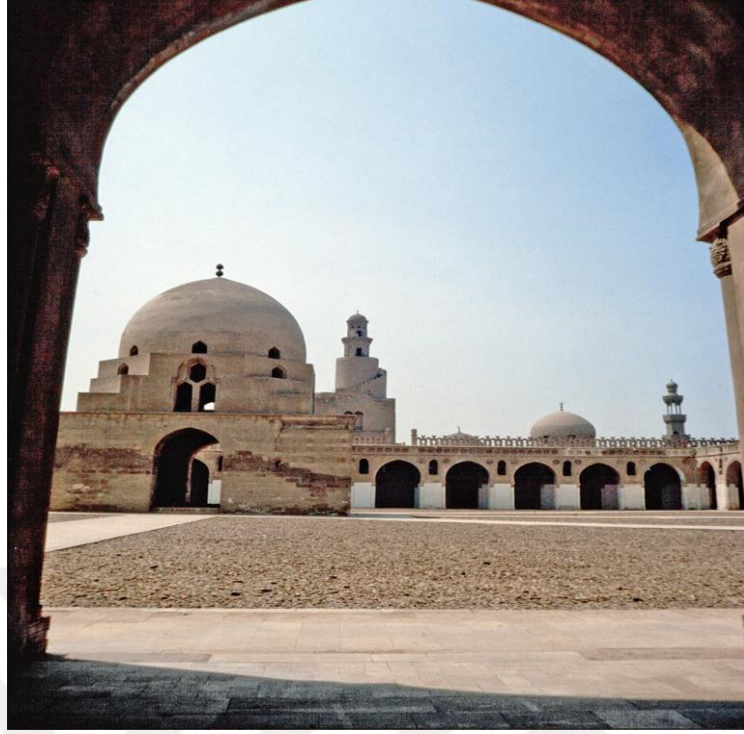
⁶³² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, s. 51-53.

⁶³³ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 210-211.

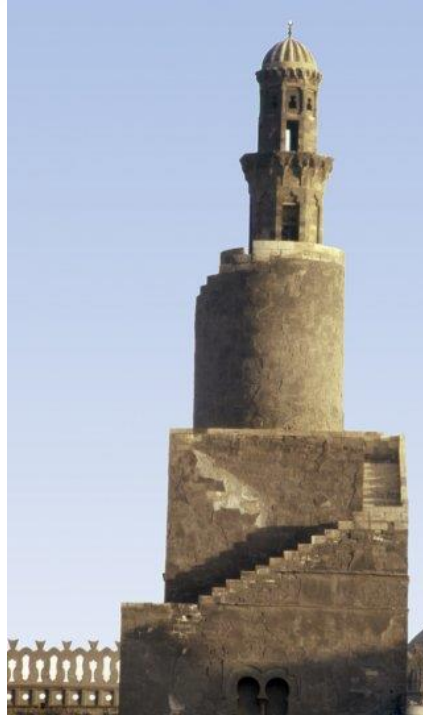
⁶³⁴ Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1959, s. 57.

⁶³⁵ Sheila Blair, Jonathon Bloom, "İrak, İran ve Mısır: Abbasiler", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, haz. Markus Hattstein, Peter Delius, Literatür yay., İstanbul 2007, s. 113.

⁶³⁶ Doris Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 417.

Fotoğraf 15: İbn Tolun Camii (Doris Behrens Abouseif, “İbn Tolun Camii”, *DİA*, C. 20, TDV yay., İstanbul 1998, s. 417.)

Fotoğraf 16: İbn Tolun Camii Minaresi (Abouseif, “İbn Tolun Camii”, s. 417.)

III.10. Beytümâl

Mısır'ın beytümâli hakkında bölgeyi gezen X. yy. seyyahlarından tek bilgi veren İbn Rüste olmuştur. Onun verdiği bilgiler beytümâlin işleyişinden ziyade konumu hakkındadır. Müellifin verdiği bilgilere göre beytümâl Fustât'taki Büyük Cami'nin yani Amr Camisinin minber kısmında, yerden yüksek, taş sütunlar ile yüksek bir kubbe şeklinde yapılan özel bölümde yer almaktadır. Beytümâl camide ibadet için bir engel oluşturmayıp, altından insanların rahatlıkla geçebileceğini veya namazlarını kılabilceklerini söyleyen İbn Rüste, beytümâle ulaşmak için ahşaptan köprü biçiminde merdiven yapıldığını, oraya çıkmak için halat yardımı ile merdivenin aşağı çekilmek suretiyle insanların yukarı çıkabildiklerini belirtmektedir. Müellif beytümâlin demirden bir kapısı olduğunu, sadece görevli kişilerin içeri girebileceğini söylemektedir. Ayrıca İbn Rüste, beytümâl caminin içerisinde yer aldığından ve hırsızlık gibi olaylara mahal vermemek için yatsı namazından sonra insanların camiden çıkartıldığını ve kapısının kilitlendiğini aktarmıştır.⁶³⁷

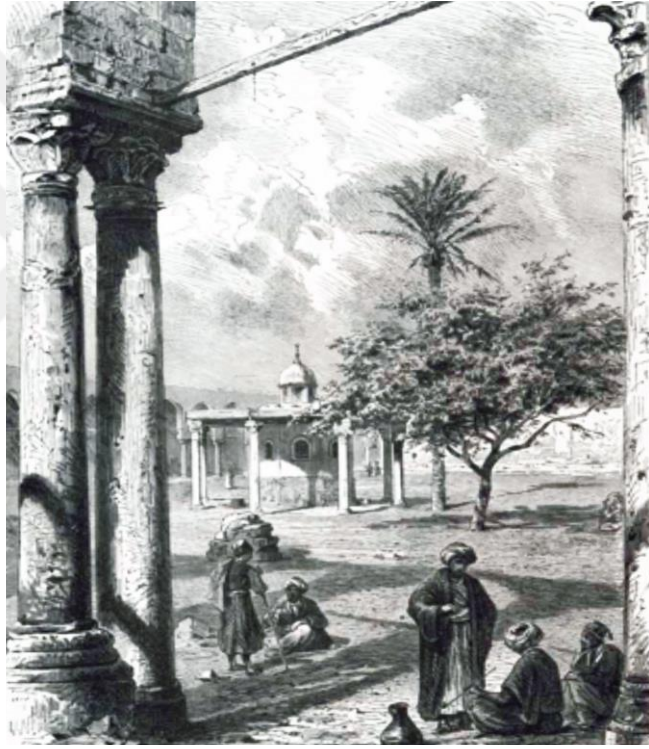
İbn Rüste'in büyük cami olarak belirttiği cami Amr Camii'dir. Seyyahın verdiği bilgiler Müslümanların cami ve mescitleri ibadet etmek dışında farklı amaçlar için de kullanma geleneklerinin devam ettiğini göstermektedir. İslâmın ilk dönemlerinde mescidin üst katındaki odanın beytümâl olarak kullanılması⁶³⁸ gibi Mısırlılar da camiye beytümâl olarak kullanmışlardır. Buradan hareketle ibadethanelerin Müslümanlar için en korunaklı yerlerden birisi olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Beytümâlin fiziki özellikleri hakkında müellif caminin içerisinde yer aldığını belirtmesine karşın yapılan araştırmalar bu bilginin kesin olarak doğru olduğunu kanıtlanamamıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde beytümâlin nerede olduğu ile ilgili iki

⁶³⁷İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s.135.

⁶³⁸Abdulkerim Öner, "Reşid Halifeler Dönemi Beytümâl ve Oluşum Süreci", *e-Şarkiyat*, C. 10, S. 3, 2018, s. 1018.

görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi beytül mâlin bugünkü güney revaklarının solunda Abdullah b. Amr'ın türbesinin olduğu yerde bulunduğu, ikincisi ise avlunun ortasında, bugünkü şadırvanın yerinde olduğu yönündedir. Amr Cami'nin ilk camilerden birisi olması ve cami mimarisine örneklik etmesi bakımından diğer camiler ile karşılaştırıldığında beytül mâlin şadırvanın olduğu yerde olma ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Çünkü sonraki dönemlerde yapılan camilerde beytül mâller genellikle avlunun ortasına inşa edilmiştir.⁶³⁹

Fotoğraf 17: Amr b. As Camii Avlusu (Ocak, “Beytü’l-Mâl”, s. 80.)

⁶³⁹ Sümeýra Ocak, “Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü’l-Mâl (Hazine) Binaları”, *Yalova Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Yalova 2016, s. 79-80.

Fotoğraf 18: Amr b. Âs Camii Şadırvanı'nın Günümüzdeki Hâli (Ocak, "Beytü'l-Mâl", s. 81.)

III.11. Diğer Yapılar

Ya'kûbî eserinde İskenderiye'de çok miktarda tarihi eser ve yapının bulunduğunu belirtmekle birlikte aynı şehirde kaidesi benekli bakır olan, üzerinde eski yazıların yer aldığı iki adet dikitin bulunduğunu aktarmaktadır.⁶⁴⁰

İbn Rüste Mısır'da görüştüğü raviden iki adet kule duymuştur. Ravinin anlatığına göre bu kuleler yapılış malzemesi bakır veya pirinç olan akrep bir heykelin üzerinde yükselmekteydi. Heykelin üzerinde kimsenin anlayamadığı yazıtlar olduğu ve insanların bu yazıları hikmetli sözler olarak tahmin ettiğini söylemektedir. Ravi insanların

⁶⁴⁰Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 155.

bu heykelin altında ateş yaktıklarını ve bu ateşle birlikte heykelin eriyerek iki kulenin yıkıldığını anlatmaktadır.⁶⁴¹

İbn Havkal, İskenderiye’de 100 metre yüksekliğe sahip, kemerlerin üzerinde 10x20 zira/750x1500 cm ölçüsünde çeşitli renklerde mermerden taşların konulduğu büyük yapıların bulunduğunu ve kiliselerin cilalı, zümrüt renginde sütunlar ile inşa edildiğini aktarmaktadır. Görüldüğü gibi müellif bu yapılar hakkında detaya inmeden ve tek tek anlatmadan genel bilgiler vermiştir.⁶⁴² İbn Havkal Mısır’ın el-Vahat bölgesinde çok sayıda tarihi kiliseler yer aldığını ve bu kiliselerin bayındır olduğunu belirtmektedir.⁶⁴³

Mukaddesî Fustat’ın Kasru’ş-Şem mevkinde kafasının üzerinde taş bir basenin olduğu deforme olmuş bir kadın heykelinin bulunduğunu belirtmektedir. Müellifin duyduğu rivayete göre heykeli olan kadının Firavunun çamaşırcısı olduğu ve Hz. Mûsa’ya işkence ettiği için bu şekilde bozulmuştur.⁶⁴⁴

Konumuz dahilinde bulunan kaynaklarda geçmemesine karşın bazı İslâm kaynaklarında Hz. Ömer’in İskenderiye’nin fethinden sonra Amr b. el-Âs’a İskenderiye Kütüphane’sinin yakılmasını emrettiği bilgisi bulunmaktadır. Ancak bu bilgi Müslümanların İskenderiye’nin fethinden sonraki tutumları ile örtüşmemektedir. Müslümanlar şehri fethettiklerinde bu şekilde yıkmaktan ziyade bayındır hale getirmek için çaba sarfetmişlerdir. Ayrıca sözü edilen kütüphane fetihten çok önce yangına ve tahribata uğramış, Müslümanlar buraya gelmeden önce kütüphane ortadan kalkmış bulunuyordu. Fethin gerçekleştiği sırada hiçbir müellif böyle bir yangın veya kütüphaneden eserlerinde

⁶⁴¹İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, s. 137.

⁶⁴²İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 151.

⁶⁴³İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s. 156.

⁶⁴⁴Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 232.

bahsetmemektedir.⁶⁴⁵ Bu iddiayı dile getiren ilk kişi Abdüllatîf b. Yûsuf b. Ali el-Bağdâdî olmuştur.⁶⁴⁶ XIII. yy.'ın ortalarında verilen bu bilgi hadiseden yaklaşık 6 asır sonraya tekabül etmektedir. Daha önceki kaynakların böyle bir bilgi karşısında sessiz kalması bu bilginin doğru olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁴⁷

---

⁶⁴⁵ Gök, *İskenderiye*, s. 240-241.

⁶⁴⁶ “*Amûdu's-Sevârî'nin etrafında birtakım direkler gördüm ki, bunların bir kısmı sağlam, bir kısmı kırık idi. Bu direkler tavanı taşırdı. Ana sütun üzerinde bir kubbe vardı ve bu sütuna dayanırdı. Bu mahallin Aristoteles'in ve kendisinden sonra gelen takipçilerinin ilim ve fen edindikleri, İskenderiye tesis olduğunu zannediyorum. Hz. Ömer'in izni ile Amr b. el-Âs'ın yaktığı kütüphane bunun içinde idi.*” Bk. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdüllatîf el-Bâğdâdî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dâru Kuteybe, Dimeşk 1983, s. 28.

⁶⁴⁷ Gök, *İskenderiye*, s. 240-241.

SONUÇ

Seyyahların eserlerine baktığımızda seyahatnâme türündeki eserlerin zamanla geliştiğini görmekteyiz. Önceki dönemde yazılan eserler daha sade olurken, ilerleyen dönemlerde kaleme alınan eserler daha detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca bu tür eserler yazarın bakış açısını yansıttığından dolayı, her eserde farklı konular ön plana çıkmıştır. Örneğin Ya'kûbî'nin eserinde madenler hakkında diğer konulara göre daha fazla bilgi bulunurken, Mukaddesî eserinde şehir ve bölgelerin tanıtımına önem vermiş, Kudâme b. Ca'fer vergi gelirlerinden detaylı bir şekilde bahsetmiştir.

Bazı eserlerin içerisinde Müslümanların Mısır'ı fethetmesi anlatılıyorken, İslâmiyet öncesi siyasi tarih konularına çok değinilmediği görülmektedir. Örneğin Büyük İskender'in ve Roma'nın Mısır'ı egemenliği altına alması ve tarihte oldukça popüler olan Mısır kraliçesi Kleopatra'dan sadece Mes'udî eserinde bahsetmektedir.

Seyyahlar eserlerinde değindikleri hususlar hakkında aynı şeyleri söyledikleri gibi birbirlerinden farklı görüşlerde bildirmişlerdir. Ancak aynı şeyleri söylemelerine rağmen bazı noktalarda yanlış içerisindedir. Örneğin seyyahların neredeyse tamamı Keops Piramidinin ölçüsünü ve Nil Nehri'nin kaynağını yanlış vermişlerdir. Aynı bilgileri verme konusunda İbn Havkal ile İstahrî'yi burada zikretmek gerekmektedir. 952 senesinde görüşen seyyahlar, birçok hususta neredeyse aynı şeyleri söylemektedirler. Bu da görüştüklerinde bilgi alışverişinde bulduklarını göstermektedir.

Seyahatnamelerin içerisinde tarih kitaplarında bulunmayan kültür, din, toplum ve ekonomi hakkında ilginç bilgilerin varlığını görmekteyiz. Nil Nehri'nin Mısır ve Mısırlılar ile ilişkisi, nehrin nasıl kontrol altına alındığı, nehrin suyunun yüksekliği ile ziraatın ve vergilerin ilişkilerini, topraklarının nasıl sulandığı ve ürünlerin hangi gün

ekileceğine kadar detaylı bilgiler vermiştir. Mısırlıların tarımdan başka ticaret, madencilik ve zanaatta ne kadar ileri seviyede oldukları seyyahların kaleme aldıkları eserlere yansımaktadır. Bu eserlerden ne tür madenler çıkartıldığı, üretilen ürünler ve ticaret mallarının ne olduğunu o dönemki fiyatlarına kadar öğrenmekteyiz. Özellikle İbn Havkal'ın o dönemde elbise, kumaş ve iplik fiyatlarını söylemesi tarihi bilgiler bakımından oldukça kıymetlidir. Ayrıca devletin vergi toplama sistemini ve toplanan meblağlara bu kaynaklardan ulaşabilmekteyiz. Örneğin İbn Havkal Mısırlı vergi mükellefi olan birisi ile vergi toplama konusunda yaptıkları konuşmayı eserinde yer vermesi, devletin bakış açısından değil, halkın gözünden bu konunun nasıl görüldüğü ile ilgili oldukça önemli bir veridir. Burada değinmememiz gereken önemli hususlardan birisi de köle ticaretidir. Birçok müellif siyasi konjektürden dolayı bu hususa değinmesede bu konuda çok zengin bilgiler verilmektedir. Özellikle Mukaddesî'nin Avrupa'dan getirilen köleler ve bu kölelerin hadım edilme meselesi hakkında verdiği malumat tarihi açıdan oldukça değerlidir.

Mısır'ın semavî dinler açısından ne kadar önemli olduğu seyahatnamelere yansımıştır. Seyyahlar verdikleri bilgiler ile Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâmiyet açısından Mısır'ın önemi ve bu bölgedeki kutsal olan yerleri eserlerinde anlatmışlardır. Ancak bu bilgilerin birçoğunun yanlış olduğu ve seyyahların bu bölgeye kutsiyet yüklemek istedikleri görülmektedir. Seyyahların eserlerinde az da olsa Mısır'daki dini durum ile ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu hususta Mukaddesî'nin verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Çünkü adı geçen müellifin Mısır'a gittiği dönemde, Fâtımîlerin egemenliği yani Şîî bir yönetim bulunmaktaydı. Bu hususa değinen Mukaddesî, devletin resmi olarak Şîî inancında olduğunu ancak hoşgörülü bir bakış açısı altında farklı mezheplere bağlı olanların bir arada yaşama tecrübesi gösterdiklerini anlatmaktadır. Buradan Fâtımîler,

Sünnî Abbâsi halifeliğini ortadan kaldırmak istemelerine karşın kendi içlerinde yaşayan ehli sünnet itikadına sahip insanlara hoşgörü ile yaklaştıklarını anlamaktayız.

Seyyahlar eserlerinde Mısır'ın şehirleri ve bölgeleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Seyahatnâmelerde görüldüğü üzere en fazla bilgi Fustât ve İskenderiye şehirleri ile ilgili olanlardır. Bu iki şehirde Mısır'a başkentlik yapmıştır. Bunlara ek olarak bir de Firavunlar döneminde Mısır'ın merkezi olan Minef şehri vardır. Bu üç şehrin ortak özelliği başkentliğin yanı sıra krallar ve üst düzey devlet görevlileri tarafından kurulmalarıdır. Diğer şehirler hakkında verilen bilgiler ile karşılaştırıldığında bu üç şehir taş ve mermer gibi sağlam malzemeler kullanılarak inşa edilmiş geri kalan şehirler ise kerpiç gibi mütevazı ve geçici malzemeler kullanılarak kurulmuştur. Buradan anlaşıldığı üzere kralların ve üst düzey yöneticilerin ihtişamlarını kurdukları şehirlerde gösterdiklerini görmekteyiz. Bu şehirlerin diğerlerine göre daha sağlam, daha gösterişli olmaları ve Özellikle İskenderiye şehrinin binalarının yanı sıra yollarının dahi mermerden ve taştan yapılması bunun açık bir kanıtıdır. Müellifler Fustât'ın başkent oluşu, Tinnîs ve Dimyat'ta üretilen kumaşların dünyaca ünlü oldukları gibi her bir şehrin öne çıkan özelliklerini anlatmaktadırlar. Bunlar içerisinde en dikkat çeken şehir Bûsîr'dır. Bu şehir Firavunlar döneminde büyücülerin yetiştirildiği şehir olarak bilinmektedir.

Seyyahlar Mısır'da bulunan abidevi yapılara da değinmişlerdir. Özellikle seyahatnâmelerde piramitler, İskenderiye Deniz Feneri ve Aynişems Obeliskleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu üç yapı hakkında da yapılış amaçları ve büyüklükleri hususunda tam bir görüş birliği yoktur. Bu yapılar hakkında gerçek olmayan, daha doğrusu gerçek olamayacak kadar akıl dışı çeşitli hikâyeler anlatılması, bölgeyi ziyaret ettikleri dönemde şehirde yaşayanların da bunlar hakkında kesin bilgilere sahip olmadıklarını göstermektedir. Seyahatnamelerde değinilen en ilginç konulardan birisi de hayvanlardır.

Müelliflerin birçoğu bölgede yaşayan hayvanlara değinmişlerdir. Özellikle timsahların bütün özelliklerini tek tek anlatmaktadırlar. Bu durum geldikleri veya gezdikleri yerlerde bu hayvana rastlamadıkları için dikkatlerini çektiği yönünde değerlendirilebilir.

Buraya kadar verilen bilgilere bakıldığında seyahatnâmelerde Mısır ile ilgili çeşitli bilgilerin verildiğini görmekteyiz. Bunlar ışığında

1.Seyahatnâme türü eserlerin zamanla değişim gösterdikleri görülmektedir. İncelediğimiz seyahatnamelerde önceki dönemlerde yazılanlar daha sade, yüzeysel bilgiler verirken, sonraki dönemlerde yazılanlar verdikleri bilgilerde detaya inerek, geniş tasvirlerde bulunmuşlardır.

2. Seyyahlardan bazıları bilgi verdikleri yerlere bizzat gitmeyerek, kendilerinden önce yazılan eserlerden veya o bölgeler hakkında bilgi sahibi olan kişilerden öğrendiklerine eserlerinde yer vermektedirler.

3. Bu tür eserler klasik tarih kitaplarına olduğu gibi hükümdarların ve devletlerin tarihinden ziyade şehirlerin ve insanların tarihi ile ziyaret ettikleri yerlerde yaşayan hayvanlar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.

4. Seyyahlar başka bölgelerden geldikleri için, bilgi verdikleri yerleri, dışarıdan bakan bir göz ile ele alıp, dikkat çekici özelliklerinden bahsetmektedirler.

KAYNAKÇA

KAYNAKLAR

ABDÜLLATÎF EL-BÂĞDÂDÎ, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdüllatîf, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, thk. Ahmed Gassân, Dâru Kuteybe, Dimeşk 1983.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013.

BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkîn*, trc. Kivâmeddin Burslan, TTK yay., Ankara 2013.

EBÛ'l-FİDÂ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü'l Fida Coğrafyası (Takvîmü'l-Büldân)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2017.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları yay., İstanbul 2018.

İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh, *Fütûhu Mısr ve'lMağrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Sâid 1995.

İBN AL-FAQÎH, al-Hamadânî, *Abrege Du Livre Des Pays*, trad. Henri Masse, Damas 1973.

İBN HAVKAL, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

İBN HURDAZBÎH, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi yay., İstanbul 2019.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el Bidâye ve'n-nihâye Büyük İslâm Tarihi*, C. 1, 7, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul 1994.

İBN RÜSTEH, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lâku'n-Nefîse Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu yay., Ankara 2018.

İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zührî, *Tabakât'il-Kebîr*, C. 1, 3, 5, 9, 10, Siyer yay., İstanbul 2015.

İBNÜ'L ESİR, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 1, 2, 3, 4, trc. Ahmet Ağırakça, vd., Ocak yay., İstanbul 2016.

İSTAHİRÎ, Ebû İshak İbrahim Muhammed el-Fârisî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları yay., İstanbul 2019.

KLAUDİOS PTOLEMAİOS, *Coğrafya El Kitabı*, C. 1, Boyut yay., İstanbul 2017.

KUDÂME İBN CAFER, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitab'ül Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2018.

Kur'an-ı Kerim Meâli, haz. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 2011.

MAKRİZÎ, Ebü'l-Abbas Takıyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Mevâiz, ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, C. I, Beyrut, 1997.

MESUDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2017.

MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2015.

NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK yay., Ankara 2018.

SÂLİH B. AHMED B. HANBEL, , *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fûâd b. Abdülmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995.

SÂLİM, Seyyid Abdülaziz, *Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1982.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. II, çev. Zâkir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, MEB yay., İstanbul 1991.

VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd, *Fütûhu's-Şam*, trc. Hasan Gülşen, Nuve Kültür yay., Konya 2016.

YA'KUBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları yay., İstanbul 2002.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldan*, C. 1, Dâru Sâdır, Beyrut 1975.

YUSUF HAS HÂCİP, *Kutadgu Bilig*, C. II, trc. Reşit Rahmetî Arat, TTK yay., Ankara 1959.

ez-ZEHEBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Ma'rifetü'l Kurra'i'l Kibar'Al'e't Tabakati Ve'l-a'şar*, C.1, çev.Tayyar Altıkulaç, İSAM yay., İstanbul 1995.

ARAŞTIRMA ESERLER

ABULAFİA, David, *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa yay., İstanbul 2012.

AĞARI, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar –Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi yay., İstanbul 2002.

APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Emeviler Dönemi)*, Ensar yay., İstanbul 2011.

ATIYA, Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz yay., İstanbul 2015.

AYCAN, İrfan, İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, TDV yay., Ankara 2017.

AZİMLİ, Mehmet, *Hz. Osman*, Ankara Okulu yay., İstanbul 2017.

BAHAR, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen yay., Konya 2010.

BAİNES John, *Eski Mısır–Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C.2, İletişim yay, İstanbul 1986.

BAKIR, Abdülhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, C. LXI, S. 232, TTK yay., Ankara 1997.

BOSWORTH, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, çev. Hande Canlı, Kaknüs yay., İstanbul 2005.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsiler*, TDV yay., Ankara 2018.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK yay., Ankara 2018.

CAN, Yılmaz -Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk-İslâm Sanatları ve Estetiği*, Kayhan yay., İstanbul 2011.

ÇELİKKOL, Yaşar, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2014.

DEMİRCİ, Mustafa, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi yay., Konya 2017.

DURANT, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Elips yay., Ankara 2004.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik yay., İstanbul 2011.

FAYDA, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı yay., İstanbul 2017.

FREEMAN, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost yay., Ankara 2018.

GÖK, Murat, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, Gece Kitaplığı yay., Ankara 2018.

GÜNAL, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan yay., İstanbul 2014.

HALDON, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitabevi yay., İstanbul 2007.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, Düşünce yay., İstanbul 1981.

HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasî- Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, C.3, 4, trc. İsmail Yiğit, Yakup Çiçek, Sadreddin Gümüş, A. Turan Aslan, Hamdi Aktaş, Kayıhan yay., İstanbul 1992.

HİNZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi yay., İstanbul 1990.

HİTTİ, Philip, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. 2, Boğaziçi yay., İstanbul 1989.

HORNUNG, Erik, *Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kabalcı yay., İstanbul 2004.

İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, TTK yay., Ankara 1987.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Marmara Üniversitesi Edebiyat Basımevi, İstanbul 1990.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2007.

LAPİDUS, Ira M., *İslâm Toplamları Tarihi*, C. 1, İletişim yay., Ankara 2002.

LEWİS, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge yay., Ankara 1996.

MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII.-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1981.

MAZAKERÎ, Ali, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık yay., İstanbul 1972.

MIQUEL, André, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılda İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003.

ONAT, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993.

ÖZ, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Sözlüğü*, Ensar yay., İstanbul 2002.

ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, TTK yay., Ankara 1939.

SEZGİN, Fuad, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. III, TÜBA yay., Ankara 2015.

SOLMAZ, Sefer, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne Göre İtil Bulgarları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay., İstanbul 1998.

ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1968.

ÜNLÜ, Nuri, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yay., İstanbul 1984.

YETKİN, Suut Kemal, *İslam Mimarisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1959.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 5, Çağ yay., İstanbul 1988.

MAKALELER

AĞARI, Murat, “İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya‘kûbî ve İstahrî”, *A.Ü.T.E.D.*, S. 34, Erzurum 2007, s. 169-191.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “İhşîdiler”, *DİA*, C.21, TDV yay., İstanbul 2000, s.551-553.

AHMAD, Sayyid Maqbul, “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, C.20, TDV yay., İstanbul 1999, s.78-79.

AKGÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *DİA*, C.28, TDV yay., İstanbul 2003, s. 471-486.

AKTAN, Coşkun Can “İkta Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S.44, Ekim 1986, s.165-173.

ARENDONK, C. Van, “İbn Hurdazbih”, *İA*, C.5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s.755.

ARENDONK, C. Van, “İbn Rüste”, *İA*, C.5/2, MEB Basımevi, İstanbul 1987, s.781; Tarih-Coğrafya, s.98-99.

ARSLAN, Mustafa, Mehmet Surur Çelepi, “Kültür Araştırmalarında Yüz Yıllık Ufuk: Fuat Köprülü ve Metodolojisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 16, S. 2, İzmir 2016, s. 21-22.

ARSLANTAŞ, Nuh, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler II*, C. 6, Siyer yay., İstanbul 2018, s. 71-106

ATTAR, Fakrettin, “Arîf”, *DİA*, C. 3, TDV yay., İstanbul 1991, s. 360.

AVCI, Casim, “Mısır”, *DİA*, C. 29, TDV yay., İstanbul 2004, s.557-559.

AVCI, Casim, “Sugur”, *DİA*, C.37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 473-474.

AVCI, Casim, “Yâkut el-Hamevî”, *DİA*, C.43, TDV yay., İstanbul 2013, s.288-291.

AYBAKAN, Bilal, “Şafîî”, *DİA*, C.38, TDV yay. İstanbul 2010, s.223-233.

AYCAN, İrfan, “Rebîa (Benî Rebîa)”, *DİA*, C.34, TDV yay., İstanbul 2007, s.498-499.

AYDIN, Cengiz -Gülseren Aydın, “Batlamyus”, *DİA*, C.5, TDV yay., İstanbul 1992, s. 196-199.

BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları”, *Bellekten*, C.LXXXI, S.292, Ankara 2017, s. 715-766.

BECKER, C.H., “Beca”, *İA*, C. 2, MEB yay., İstanbul 1979, s. 433-434.

BEHRENS, Doris -Abouseif, “İbn Tolun Camii”, *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 416-418.

BİLGE, Mustafa L., “Ahsenü't-Tekâsim”, *DİA*, C.2, TDV yay., İstanbul 1989, s.179-180.

BİLGE, Mustafa L., “Yemame”, *DİA*, C.43, TDV yay., İstanbul 2013, s.399-400.

BLAİR, Sheila, Jonathon Bloom, “Irak, İran ve Mısır: Abbasiler”, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, haz. Markus Hattstein, Peter Delius, Literatür yay., İstanbul 2007, s. 88-127.

BOSTAN, İdris, “Asvan”, *DİA*, C.3, TDV yay., İstanbul 1991, s.506.

BOZKURT, Nebi, “Nûbe”, *DİA*, C.33, TDV yay., İstanbul 2007, s. 222-223.

BOZKURT, Nebi, “Tırâz”, *DİA*, C.41, TDV yay., İstanbul 2012, s.112-114.

BÖLÜKBAŞI, Mehmet, “İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Dis Sos Bil Der*, Ankara 2018, s. 1-26.

BROCKELMANN, Carl, “Kudâme”, *İA*, C.6, MEB Basımevi, İstanbul 1977, s.951-952.

BROCKELMANN, Carl, “Yâkûbî”, *İA*, C.13, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s.351-352.

BROKELMANN, Carl, “Mesudi”, *İA*, C.8, MEB yay., İstanbul 1979, s.144-145.

C.12, İstanbul 1995, s.236. 228-237

CAN, Yılmaz, “İlk İslam Şehrilerinin iki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.8, S.8, Samsun 1996, s.123-144.

COOPERSON, Michael, “Al-Ma'mun, The Pyramids and The Hieroglyphs”, *Abbasid Studies*, Vol. II, Paris 2004, s. 165-190.

COOPERSON, Michael, “Early Abbasid Antiquarianism: al-Ma'mun and the Pyramid of Cheops”, *In Traces, Collections, and Ruins: Towards a Comparative History of Antiquarianism*, Ed. Alain Schnapp, Los Angeles 2014, 201-211.

ÇAĞRICI, Mustafa, “İslam Kültüründe Seyahat”, *Din ve Hayat*, S.7, İstanbul 2009, 5-9.

ÇELEBİ, İlyas, “Mu’tezile”, *DİA*, C.31, TDV yay., İstanbul 2006, s.391-401.

ÇİL, Halit, “Halife Ömer’in Askerî Şehirleri”, *Dinî Araştırmalar*, C. 12, S. 35, Ankara 2009, s. 103.

DEMİRARSLAN, Deniz, “Din ve Tasavvuf Kültüründe Çilehane Kavramı ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehanesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.77, Ankara 2016, s.175-196.

DEMİRCAN, Abdurrahman, *Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010.

DEMİRCİ, Mustafa, “Zenc”, *DİA*, C.44, TDV yay., İstanbul 2013, s.249.

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbâsîler’de Reformcu Bir Bürokrat: Ahmed İbnu’l-Müdebbir’in Toprak ve Vergi Reformları”, *TİTAP*, Elazığ 2010, s. 547-566.

DİA, “Kıptîler”, *DİA*, C.25, İstanbul 2002, s. 424-426.

ERDEM, Mustafa, “Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 36, S.1, Ankara 1997, s. 143-178.

ERKAL, Mehmet, “İslamın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 1985.

ER-RÛMÎ, Fehd b. Abdurrahman, “Kıraatler ve Kurrâ”, *Marife*, çev. Ali Ögei, S.2, Konya 2010, s.217-234.

EYİCE, Semavi, “Amr b. Âs Camii”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 81-82.

GÖKMEN, Fatih, “Bîrûnî”, *İA*, C. 2, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 635-647.

GÖRGÜN, Hilal, “Mısır”, *DİA*, C.29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 555-557.

GÜLERSOY, Ali Ekber, “Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Ekolü”, *Turkish Studies*, C. 9, S.11, Ankara 2014, s. 233-242.

GÜNER, İbrahim, “Pakistan”, *DİA*, C.34, TDV yay., İstanbul 2007, s.149. 149-153.

HAİRY, Isabelle, “İskeneriye Feneri”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 59, İstanbul 2017, s. 94-103.

HARMAN, Ömer Faruk, “Hârûn”, *DİA*, C.16, TDV yay., İstanbul 1997, s. 254-256.

HARMAN, Ömer Faruk, “İsâ”, *DİA*, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s.466. 465-472.

HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, C.26, TDV yay., İstanbul 2002, s. 323-327.

HARMAN, Ömer Faruk, “Meryem”, *DİA*, C. 29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 236-242.

HARMAN, Ömer Faruk, “Mûsâ”, *DİA*, C.31, TDV yay., İstanbul 2006, s.208. 207-213.

HARMAN, Ömer Faruk, “Ya’kûb”, *DİA*, C.43, TDV yay., s. 274-276.

HARMAN, Ömer Faruk, “Yûsuf”, *DİA*, C.44, TDV yay., İstanbul 2013, s.2. 1-5.

HİZMETLİ, Mustafa, “Abbâsîler Döneminde Para Basımı”, *İSTEM*, S. 15, Konya 2010, s. 79-110.

HİZMETLİ, Mustafa, “Abbâsîler Dönemi Ticaret Hayatı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler –II*, C. 6, Siyer yay., İstanbul 2018.

<http://www.mta.gov.tr/v3.0/bilgi-merkezi/hematit>, 02.08.2019.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Elçi”, *DİA*, C. 11, TDV yay., İstanbul 1995, s.3-15.

KALLEK, Cengiz, Kudame b. Câ’fer”, *DİA*, C.26, İstanbul 2002, s.311-312.

KAPAR, Mehmet Ali, “Hanîfe (Benî Hanîfe)”, *DİA*, C.16, TDV yay., İstanbul 1997, s.42.

KAVAS, Ahmet, “Levâte”, *DİA*, C.27, İstanbul 2003, s. 147-148.

KAYA, Mahmut, “Mikyâsü’n-Nîl”, *DİA*, C.30, TDV yay., İstanbul 2005, s. 52-53.

KOCA, Ferhat, “Hanbeli Mezhebi”, *DİA*, C.15, TDV yay., İstanbul 1997, s.525-547.

KURTULUŞ, Rıza, “Hudûdü’l-Âlem” *DİA*, C.18, TDV yay., İstanbul 1998, s.304.

KUTLU, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, C.25, TDV yay., İstanbul 2002, s.294-296.

KUTLUER, İlhan, “Calînûs”, *DİA*, C.7, TDV yay., İstanbul 1997, s.32. 32-34.

KÜÇÜKKÖY, İrfan, “Aynişems”, *DİA*, C.4, TDV yay., İstanbul 1991, s.277.

OCAK, Sümeyra, “Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü’l-Mâl (Hazine) Binaları”, *Yalova Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 2, Yalova 2016, s. 63-102.

ÖNER, Abdülkerim, “Reşid Halifeler Dönemi Beytülmal ve Oluşum Süreci”, *e-Şarkiyat*, C. 10, S. 3, 2018, s. 1016-1036.

ÖNKAL, Ahmet, “Cüheyne (Benî Cüheyne)”, *DİA*, C.8, TDV yay., İstanbul 1993, s.107.

ÖNKAL, Ahmet, “Cüzâm (Benî Cüzâm)”, *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul 1993, s. 149.

ÖZAYKAN, Cihan, “Ehl-i Sünnet Ve'l-Cemaat Kavramı ve Sosyal Karşılığı”, *B.Ü. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, C.2, S.3, Bartın 2015. s.111-132.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Sakâlibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi-İslâm Kaynaklarına Göre”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 1, Adana 2011, s. 89-107.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tolunoğulları”, *DİA*, C.41, TDV yay., İstanbul 2004, s.233-236.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrikanın Müslümanlar Tarfindan Fethi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Zülkarneyn”, *DİA*, C.44, TDV yay., İstanbul 2013, s. 564-567.

RİCKMAN, Geoffrey, “Mare Nostrum’un Yaratılması İÖ 300-İS 500”, *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, haz. David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak yay. İstanbul 2004, s. 127-154.

SEYYİD, Eymed Fuâd, “Nil”, *DİA*, C.33, TDV yay., İstanbul 2007, s.122-123.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, C.12, TDV yay., İstanbul 1995, s. 228-237.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Kahire”, *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 175-179.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Haç”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 522-524

ŞEŞEN, Ramazan, “Cevher es-Sıkillî”, *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 456-457.

ŞEŞEN, Ramazan, “İbn Havkal”, *DİA*, C.20, TDV yay., İstanbul 1999, s.34-35.

TANERİ, Aydın, “Hadım”, *DİA*, C. 15, TDV yay., İstanbul 1997, s. 1-3.

TERZİ, Mustafa Zeki, “İbnü'l-Müdebbir, Ebü'l-Hasan”, *DİA*, C.21, TDV yay., İstanbul 2000, s.149.

TOGAN, Zeki Velidi, “İbnülfakîh”, *İA*, C. 5/2, İstanbul 1979, s.853.

TOLMACHEVA, Marina, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C.27, TDV yay., İstanbul 2003, s.431-432.

TOMAR, Cengiz, “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, s. 38-39.

TOMAR, Cengiz, “Mısır”, *DİA*, C.29, TDV yay., İstanbul 2004, s. 559-563.

TOSUN, Necdet, “Zünûn el-Mısırî”, *DİA*, C. 44, TDV yay. İstanbul 2013, s. 575-576.

TUNCEL, Metin, “Dicle”, *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul 1994, s.281-282.

TUNCEL, Metin, “Fırat”, *DİA*, C.13, TDV yay., İstanbul 1996, s.33-34.

TÜMER, Günay, “Bîrûnî”, *DİA*, TDV yay., C. 6, İstanbul 1992, s. 206-215.

YAZICI, Hüseyin, “Seyahatnâme”, *DİA*, C.37, TDV yay., İstanbul 2009, s.11-13.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C.1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 31-48.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bizans Tarihi”, *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C.4, Görsel yay, İstanbul 1982.

YİĞİT, İsmail, “Abdülazîz b. Mervan”, *DİA*, C.1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 192.

